

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 3(9), 2019

№ 3(9), 2019

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 3(9)

Київ 2019

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3(9)

KYIV 2019

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 8 від 26 листопада 2019 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)

Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патрляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Майборода О.М., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України

(Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України)

Рубель В.А. д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 8 of November 26, 2019)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

- Kudryachenko A.I.*, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)
Vidnyanskyi S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”) (Editor in Chief)
Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)
Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

- Mayboroda O.M.*, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS of Ukraine (Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the of the NAS of Ukraine)
Rubel V.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Шморгун О.О.</i> Ідеал західної демократії та правової держави як концептуальна основа формування національних політичних інтересів	9
<i>Розумюк В.М., Васильців О.О.</i> Теоретична рефлексія проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів	34

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Рудяков П.М.</i> Сербські військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія на українських землях у XVIII ст. (Частина 1)	73
--	----

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Малець О.О., Малець Н.Б.</i> Організаційні та ідейно-політичні зміни у міжнародному робітничому русі напередодні та під час Першої світової війни	90
<i>Мартиненко В.Л.</i> Нормативно-правові аспекти фільтрації і визначення статусу німецьких біженців, евакуйованих з СРСР владою Німеччини в 1943-1944 рр.	113
<i>Зернецька О.В.</i> Переосмислення ролі Великої Британії: від світової імперії до національної держави	129
<i>Деменко О.Ф.</i> Центральна Азія у сучасній системі міжнародної безпеки	146
<i>Зайцева З.І., Ротар Н.Ю.</i> Процес європейської інтеграції Румунії: основні результати та досвід для України	161

УКРАЇНА У СВІТІ

<i>Недошитко І.Р.</i> Українська діаспора США у формуванні міжнародного іміджу України (1991-2018 рр.)	175
--	-----

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Мудрієвська І.І.</i> Інституційний вимір збереження історико-культурної спадщини в Об'єднаних Арабських Еміратах	194
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

<i>Ткаченко В.М.</i> Ідеологія, міф і політична утопія в структурі національної ідеї: проблема оптимізації політичного дискурсу	209
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 226

**ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ
ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ 229**

CONTENTS

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

- Chmorgun O.* The Ideal of Western Democracy and Law State as a Conceptual Basis for the Formation of National Political Interests 9
- Rozumyuk V., Vasylytsiv O.* Theoretical Reflection of the Problems of Correlation of Social Ideals and Political Interests 34

MODERN HISTORY

- Rudyakov P.* Serbian Military Settlements of New Serbia and Slavic Serbia on Ukrainian Lands in the 18th Century (Part 1) 73

CONTEMPORARY HISTORY

- Malets O., Malets N.* Organizational and Ideological and Political Changes in the International Labour Movement Before and During the First World War 90
- Martynenko V.* Legal Aspects of Filtering and Determining the Status of German Refugees Evacuated from the USSR by German Authorities in 1943-1944 113
- Zernetska O.* The Rethinking of Great Britain's Role: From the World Empire to the Nation State 129
- Demenko O.* Central Asia in Modern System of International Security 146
- Zaitseva Z., Rotar N.* Process of European Integration of Romania: Main Results and Experience for Ukraine 161

UKRAINE IN THE WORLD

- Nedoshytko I.* The Ukrainian Diaspora of the USA in the Formation of International Image of Ukraine (1991-2018) 175

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

- Mudriievskia I.* Institutional Dimension of the Preservation of the Historical and Cultural Heritage of the United Arab Emirates 194

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Tkachenko V.* Ideology, Myth and Political Utopia in Structure of the National Idea: the Problem of Optimization of Political Discourse 209

CONTRIBUTORS	226
REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	229

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94: 321.7+323

Шморгун О.О.

ІДЕАЛ ЗАХІДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ ТА ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

Обґрунтовано положення про те, що сучасна західна демократія є своєрідним місцем перетину модерних політичних, економічних і національних інтересів. Зокрема, в процесі становлення капіталістичного суспільства політичні інтереси «середнього класу», що реалізується насамперед через колегіальні законодавчі органи напровадженні інститутам феодального абсолютизму та деспотизму, були нерозривно пов'язані з інтересами економічними, – масовою зацікавленістю у створенні фундаментальних засад вільної конкуренції, як показано у статті, формувало політичні інтереси широких верств населення та стало необхідною передумовою зародження західної політичної демократії, яка виникла за наслідками великих європейських та американської буржуазних соціальних революцій.

Водночас, показано, що антимонархічна система поділу влад, базована на механізмі «стримувань та противаг», запровадження принципу рівності перед законом тощо, сприяють реалізації ідеалу держави «нічного сторожа» і, тим самим, активізують процес становлення національних ринків; саме завдяки цим політичним інститутам та виникненню громадянського суспільства, що гарантувало забезпечення невід'ємних прав і свобод та наповнення політичних інтересів демократичним змістом, як одного з найважливіших компонентів сучасної правової держави, відбувся індустріальний ривок передових капіталістичних країн. Саме тому у знаменитій «Декларації прав людини і громадянина», де йдеться про потужні мотиви діяльності у політичній царині громадян правової держави, головною передумовою можливості реалізації подібних прав і прагнень проголошується те, що «джерелом суверенної влади є нація».

Також доведено вкрай негативний вплив на демократизацію української державності та розвиток ринкової економіки, що зробило можливою російську агресію проти України, нинішній демонтаж провідними країнами ЄС і США моделі соціальної держави та «змішаної економіки», безпосереднім наслідком чого стала чергова світова фінансово-економічна криза; своєю чергою, неухильне наростання загальносвітової нестабільності та наявність потужної компрадорської п'ятої колони всередині України, потребують формування політичних інститутів і механізмів в нашій країні, які забезпечують максимальне врахування та реалізацію політичних інтересів національно свідомих громадян за допомогою ефективної моделі президенталізму, яка всі ці роки лише імітується в нашій країні. З врахуванням світового досвіду проаналізовано низку системних характеристик подібної форми політичного правління та послідовного демократичного суспільного ладу.

Ключові слова: західна демократія, політичний інтерес, правова держава, національна влада.

Демократія як синтез економіки і політики

Попри існування усталеного уявлення про те, що демократія є основою не тільки політичного, а й суспільного ладу країн західної цивілізації, в політології продовжує існувати велика кількість, часто конкуруючих, теорій, моделей,

визначень демократичного суспільства, і, відповідно, трактувань демократичного ідеалу (які, своєю чергою, спираються на багатоміття економічних теорій, в яких дається відмінне трактування основних прав і свобод людини і сутність правової держави) [1]. Зокрема, сучасні дослідники виділяють представницьку, пряму, комунітарну, плебісцитарну, поліархічну, захисну, формальну, керовану і, навіть, елітарну та транснаціональну форми демократії [2; 3]. Відповідно, зміст поняття «політичні інтереси» є різним, а подекуди і протилежним в усіх цих підходах [4, с. 101-104].

Спробуємо сформулювати цілісне бачення еволюції політичних інтересів у їх зв'язку з демократичними трансформаційними процесами на етапі Новітньої світової історії, виходячи з наступного методологічного положення: «...Існує політика, за допомогою якої особистість стає діячем із власними інтересами, а одночасно її інтереси враховуються і задовольняються у дослідженнях сучасної політики, спрямованої на індивідуалізацію чи колективізацію, звертатиметься увага на порядок, за допомогою якого особистість перетворюється на носія прав, інтересів, чеснот, а також на шкоду, яка супроводжує ці набутки» [4, с. 152].

Слід зазначити, що сучасна західна демократія є своєрідним місцем перетину політичних, економічних і національних інтересів. Щодо взаємозалежності між першими та другими, то, очевидно, що для виникнення західного демократичного суспільства як такого, з рівнем добробуту, на основі якого могли б забезпечуватись невід'ємні або природні (тобто отримані разом із народженням кожної людини) права і свободи (і передусім право на життя і безпеку), необхідна поява ефективної ринкової економіки. А для цього мають бути зруйновані всі бар'єри і перешкоди, пов'язані з феодальною роздрібненістю та ліквідоване станове суспільство, що різко обмежувало мобільність кожного окремого індивіду, а отже і становлення повноцінного національного ринку.

Оскільки в основі політичних інтересів класу буржуазії було революційне повалення феодального абсолютизму, саме цей «третій стан», який за своєю суттю діяльності протистояв воєнній середньовічній аристократії, став на чолі цих радикальних перетворень стадіально-цивілізаційного масштабу. Згадаймо в цьому контексті знамените революційне гасло одного з ідеологів Французької революції абата Е.-Ж. Сісса «Що таке третій стан? Все. Чим він був за існуючого порядку? Ніким. Чого він вимагає? Стати будь-чим».

Отже, далеко не випадково соціальні революції, що відбулись спочатку в Нідерландах та Британії, а потім у Франції, США, Німеччині та інших західних країнах-лідерах суспільного поступу, були названі буржуазними. Водночас, капіталістична економіка не може розвиватись без тих, хто складає переважну більшість суспільства. Йдеться про безпосередніх учасників виробничого процесу, які насамперед є власниками своєї робочої сили і продають її на ринку праці. До того ж, завдяки індустріальній революції за нового способу

виробництва ця категорія найманих працівників все меншою мірою використовується на засадах позаекономічного примусу до праці, як це було за часів феодалізму, а, все більшою мірою діє на основі власних економічних інтересів.

Адже з часом, попри всі циклічні кризові коливання, небачені успіхи капіталістичного способу виробництва у царині розвитку виробничих сил, дозволили забезпечити небачено високий рівень і якість життя безпрецедентно великій кількості громадян нових національних держав. А поступове суттєве збільшення приватних статків поступово призвело до усвідомлення цим величезним контингентом власних економічних та політичних інтересів і навіть духовних потреб, які можливо реалізувати у процесі демократичного волевиявлення. Крім того, сама активна участь у партійно-політичному житті, з необхідністю вимагає наявності додаткового вільного часу, можливості платити партійні внески, матеріально підтримувати своїх кандидатів на виборні посади і самому балотуватись до представницьких органів влади тощо. Як наслідок «роялісти скоріше обстоюють ідею об'єднання інтересів, що реалізуються у втіленій фігурі короля; демократичні рухи, що виникають в цей період вважають, що народ краще знає свої інтереси, аніж уряд, а також, що він краще знає суспільні інтереси, тому що ці інтереси є нічим іншим, як зібранням особистих інтересів. В усякому разі політична влада все більше перетворюється на центр координації інтересів» [5, с. 82].

Тобто, в даному випадку можна говорити про існування не тільки інтересу нового типу еліт, спрямованого на заволодіння державною владою, а й про усвідомлення, насамперед у формі боротьби за рівні громадянські права та свободи, своїх політичних інтересів широкими верствами населення вище згаданих країн, що також, врешті-решт, стало необхідною передумовою зародження західної політичної демократії. В світлі ж постійного асоціювання сучасного політичного режиму в Україні зі своєрідним неофеодалізмом, а Помаранчевої революції та Майдану з невдалими спробами буржуазної революції, точки зору аналізу співвідношення реальної демократії та елітарних і масових політичних інтересів на пострадянського просторі, залишається вкрай актуальним.

Таким чином, становлення правосвідомості нового типу та правової держави, а відповідно і формування масових політичних інтересів, нерозривно пов'язане та обумовлене виникненням національного ринку та ускладненого поділу праці, що дав поштовх безпрецедентному у світовій історії розвитку продуктивних сил. Водночас, слід зазначити, що у складній взаємодії, взаємовпливі, взаємодоповненні політичних, економічних та загально національних інтересів існує безсумнівний зворотний позитивний вплив політичної системи на економічне життя. Адже важливим показником ефективності політичних інститутів власне демократичного суспільства є забезпечення максимальних гарантій від скочування до будь-яких форм одноосібного деспотизму

монархічно феодального типу, який стає символом суспільної архаїки, несумісної з основними засадами послідовно правової держави.

Звідси сама ідея принципової демонополізації влади шляхом запровадження її поділу на законодавчу та виконавчу. Також створюється самостійна судова «гілка влади», незалежність якої покликана гарантувати реалізацію фундаментального основоположного принципу західної демократії – рівності всіх перед законом. А саме існування «системи стримувань і противаг» згідно з політологічними розвідками творців американського конституціоналізму, – авторів знаменитого «Федераліста», має не допустити узурпації влади жодною політичною силою.

Але, одночасно, саме завдяки націленості політичних інтересів на максимальну демократизацію влади в період Великих буржуазних революцій, нерозривно пов'язану з нею максимальною кодифікацією всіх суспільних процесів та формування масової свідомості як правової, і стає можливим забезпечення ефективності вільної ринкової економіки та прискореного розвитку індустріального суспільства у євроатлантичній спільноті (не випадково принцип верховенства права, як свідчення прагнень назавжди позбутись тоталітарного минулого, проголошено в чинній українській Конституції).

Тобто, ефективне законодавство та його дотримання, дозволяє створити максимально сприятливі умови для розвитку підприємницької ініціативи: як відомо, ринкові відносини найкраще розвиваються за умови стабільності, передбачуваності законодавчо зафіксованих правил економічної гри (наприклад, довгострокової незмінності податкової системи, стабільності національної валюти, гарантованості виконання держзамовлень та цільових програм із залученням приватного сектору економіки, виконання державою взятих на себе зобов'язань щодо сприяння просуванню вітчизняного товаровиробника на міжнародних ринках тощо). До цього можна додати, що пресловута законослухняність переважної більшості громадян правової держави мінімізує розміри тіньової криміналізованої економіки, яка безсумнівно підриває економічний потенціал будь-якої країни.

Крім того, ефективна система поділу влади окрім забезпечення максимальної прозорості та колегіальності у прийнятті управлінських рішень за допомогою знаменитої системи «стримувань та противаг», не тільки до певної міри запозичуючи начала ринкової конкуренції, протистоїть її монополізму і корупції, тим самим блокуючи можливості узурпації влади будь-ким, а й одночасно зменшує можливості державний директивний тиск влади на економіку, що гальмує розвиток продуктивних сил.

Ще одним, додатковим стримуючим, відносно будь-яких форм політичного деспотизму, чинником є демократичне представництво, що забезпечує постійну ротацію політичних еліт, не даючи їм можливості, з огляду на принципово егоїстичний, за ліберальним баченням, характер людської природи, реалізувати

свою постійну спокусу великі владні повноваження поставити на службу не суспільним, а клановим інтересам (в наш час додатковим механізмом постійного моніторингу за діями влади і навіть впливу на неї в режимі постійно діючого референдуму є активне використання засобів «електронної демократії»).

Нарешті, ще одним засобом уникання кулуарності та одноосібності у прийнятті політичних рішень є те, що вже на рівні функціонування інститутів демократичної влади забезпечується максимально колективна відповідальність не тільки в процесі прийняття рішень (закон поданий до колегіального законодавчого органу у разі його прийняття втрачає авторство безпосередніх розробників законопроектів), а також в процесі застосування напрацьованої законодавчої бази (Кабінет Міністрів згідно з Основними законами багатьох країн, зокрема й України, також відповідає солідарно за свої постанови і дії або, навпаки, бездіяльність).

Все це і приводить до *реалізації ліберального ідеалу тієї самої «держави – нічного сторожа», який є найбільш сприятливим для становлення повноцінного національного ринку та спонтанного виникнення механізмів вільної конкуренції, що забезпечують динамічний розвиток індустріального, а потім і постіндустріального суспільства* [6]. Подібне невтручання держави, в якій існує баланс і взаємний контроль між «гілками влади» та регулярне оновлення кадрового складу згідно інтересам найбільш чисельних економічних класів, є важливою передумовою для запуску не просто механізмів вільного ціноутворення, а й самоорганізації економіки і, відповідно, механізмів її самонастроювання для роботи у найбільш ефективному, щодо даних конкретних обставин, режимі. Йдеться про знамениту ідею «невидимої руки ринку» А. Сміта, згідно з якою в процесі конкуренції кожен знято переслідує свій приватний інтерес та вигоду, а держава в цілому багатіє. Адже за умов глибокого капіталістичного поділу праці будь-який учасник ринку одночасно є виробником і споживачем вироблених товарів і послуг, а відповідно не зацікавлений у використанні нечесних методів збагачення, які можуть знищити сам механізм ринкової самоорганізації.

Саме в цьому полягає основний пафос антицентралізаторської, антидирективної, антибюрократичної спрямованості праць Ф. Хаска, Л. Мізеса та М. Фрідмана, яка лежить в основі ліберального розуміння політичного інтересу, що спирається на гуманістичний, хоча й індивідуалістичний принцип: «живи і давай жити іншим». Ця настанова цілковито відповідає, знаменитому, протестантському у своїй основі, кантівському категоричному імперативу – необхідності ставлення до ближнього як до цілі, а не засобу, а також просвітницькому ідеалу «розумного егоїзму» та утилітарній «арифметиці щастя» І. Бенґама – гарантування найкращого добробуту для найбільшої кількості громадян.

Політична нація як головна передумова правової держави

Отже, реалізація ідеалу політичної демократії є необхідною передумовою виникнення демократії економічної і навпаки. Але у данному випадку важливо зазначити: політична демократія може реалізуватись лише завдяки формуванню політичної нації й тільки на основі цієї модерної форми консолідації. Це стає зрозумілим, якщо від абстрактно-політологічних суджень щодо «гарантованих» прав і свобод людини «спуститись на грішну землю» – ґрунт реальної історії. Справді, формування оптимальної моделі національного ринку можливе лише за умови врахування того, що А. Сміт називав природними (*nature advantage*) та набутими економічними перевагами (*acquired advantage*). Йдеться про наявність в країні певних родовищ корисних копалин, її географічне розташування відносно магістральних транспортних шляхів (особливо морських), сприятливі особливості клімату та рельєфу місцевості тощо. А також кількість і якість людських ресурсів і навіть особливості менталітету представників титульного етносу та національних меншин. Відповідно до всіх цих типологічних національних характеристик і в наш час відбувається цілком свідоме формування своєрідного, а в чомусь і унікального цілісного народно-господарського комплексу зі специфічним співвідношенням приватного та державного, секторів, особливостями фінансової сфери та податкової бази, відмінною внутрішньо та міжгалузеву структурою, а також імпортно-експортною моделлю економіки, зокрема країн з розвиненим ринком.

А відповідно без державного, нехай і переважно індикативного, регулювання, спрямованого на цільове формування певної моделі економіки виходячи з загальнонаціональних інтересів, навіть за умов глобалізації обійтись в принципі неможливо. Отже, йдеться про те, що сучасна економіка має носити так званий змішаний характер. Тобто в національній державі засади ліберально конкурентного капіталізму обов'язково повинні доповнюватись важливою системною складовою держкапіталізму.

Крім того, попри ідеї, висловлені в знаменитій роботі І. Канта «Щодо вічного миру» та Ж.-А. Кондорсе «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму», в яких ці автори, що визнаються родоначальниками теорії «прогресу» та творцями філософії історії згідно ідеалів ідеали епохи Просвітництва та раціоналізму, пророчили подальше нескінченне вдосконалення людського роду, а також спрогнозували неминуче зрівняння цивільних та політичних прав всіх людей, соціальну рівність людей усіх рас та рівність прав жінок і чоловіків, не тільки буржуазний, а й нинішній постіндустріальний лад все ж не став, та й не міг стати, описаною ними ідилією.

Адже не секрет, що в процесі свого становлення модерні держави капіталістичного типу на основі взаємних територіальних та торгівельних претензій, вели між собою неперервні війни, а також постійно намагались здійснити колоніальний переділ світу на свою користь. Це обумовлено тим, що завоювання колоній нерозривно пов'язано з процесом первинного накопичення

капіталу країн західної демократії за рахунок надексплуатації загарбаних територій, *на які не розповсюджуються базові засади правової держави та демократичного способу функціонування політичної влади. Отже, консолідація на ґрунті взаємного гарантування прав і свобод в принципі могла реалізуватись лише на відносно автаркічному національному ґрунті. А політичні інтереси у міжнародній сфері і до нині все ще залишаються вельми далеким від ідеалу правової держави.* Особливо якщо йдеться про країни, які Е. Валлернстайн назвав світовою напівпериферією та периферією, до якої вже належить і Україна.

Не випадково один з класиків «Realpolitik», яка насправді скоріше є політикою імперіалістичною, Г. Моргентау навіть у сучасній міжнародній політиці явно надає перевагу вельми брутальним інтересам над ідеалами та прагненнями, а «баланс сил» і «боротьбу за владу» з метою виживання суверенних держав і домінування супердержав, фактично ставить вище норм міжнародного права і моралі, наполягаючи на виключній ролі силових владних ресурсів у відносинах між державами, з відверто проамериканських гегемоністських позицій вважаючи будь-які намагання обмежити владу сильних держав над слабкими проявами недалекого ідеалізму, свого роду політологічним декадентством [7, р. 97-108, 168-170, 231-234].

Нарешті, поступово з'ясується, що як сама по собі ринкова економіка, так і система поділу влад без зовнішньої суттєвої корекції не здатні працювати в режимі самопідтримання тих механізмів, які забезпечують процвітання, а в критичних ситуаціях і виживання правових держав. Адже головна мотивація ринкової економіки, яка завжди активно лобіюється і в царині політики – мінімізація витрат та максимізація прибутку, нерозривно пов'язана з прагненням до завоювання і утримання монопольного становища у своєму сегменті ринку в процесі вільної конкуренції завдяки реалізації своїх конкурентних переваг.

Крім того, сам по собі вільний ринок має й інші принципові системні вади, які так чи інакше вступають в суперечність з національними стратегічними інтересами держави (зокрема антиекологічність, антисоціальність, не здатність регулювати природні монополії, незацікавленість у створенні промислових об'єктів з великим терміном окупності, схильність до отримання напівтіньових надприбутків тощо).

Ось чому в науковій та суспільній думці розвинених країн поступово відбувається усвідомлення того, що ринкова економіка має корегуватись державним регулюванням переважно недирективного характеру («дирижизмом»). Адже навіть «нічний сторож» (згадаймо ліберальний термін «держава – нічний сторож») повинен, як мінімум, забезпечувати порядок на ввіреному об'єкті та захищати доручне майно від крадіїв: «...теорія *laissez-faire* виходила з того, що держава гратиме роль рефері на рингу. Інакше кажучи,

вона не буде дозволяти шахрайства і застосування сили, буде охороняти власність та допомагати людям дотримуватись договорів» [8, с. 117].

Безпосередній зв'язок політичних інтересів із загальнонаціональними відображає і практична тотожність у сучасній націології, політологічній науці та теорії міжнародних відносин понять «політична нація» та «держава-нація» (що лише посилює свою актуальність і в наш час, коли спостерігається поглиблення кризи космополітичного глобалізму, ідеологи якого ще донедавна проголошували неминуче розмивання а, недалекій в перспективі, й зникнення національних держав) [9].

Нерозривність цієї взаємозалежності національного інтересу з політичним та економічним, що якраз і є запорукою створення та процвітання справді правової демократичної держави, зафіксована в знаменитій «Декларації прав людини і громадянина». Адже, згідно з цим маніфестом західної демократії, головні мотиви громадян постфеодальної держави мають бути спрямовані на дотримання «природних», «невід'ємних» прав: «люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах». Також у цьому основоположному документі сформульовано базовий ліберальний принцип правової демократії: «свобода полягає в можливості робити все, що не завдає шкоди іншому: таким чином, здійснення природних прав кожної людини обмежене лише тими межами, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Межі ці можуть бути визначені тільки законом». Сам же «закон є вираз загальної волі. Всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників в його створенні», що, власне і є головною передумовою масової реалізації громадянами своїх політичних інтересів.

До того ж, класичний ліберальний ідеал правої держави залишає за людиною право діяти на свій розсуд навіть за межами правового поля у випадку, якщо ці дії не шкодять суспільству: «закон має право заборонити лише дії, шкідливі для суспільства. Все, що не заборонене законом, то дозволено і ніхто не може бути примушений робити те, що не наказане законом».

Водночас, виходячи саме з ліберального трактування природи людини як істоти егоїстичної, що переважно зосереджена на своїх індивідуальних інтересах у якості «*Homo Economicus*», згідно з «Декларацією», «суспільні відмінності можуть ґрунтуватися лише на загальній користі», а право на недоторканість і навіть «святенність» приватної власності є базовою умовою реалізації індивідуальної свободи, а його порушення, відповідно, підставою для боротьби з узурпатором: «мета всякого політичного союзу – забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Такі – свобода, власність, безпека і опір пригнобленню».

Тому, не випадково політичну націю також називають нацією громадянською, адже політичні та будь-які інші інтереси у правовій державі можуть реалізовуватись лише за умови недоторканості приватної сфери життя

громадянина [10]. А згідно сучасних поглядів на громадянське суспільство як сукупність недержавних організацій, приватна сфера, тобто «третій сектор» виступає найважливішим компонентом сучасної правової держави, який гарантує забезпечення наповнення політичних інтересів демократичним змістом.

Отже, виходячи з потреби забезпечення суверенності як необхідної передумови виникнення правової держави та повноцінного національного ринку в існуючих геоекономічних та геополітичних реаліях, згідно з тією ж «Декларацією прав людини і громадянина» взаємопов'язані між собою політичний та економічний інтерес можуть бути реалізовані лише за умов формування модерної буржуазної нації як діалектичної єдності позаурядових та урядових механізмів у політичному житті. Згідно з пунктом 3 цього документу: «джерелом суверенної влади є нація. Ніякі установи, жоден індивід не можуть володіти владою, яка не виходить явно від нації».

Політичні інтереси у правовій соціальній державі

Але важливо зазначити, що поступово уявлення щодо оптимальної побудови політичної системи, яка б дозволяла ефективно вирішувати вкрай складні проблеми внутрішньо- та зовнішньополітичного життя, а відповідно, і визначати спрямованість та характер політичних інтересів, суттєво еволюціонує. *Це обумовлено тим, що внаслідок радикальної трансформації самого капіталістичного суспільного ладу у посткапіталістичний відбувається докорінне переосмислення фундаментальних прав і свобод, що неминуче тягне за собою ускладнення моделі правової держави. А подібне бачення, саме по собі, вже виходить за межі суто ліберального трактування демократії як «свободи від» і веде до осмислення парадигми «свободи для».* Подібні уточнення демократичного ідеалу з'явилися у знаменитій «Загальній декларації прав людини». Потреба в них виникла після Другої світової війни саме внаслідок радикальних трансформацій суспільного ладу, обумовлених стрімким зростанням продуктивних сил та наукоємності економіки, а також глибоким осмисленням вад так званої некерованої ринкової економіки.

Щодо традиційних прав і свобод, то в цьому документі підтверджується, що «кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканість», які забезпечуються завдяки правовій державі – «всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом». Але в цьому базовому документі, що визначає світоглядно-гуманістичні орієнтири післявоєнного світопорядку, поряд з традиційними невід'ємними правами, що символізують ідеали західної демократії, вже з'являються і принципово нові положення. Йдеться про нерозривність зв'язку між свободою та соціальним прогресом, який декларується в Преамбулі цієї відозви: «народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили

сприяти соціальному прогресові та поліпшенню умов життя за більшої свободи».

Ці нові гарантії більшої свободи стали можливими завдяки трансформації правової держави у державу соціальну. Так, в тексті вище згаданого документу вперше в історії людства з'являється наступне положення: «кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави».

Зокрема *нові права безпосередньо пов'язуються з обов'язками капіталу перед працею в процесі їх співробітництва:* «Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття», а також «кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю», завдяки якій «кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людське існування, її самої та її сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення».

Фактично йдеться про суспільний лад, в якому мінімізується економічна та соціально-політична нерівність. Адже розвиток посткапіталістичного суспільства можливий лише за максимальної творчої самореалізації особистості, яка все меншою мірою є марксовою «робочою силою». А це, своєю чергою, можливе лише за умови, якщо забезпечується не тільки гідний рівень життя громадян, а й його відповідна якість [11]. Звідси і вимога до поглиблення принципу рівності прав і свобод шляхом *доповнення соціальної допомоги повноцінним соціальним захистом*, а безкоштовної первісної медичної допомоги і безкоштовної початкової освіти доступним працівнику із середніми статками, гарантованого страхового медичного обслуговування, безкоштовної середньої освіти, а також безоплатної вищої освіти принаймні для найбільш здібних, а відповідно потенційно корисних для суспільства майбутніх фахівців. Так, згідно з «Загальною декларацією прав людини» «кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного» (важливо, що ці соціальні права, принаймні конституційно гарантовані в нашій Конституції, нині прагне скасувати уже «нова команда молодих реформаторів» шляхом їх вилучення з тексту чинного Основного Закону).

В більш широкому сенсі йдеться про *забезпечення рівних стартових можливостей, без якого задекларовані права і свободи громадян неминуче мають достатньо обмежений характер.* Передумовою забезпечення подібного права на розвиток власного творчого потенціалу, що, одночасно і є вищим

проявом свободи, виступає недопущення надто високої поляризації доходів, завдяки чому, крім всього іншого, легше консолідувати націю в критичних кризових ситуаціях.

До речі, подібний тип рівності, що не має жодного відношення до комуністичної зрівнялівки, згідно згаданого документу, забезпечується завдяки тому, що «кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави»; а також «кожна людина має право на такий життєвий рівень, що передбачає їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини».

Цілком закономірно, що за цими новими вимогами до прав і свобод не просто правової, а саме соціальної держави, *гарантією недоторканості приватної власності є неприпустимість її використання з антисоціальними цілями.* Зокрема, згідно статті 153 Веймарського Основного закону, в якому були враховані радикальні зміни демократичного ідеалу суспільного ладу у ХХ ст., був задекларований принцип соціалізації приватної власності: «власність забезпечується конституцією. Її зміст та межі випливають з її законів. Примусове відчуження може бути здійснене лише для блага суспільного цілого і на законних підставах. ...Власність зобов'язує. Її використання повинно водночас бути служінням суспільному благу». (В українському Основному законі це положення практично продубльовано: «Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству. ...Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки»).

Отже, внаслідок становлення фактично нової постбуржуазної соціальної формації, багато в чому на противагу ліберальній індивідуалістичній версії демократії, уже з часів О. Бісмарка починає відбуватися неухильна *трансформація держави-нації у концепт народної соціальної держави, а єдність на підставі рівності перед законом доповнюється єднанням на ґрунті спільної долі (О. Бауер).* Цей процес, фактично, передбачає політично-правове переосмислення відомого гасла Французької революції «Свобода, Рівність, Братерство!» у гуманістичний імператив «Братерство як єдність Рівності та Свободи!». Таке виразне зміщення поняття або ідеї прав людини в бік морального ідеалу її свобод, знов-таки, зафіксоване саме в «Загальній декларації прав людини», згідно першої статті якої «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти один до одного в дусі братерства».

Пізніше, аналогічні положення з'являються в Основних Законах багатьох європейських країн. Зокрема, державами соціальної демократії проголошені Іспанія, Італія, Німеччина. Згідно з деголлівською Конституцією П'ятої французької республіки «Франція є неподільною, світською, демократичною та соціальною Республікою». (Не випадково в цій країні існує такі інститути, як Трибунали з питань соціального забезпечення, до яких, між іншим, входить і Трибунал з питань земельної оренди).

Нарешті, перша стаття Конституції України цікава тим, що у типологічному визначенні особливостей нашої новоствореної держави встановлює залежність між демократією правовою та соціальною: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава», а також «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

До того ж на наш погляд вкрай невідповідно інтересам збереження нашої державності є те, що замість того, щоб максимально наблизити ці положення до українських реалій новообрана влада прагне вилучити їх, як такі, що не відповідають неоліберальному антисоціальному тренду. Хоча насправді поступова еволюція ліберального ідеалу правової держави в напрямку того, що можна назвати народною соціальною державою, в межах якої виключається надто висока поляризація доходів, як несумісна з базованою на справді народному суверенітеті справжньою демократією, є історично закономірним об'єктивним процесом [12].

У світлі постійних декларацій щодо необхідності успішного проведення українських реформ, потенціалу яких в країні, в дійсності, вже практично не залишилось, слід зазначити, що саме вище згадана система світоглядних орієнтацій дозволила низці країн у ХХ ст. швидко подолати руйнівні наслідки Другої світової війни та здійснити «економічне диво», – прорив у постбуржуазний суспільний лад альтернативний пануючому нині паразитичному спекулятивному капіталізму. Така загальна націленість всього суспільного буття на творчу самореалізацію людини притаманна, зокрема, була Франції за часів Ш. де Голля, Німеччині в період перебування при владі К. Аденауера та Л. Ерхарда, Японії 1950-70-х рр. і навіть СРСР у короткий період приблизно від початку 50-х до кінця 60-х рр., наслідком чого стало виникнення ідеї конвергенції країн з різним суспільним устроєм. Вона ж, попри всі міфи «держави у смартфоні», і нині залишається необхідною передумовою подолання кризи сучасного космополітично-імперіалістичного глобалізму.

Елітарний вимір демократії: проблема балансу ідеалів та інтересів

Водночас, задля реалізації політичних інтересів, які світоглядно та ідеологічно спираються на соціалізовані права і свободи, відбувається формування моделі соціально орієнтованої демократії, яка б поєднувала у собі загальне електоральне представництво з максимальною управлінською ефективністю справді народної влади. Адже внаслідок стрімкого ускладнення

індустріального суспільства та його переходу до постіндустріальної фази, відбувається небачена динамізація суспільного розвитку, обумовлена феноменом науково-технічної революції. Подібне гранично прискорене оновлення продуктивних сил не тільки породжує підвищення вимог до творчого потенціалу громадян та їх морально-вольових якостей, а й потребує посилення оперативності та професійності влади, спрямованої на те, щоб, максимально враховуючи домінуючі політичні інтереси, мобілізувати найбільш соціально та національно активну частину суспільства для вирішення складних завдань стратегічної спрямованості.

Окрім позитивного тренду глобального розвитку має місце не просто негативний, а катастрофічний тренд, пов'язаний з тим, що класичний капіталізм ще на початку ХХ ст. вже набув характеру глобального військово-фінансового імперіалізму та спричинив світові економічні катастрофи та світові війни ХХ-ХХІ ст. [13].

Внаслідок цього, незважаючи на потужні здобутки науково технічного прогресу, на наших очах відбувається катастрофічне загострення глобальних проблем сучасності. А саме – активізація воєнних конфліктів, неухильне наростання загальної економічної, екологічної, демографічної, енергетичної та продовольчої криз спричиняє навіть у розвинених країнах відчайдушні спроби демонтажу побудованої величезними зусиллями попередніх поколінь будівлі соціальної держави та реалізації гуманістичних ідеалів демократії. Що ж до країн «наздоганяючого розвитку», та світової периферії, до яких, як це не прикро констатувати, вже належить і Україна, то в цій царині взагалі відбувається відмова держави навіть від гарантій елементарної соціальної програми [14, с. 71-173].

Не випадково соціально утопічна неоліберальна концепція «Хвиль демократії» С. Хантінгтона та так званого кінця історії Ф. Фукуями, швидко змінилась на песимістичне глобальне бачення перспектив людства, обумовлене втратою демократичних ідеалів в процесі реалізації будь-яких політичних та економічних інтересів. Що, до речі зафіксували ті ж С. Хантінгтон у програмній роботі «Конфлікт цивілізацій» та Ф. Фукуяма у книзі з вельми символічною назвою «Великий розрив». Також про відмову від здобутих у фазі прогресивного піднесення соціальних завоювань, внаслідок чого і демократія все більш набуває обрисів фіктивності, пише інший дослідник К. Крауч «Постдемократія» (2010), «Дивна не-смерть неолібералізму» (2012).

Саме стадіально-цивілізаційне протистояння неоліберального (а фактично неототалітарного) та соціально-гуманістичного трендів, на тлі небаченої динамізації суспільного життя, буде призводити і, вже призводить в межах євроатлантичної спільноти, до зростання ролі правих націоналістичних рухів навіть, які не можна зводити лише до право-популістського екстремізму.

Внаслідок всіх цих соціальних метаморфоз глобального рівня відбувається неухильне посилення у національних державах виконавчої влади, коштом

законодавчої, зокрема активного використання процедури делегованого законодавства, незалежно від того йдеться про президентську чи парламентську форму політичного ладу. А також поступово приходять усвідомлення обмеженості можливостей всіх форм колегіальної демократії (навіть у випадку ідеально проведених виборів) забезпечувати гарантовані у межах соціальної правової держави права і свободи за виникнення непередбачуваних кризових ситуацій будь-якого штибу.

Це, зокрема, обумовлено тим, що в основі механізму прийняття та реалізації політичних рішень будь-яким колегіальним органом знаходиться процедура ретельного узгодження з метою досягнення компромісу, що убезпечує будь-яку політичну систему від сваволі та волюнтаризму. Але, водночас, негативно впливає на здатність законодавчої влади розробляти та оперативно впроваджувати в життя стратегічно орієнтований послідовний курс, який потребує залучення серйозних матеріальних та людських ресурсів та розрахований на тривалий термін реалізації [15].

Своєрідна зацикленість парламенту та уряду на поточному моменті обумовлена і вимушеним популізмом, який диктується самим механізмом обрання та переобрання депутата законодавчого органу, який саме з метою утриматись при владі та бути переобраним на наступний термін, вимушений втілювати політичні інтереси «свого» мажоритарного округу чи партії, так чи інакше коштом всього суспільства (це стосується і діяльності будь-якого коаліційного уряду, також значною мірою вимушеного орієнтуватись на поточний момент, враховувати у своїй діяльності часто альтернативні інтереси та сьогоденні запити різних соціальних груп населення). А відповідно, обрання політичних функціонерів будь-якого рангу відносною (і навіть абсолютною) більшістю або затвердження тих чи інших проектів чи постанов безпосередньо у владних структурах на засадах колегіальної відповідальності, зовсім не гарантує ефективності прийнятих рішень та якості здійсненого вибору.

Тим більше, що у будь-якій царині суспільної діяльності, «першу скрипку» завжди грає «меритократія» або «творча меншість» – невелика кількість найбільш професійних, обдарованих та організованих і згуртованих у компактний творчий колектив фахівців, здатна ефективніше за загал, який формує колегіальні органи та приймає законодавчі рішення, усвідомлювати завдання, особливо, стратегічного спрямування, що постають перед країною, а також пропонувати і реалізовувати нестандартні, але найбільш продуктивні варіанти їх вирішення.

І саме тому, президенталізм, завдяки якому тільки і може реалізовуватись послідовний стратегічний курс держави, не заангажований різноманітними груповими інтересами, завжди зберігатиме свою актуальність, а формування високопрофесійної президентської команди, яка може і не входити безпосередньо до складу президентської адміністрації, залишаючись у статусі неформальної незаполітизованої пошукової групи, є одним з надзвичайно

важливих показників того, що на посаді глави держави знаходиться справжній національний лідер (зовсім не випадково Гарантом же Конституції та територіальної цілісності держави у політичних системах з всенародно обраним Президентом, зазвичай виступає саме глава держави, який у якості очільника збройних сил, уповноважений своїм наказом запроваджувати надзвичайний стан) [16]. Отже, постійні заяви, що лунають і в українському інформаційному полі, щодо того, що парламентська демократія складає суть західної демократії як такої, позаяк, більшість європейських країн є саме парламентськими республіками та монархіями, заважають усвідомленню громадянами своїх реальних політичних інтересів, зокрема стосовно запровадження найбільш ефективного політичного устрою.

Таким чином, справжня *політична «еліта» у повному сенсі цього слова є необхідним і надзвичайно важливим компонентом справжньої демократії, складаючи ефективну противагу популізму та пересічності* [17]. До того ж, механізми ротації та обрання тих інститутів політичної влади, які відповідають за стратегію розвитку країни, а також контролюють суспільство з погляду дотримання і владою, і народом як букви закону, так і норм природного некодифікованого права, мають забезпечити не стільки максимально масовий характер виборів, скільки вибірковість цього відбору кандидатів за критеріями досвідченості, професійності та, врешті-решт, креативності кандидатів.

Саме тому, ротація у Верхній палаті парламенту, яка в ідеалі має бути органом справжнього народного контролю за діяльністю всіх гілок влади з позицій соціальної справедливості та природного права, заснованого на синтезі права та моралі, моралі та політики. А обрання до цієї політичної установи зазвичай відбувається за ступеневим принципом і на більш тривалій відносно нижньої палати термін. Зокрема, нерідко депутатів Сенату обирають на шестирічний термін, з поступовою ротацією (на проміжних виборах змінюється лише третина senatorів).

Спираючись на розуміння демократії як влади не просто обраних, а саме гідних, Ш. де Голль взагалі прагнув створити Сенат у якості «великої економічної та соціальної асамблеї» (тому не дивно, що, за Конституцією, у разі неможливості Президентом продовжувати свої повноваження, його функції тимчасово виконує голова Сенату, а також, згідно статті 112 Конституції, Президент уповноважений здійснити розпуск лише нижньої палати парламенту).

Водночас, завдяки базовим засадам громадянської демократії, французький Сенат, незважаючи на механізм багатоступеневого обрання, втілює насамперед прагнення представників органів місцевого самоврядування – самоврядних комун, які, своєю чергою, фактично виступають фундаментом всієї будови західної демократії. Адже з точки зору проблематики всесвітньої історії, важливо зазначити, що в даному випадку новаторським для західної демократії була і сформульована та частково реалізована за часів Великої французької

революції, розроблена геніальним Ж-Ж. Руссо, концепція народовладдя як неформального суспільного договору громадян з владою, яка має складати основу по-справжньому народного суверенітету.

Тому, на наш погляд, некоректно, як це робить низка західних політологів ліберального спрямування, оцінювати Сенат як рудимент аристократичної середньовічної традиції існування Верхньої палати у якості «Палати панів», а також піддавати сумніву саму ідею бікамералізму, застосовуючи щодо Верхньої палати парламенту визначення типу «друга палата» або, навіть, «слабка палата» [18, с. 328-330, 347-408].

Як відомо, кулуарним є і механізм висування та обрання представників судової гілки влади. Нарешті, не забуваймо, що у сучасних західних демократіях професійна бюрократія, яка нехай і на конкурсних засадах призначається на ключові посади в державному апараті, завжди підстраховує, а нерідко і фактично бере на себе головну частину діяльності демократично обраних партійних лідерів, делегованих до виконавчої влади [18, с. 308-394].

Що ж стосується президентської посади, то у політологічній літературі часто робиться акцент на тому, що всенародний характер обрання Президента абсолютною більшістю (нерідко в два тури), що надає главі держави найвищу легітимність, так би мовити акумулюючи переважну більшість політичних інтересів та трансформуючи їх у загальнонаціональні (тоді як кандидатів за партійними списками обирають відносною більшістю, а мажоритарників взагалі делегує до влади обмежена величною електорату окремого округу кількість людей).

Водночас нерідко залишається поза увагою той факт, що, наприклад, за американського президенталізму, який традиційно оцінюється у якості класичної форми цієї форми політичного правління, кандидат у Президенти держави повинен попередньо пройти сито так званих праймеріз (отримати підтримку своєї партії), що, здавалось би, також порушує базові засади загального виборчого права з його декларацією цілковито вільного вибору та волевиявлення, які є фундаментальним для західної демократії. А поразка президентської партії на парламентських виборах, призводить до контролю законодавчого органу опозиційними партіями, породжуючи феномен «роздільного правління», який об'єктивно зменшує повноваження глави держави, виступаючи своєрідним додатковим стримуючим його сваволу чинником (подібний механізм додаткового стримування глави держави запроваджено Конституцією США, а також він двічі спрацьовував і в політичній історії Франції ХХ ст.).

Тож, незважаючи на постійні заяви про недемократичність американської системи обрання глави держави, покликаною втілювати у своїх політичних рішеннях загальнонаціональні інтереси, колегією виборщиків, що справді неодноразово викривлювало демократичні засади загального виборчого права (перемагав кандидат, що отримав меншу кількість поданих за його кандидатуру

голосів, тобто фактично був обраний не «всенародно»), цей «архаїчний» механізм діє і донині.

Але справа не тільки у прагненні зберегти існуючу конституційну традицію, мінімально втручаючись в текст Основного закону. «Батьки-засновники» створили двоступеневу систему президентських виборів, з метою не допустити зайвого популізму, адже вони мали цілком не безпідставні побоювання, що електоральну масу з метою узурпації влади може зачарувати якийсь проїдисвіт-демагог, який після приходу до влади не буде рахуватись з національними інтересами (що, як відомо, раз за разом і відбувається в Україні).

Водночас, саме внаслідок зростання ролі виконавчої влади, одним з найважливіших масових політичних інтересів захисту демократії стає пошук механізмів легітимного контролю над авторитаризмом. Адже принцип «стримувань і противаг» насправді може працювати для забезпечення від узурпації влади окремою її «гілкою» у вельми обмежений спосіб. Насправді задля ефективного втілення будь-якої державної стратегії, так звані гілки влади, як владні інститути, мають діяти максимально синхронно, взаємодоповнюючи одна одну, мінімізуючи конфлікт інтересів, неминучий в реальній практиці політичного життя [19]. Зокрема, Президент нерідко (зокрема і за українським законом) має право першочергової законодавчої ініціативи, або його закони (декрети) фактично мають статус законів. Своєю чергою, принаймні в США, судова гілка влади набрала такої ваги, що своїм правом на скасування законів конгресу та наказів виконавчої влади всіх рівнів має можливість впливати як на законодавчу, так і виконавчу владу.

Ось чому, у ХХ ст. постійно робляться спроби створити свого роду аналогію змішаної економіки, у формі «змішаної» форми політичного правління, в якій буде знайдено баланс між парламентаризмом та президенталізмом не за рахунок принципу «стримувань і противаг», який насправді багато в чому заважає ефективності державного управління, а на основі перерозподілу владних повноважень між цими інститутами. Така форма політичного правління отримала декілька назв: «напівпрезидентство», «змішане» президентство, «парламентсько-президентська» або «президентсько-парламентська» республіка. До речі, саме з цієї причини важко підрахувати, яких же політичних форм правління в світі більше, але, безсумнівно, президенталізм продовжує грати принаймні одну з провідних ролей на політичній карті світу.

Водночас, протягом ХХ ст. ведеться наполегливий пошук ефективного механізму імпічменту, який би дозволяв відсторонювати від влади президента-тирана. Вельми показово, що були використані конституційні напрацювання і навіть нововведення, що застосовувались в уже згадуваній Конституції Веймарської республіки. Насамперед, це ідеї, що спираються на концепцію «плебісцитарної демократії» М. Вебера, яка бере витоки в теорії та практиці

політичного бонапартизму. Йдеться про право народу через всенародні референдуми висловлювати довіру чи недовіру главі держави, впливати на процеси законотворення, а також брати активну участь в оголошенні імпічменту очільнику країни.

У сучасних державних формах правління ці положення найбільш послідовно були запроваджені в Основному Законі П'ятої французької республіки, яка за усталеними поглядами сучасних політологів, є свого роду взірцем змішаного президенства або напівпрезиденства. Так, згідно статті 11 чинної французької Конституції, Президент республіки за пропозицією Уряду може передати на референдум будь-який законопроект, зміст якого стосується організації державної влади, проведення реформ, економічної чи соціальної політики або спрямований на схвалення ратифікації будь-якого договору, що не суперечить Конституції.

Дотичним до трактування у Веймарській конституції співвідношення писаного та природного права, є механізм імпічменту, підстави для оголошення якого порівняно нещодавно виписані у Конституції П'ятої республіки. Так, згідно з IX розділом Основного Закону Франції рішення про початок процедури імпічменту приймається абсолютною більшістю обох палат парламенту, а сам вердикт щодо оголошення імпічменту ухвалюється без проміжної експертизи судовою гілкою влади особливим квазісудовим органом – Високою палатою правосуддя (до якої делегується по 12 представників Сенату та Національного зібрання).

Важливо, що у 2014 р. було запроваджене уточнене формулювання положення щодо підстав для оголошення імпічменту: замість надто загального пункту звинувачення, за яким Президент може бути підданий імпічменту у випадку «державної зради», до 68 статті Конституції введено наступне формулювання: «Президент Республіки може бути усунений з посади тільки у випадку порушення обов'язків, явно несумісного із здійсненням його мандата». (Під отриманням мандату мається на увазі тимчасово делегований главі держави, як основному гаранту Конституції і територіальній цілісності держави, національний суверенітет). Французькі конституціоналісти коментують це положення надзвичайно розлого: йдеться про можливість відсторонення глави держави від влади за скоєння проступків, з усією очевидністю несумісних з його перебуванням на цій високій посаді.

Отже, Президента французької республіки тепер можна усунути від влади не за кримінальний, а за службовий злочин і навіть за професійну невідповідність займаній посаді, так би мовити, профнепридатність та аморальну, з погляду представників законодавчої влади, поведінку, що шкодить державі. Тобто, у даному випадку, передусім *йдеться не про кримінальну, а політичну відповідальність глави держави, пов'язану насамперед з рівнем його компетентності, а також його готовність служити загальнонаціональним інтересам.* Члени уряду, за Основним Законом Франції, також можуть бути

піддані імпичменту, причому вже безпосередньо на підставі кримінальної відповідальності – за діяння, вчинені при виконанні своїх обов'язків. Вони підлягають суду Палати правосуддя Республіки, що складається з 12 парламентарів (по 6 від Національних Зборів і Сенату). Очевидно, що запровадження цієї процедури більш ніж актуально для нинішньої ситуації в українському політикумі.

Підсумовуючи, слід зазначити, що послідовно демократична система політичної влади, як і демократичного суспільного ладу, набагато складніша за її класичну ліберальну модель. Отже, мали рацію представники теорії політичних еліт, видатні соціополітологи В. Парето, К. Магнейм, М. Шеллер, К. Шмідт, М. Острогорский, П. Сорокін, М. Вебер, Й. Шумпетер (та їх попередники – Н. Маккіавеллі, Вітторіо, Ж. Боден, Т. Гоббс, Е. Берк, Г. Ле Бон, Т. Карлейль, Болінгброк та інші). Всі вони виступали проти так званої тиранії більшості, «психології мас», яка згідно з Г. Ле Боном усереднює і спрощує розуміння індивідом політичної реальності, а відповідно, і власних інтересів у політичній сфері (між іншим, саме з цієї причини не варто перебільшувати позитивний ефект від запровадження системи так званої електронної демократії, яка начебто здатна примусити владу постійно звіряти свої поточні рішення з вимогами електорату: електорат у своїх політичних інтересах надто неконсолідований і, до того ж, не компетентний навіть стосовно тактики розвитку держави, вже не кажучи про стратегію). В цілому, всі ці політичні мислителі відстоювали уявлення про демократію як про владу, не просто обрану у демократичний спосіб на визначений термін, а про справжнє народовладдя – владу, яка спирається в усіх своїх починаннях на народ і служить його інтересам («влада народу і для народу»).

Україна неправова країна

Протягом всього існування України після проголошеної незалежності так і не вдалось досягти синтезу політичних, національних та економічних інтересів, без чого неможлива побудова правової соціальної держави. Навпаки, значною мірою через розрив між цими стратегічними суспільними мотиваціями існуюча системна криза на наших очах вже переростає у втрату керованості державним організмом та гуманітарну катастрофу. Одним з важливих проявів цієї кризи є те, що попри всі декларації щодо необхідності відокремлення влади від бізнесу, яке, в ідеалі і має забезпечувати національну спрямованість політичного процесу, відбулось небачене зрощення гранично криміналізованого олігархату, який перетворив владу в країні на маріонеткову, з глобальною транснаціональною системою фінансово-кредитного закабалення. *Внаслідок цього політичні та економічні інтереси переважної більшості громадян в принципі не можуть бути враховані через фіктивність та імітаційність практично всіх політичних інститутів та механізмів.* Не випадково, так звана перманентна політична реформа, що триває в країні вже майже 20 років, в дійсності спрямована на максимальне уникання правлячим кланом

відповідальності за свої дії і при цьому максимізацію практично непідконтрольних громадськості владних повноважень, які дозволяють задовольняти кланові клептократичні інтереси (саме тому і поправки до нашого Основного Закону постійно вносяться у неконституційний спосіб) [15].

Саме такий політиці чудово відповідають і соціал-дарвіністські лібертаріанські ідеологічні установки у стилі «слабкий має загинути», проголошені командою В. Зеленського, що прийшла до влади осідлавши потужну хвилю протесту проти антинародного режиму П. Порошенка [20]. Подібна антисоціальна і антинаціональна політика проявляється в неодноразово лунавших у ЗМІ намірах представників «нової» влади, замість проведення обіцяних реформ продовжити приватизаційне «проїдання» останніх активів держави, а також в режимі бліцкригу, під прикриттям тимчасово високого рейтингу, отриманого завдяки введенню в оману громадян передвиборчою патріотичною риторикою, запровадити форсований розпродаж землі за безцінь (в рахунок погашення розкрадених кредитів), водночас, скасувавши соціальні права і свободи, зафіксовані у чинному Основному законі України, та Кодексі законів про працю. До того ж все це відбувається у відверто неправовий спосіб, адже згідно статті 22 Конституції України: «Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними. Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод».

Такій ситуації граничного правового нігілізму на всіх рівнях максимально сприяє і те, що через тотальну деіндустріалізацію економіки України та стрімке падіння рівня життя її громадян, на тлі масової еміграції кваліфікованих працівників та декваліфікації тих, хто залишився, країну все більше захлюстує декласована малоосвічена люмпенська стихія. Внаслідок цього в Україні так і не виникли великі консolidовані соціальні групи (економічні класи), що мають свої особливі чітко усвідомлені та артикульовані політичні інтереси, які реалізуються через завоювання політичної влади у законний спосіб. Тому практично всі партії, навіть ті, в яких формально існують первинні осередки на місцях, є нічим іншим як тіншовими бізнес-проектами з метою делегування до влади представників потужних мафіозно-фінансових кланів, які за допомогою популістської риторики та патерналістської демагогії насправді реалізують свої вузькокланові інтереси.

Все це спричиняє невиразність існуючих партійних політичних програм, граничну розмитість ідеологічних вподобань засновників чергового «клубу за інтересами», особливо у частині конструктивно-реформаторських починань («за все гарне проти всього поганого»). Звідси і прагнення до того, щоб називати квазіпартії та партійні блоки прізвищем того, хто погодився їх очолити і персональним політичним брендом певної політичної сили.

Як наслідок, чисельність офіційно зареєстрованих партій давно перевершила здоровий глузд. Водночас, з 356 зареєстрованих в Україні партій звіти в НАЗК подали лише 272 партій, а дві третини українських партій вказали нульові витрати у фінансовій звітності за III квартал 2017 р., що свідчить про фіктивність цих політичних організацій [21]. Це ж стосується і сформованих за партійною квотою урядів та підтримуваних клеветами з пропрезидентської політичної сили, глав держав, керівники яких замість розробки та затвердження парламентом передбачених Конституцією програм дій та звітами щодо їх виконання, займаються відвертим політичним блефом (сказане цілковито стосується і останньої п'ятирічної «програми» благих нереальних побажань уряду О. Гончарука, нашвидкоруч, мінімальною кількістю голосів, ухваленого Верховною Радою).

І це за умови, що на відміну від західних демократій, де громадяни беруть активну участь у таких формах реалізації своїх політичних інтересів, як звернення до влади, референдуми, підпис петицій, участь в страйках, участь у політичних дискусіях, безпосереднє спілкування з політичними лідерами, висування їх кандидатур, пожертвування партіям чи кандидатам, обговорення політичних програм, акумулювання грошових активів у політичних цілях тощо, українські громадяни проявляють політичну участь і активність переважно лише у формі голосування на виборах або навпаки абсентизму та відносно невелика їх кількість зрідка бере активну участь у організованих актах масового стихійного протесту [22].

Що ж до контрольованих владою ЗМІ, то вся офіційна пропаганда спрямована на те, щоб дезорієнтувати пересічних громадян стосовно справжніх причин неефективності влади. Наприклад, на адресу українських громадян постійно лунають звинувачення, в тому, що вони проявляють все більшу пасивність в політичному житті, не використовуючи своє право на обрання більш професійних та моральних політиків шляхом законних виборів. А велика частина тих, хто все ж бере участь у виборчому процесі, буцімто отримує антинародну владу внаслідок того, що замість того, щоб обирати кандидатів на парламентські та президентську посади за партійними та індивідуальними програмами «продається за гречку», тобто фактично дає себе підкупити дешевими подачками. Одночасно втовкмачується в голови теза, про те, що справжня демократія не виробила жодних методів зміни влади, аніж її перевибори («бачили очі кого обирали, а тепер мусите терпіти і потерпати»).

Зокрема, деякі українські політексперти навіть стверджують, що позитивний результат у досягненні загальнонародного політичного інтересу можливий завдяки якомога більш частому проведенню дострокових перевиборів, внаслідок цього ніби відбудеться поступовий відбір гідних політиків вже нової формації. Чинний президент вже встиг заявити, що у випадку, якщо його не задовільнить робота достроково переобраної Верховної Ради, уже за рік відбудуться нові дострокові вибори до законодавчого органу.

Можна згадати і заяву новообраного президента В. Зеленського, який під час президентських перегонів проголосив тезу про те, що у разі перемоги, він не збирається балотуватись на другий термін (що на мій погляд, також може розцінюватись як форма уникання відповідальності за реалізацію саме стратегічного антикризового курсу).

Насправді, через феномен так званої негативної селекції політичних еліт в Україні вже давно виникла ситуація «виборів без вибору»: незважаючи на начебто наявність кандидатур політиків та політичних сил, які декларують протилежні підходи до оптимальних шляхів державотворення, насправді виникає ситуація, коли навіть голосування «за менше зло» не дає очікуваного виборцями результату (до того ж за тотальної маніпуляції суспільною думкою узурпованими владою ЗМІ). Що фактично означає принципову неможливість реалізувати свої, економічно та національно забарвлені, політичні інтереси для абсолютної більшості громадян.

Внаслідок цього політичне життя гранично примітивізується, а політичні інтереси набувають викривленого спрощеного характеру. Наприклад, багато років українському суспільству нав'язується хибна думка, що саме по собі зняття депутатської недоторканості та запровадження імперативного мандату (права виборців відкликати депутата зі свого округу) буцімто дозволить подолати корупційність та непрофесіоналізм депутатів парламенту. Хоча насправді обрані за партійними списками чи на мажоритарному окрузі народні обранці представляють не інтереси своїх виборців, а всієї нації (не випадково згідно статті 27 чинної конституції Франції «імперативний мандат не дійсний»). Також, особливо за українських реалій, народні обранці повинні зберігати імунітет від зловживань виконавчої та судової влади.

Хибним є і уявлення про корисність переходу України до суто парламентської форми правління з метою демократизації існуючої політичної системи, позаяк насправді колегіальний характер ухвалення рішень часто є формою прихованої безкарної «тиранії більшості» [15]. Також не виправдало сподівань громадян на покарання провладних розкрадачів бюджетних коштів у безпрецедентних розмірах, створення так званих спеціальних антикорупційних органів, які насправді вражають своєю бездіяльністю.

Нарешті, яскравим прикладом профанації ідеї контролю суспільства над владою є і нещодавно прийнятий з порушенням регламенту та без жодної наукової експертизи Верховною Радою законопроект В. Зеленського (і вже підписаний ним) про імпічмент главі держави, який не тільки робить реалізацію цієї процедури практично не здійсненою, а й відсторонює громадян від участі в ній. Нарешті, в цьому ж контексті можна згадати і постійні пропозиції нової влади зменшити кількісний склад Верховної Ради до 300 осіб, що насправді лише полегшить тіньовий контроль та маніпулювання законодавчим органом.

Отже, можна зробити наступний висновок: вже майже за тридцять років на пострадянському просторі винайдено і доведено до максимальної досконалості

політичну систему, в якій формально існують демократичні інститути та застосований весь арсенал засобів забезпечення всенародного представництва, а насправді відсутня можливість обирати політиків, здатних представляти та реалізовувати у владних структурах інтереси народу, який згідно статті 5 української Конституції є «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні».

І саме тому політичні інтереси активної частини українського суспільства мають бути спрямовані на завершення так і не закінченого під час попередніх народних повстань, процесу демонтажу антинародної влади, зокрема невід'ємне право на повстання проти тиранії, зафіксоване у «Загальній декларації прав людини і громадянина», згідно з текстом якої «права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії та гноблення». Це положення цілковито відповідає духу, а часто і букві Основних Законів переважної більшості держав, включно з Україною.

Список використаних джерел та літератури

1. Автономов В. Модель человека в экономической науке. – СПб: «Экономическая школа», 1998. – 230 с.
2. Held D. The Models of Democracy. – Cambridge: Polity Press, 1987. – 408 p.
3. Демократія: Антологія. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII, 1108 с.
4. Інтереси // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 472 с.
5. Лаваль К. Человек экономический. Эссе о происхождении неолиберализма. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 432 с.
6. Atkinson M., Coleman W. Strong States and Weak States: Sectoral Policy Networks in Advanced Capitalist Economies // British Journal of Political Science. – 1989. – Vol. 14. – № 1. – P. 47-67.
7. Morgentau H.I. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. – 5th ed., rev. – N.Y.: Alfred A. Knopf, 1978. – XXVII, 650 p.
8. Хобхаус Л. Либерализм // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века) / сост.: М.А. Абрамов, М.М. Федорова; отв. ред.: М.А. Абрамов; Ин-т философии РАН. – М.: Прогресс - Традиция, 2000. – 694 с.
9. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 2. – С. 30-49.
10. Almond G., Flanagan S. and Mundt R. (eds.) Stories of Political Development // Crisis, Choice, and Change: Historical. – Boston: Little, Brown and Co, 1973. – Vol. 7 – № 1 (Jan., 1977). – P. 99-113.
11. Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку часу // Сучасні європейські культурно історичні цінності в контексті викликів глобалізації. – К.: Фенікс, 2014. – С. 82-104.
12. Lipset S. The Social Requisites of Democracy Revisited. 1993. Presidential Address // American Sociological Review. – 1994. – Vol. 59. – № 1. – P. 1-22.
13. Шморгун О. Всесвітньо-історичні тренди: порятунок чи катастрофа?! // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1(5). – С. 17-36.
14. Социальная Европа в XXI веке / Под ред. М.В. Каргаловой – М.: Издательство «Весь Мир», 2011. – С. 71-173.

15. Шморгун О. Основний Закон: гарантія законності чи основа беззаконня? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://hvylyya.net/analytics/politics/osnovniy-zakon-garantiya-zakonnosti-chi-osnova-bezzakonnya.html>
16. Шморгун О. Євроатлантичні моделі президенталізму і демократизація української влади: політологічний вимір // США і світ ХХ століття. – К.: Центр вільної преси, 2013. – С. 315-331.
17. Шморгун О. Елітарний вимір демократії: проблема авторитарного лідерства // Еліта: витоки, сутність, перспектива. – К.: Т-во «Знання» України, 2011. – С. 343-414.
18. Шморгун О. Інноваційна стратегія побудови політичної влади в Україні // Феномен інновації: освіта, суспільство, культура. – К.: Педагогічна думка, 2008. – С. 305-417.
19. Axelrod R. Conflict of Interests. – Chicago: Markman, 1970. – 216 p.
20. Шморгун О. Ціннісно-світоглядні виміри розвитку західної цивілізації за доби Нового часу // Сучасні європейські культурно історичні цінності в контексті викликів глобалізації. – К.: Фенікс, 2014, – С. 66-82.
21. КВУ назвав кількість українських партій, які вказали нульові витрати у фінзвітності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.rbc.ua/ukr/news/kiu-nazval-chislo-ukrainskih-partiy-ukazavshih-1512730635.html>
22. Kaase K., Marsh A. Political Action Repetory // Political action: Mass Participation in Five Western Demoracies / Eds. by S. Barnes, M. Kaase. – Beverly Hills: London, 1979. – P. 153-155.

Шморгун А.А. Идеал западной демократии и правового государства как концептуальное основание формирования национальных политических интересов.

Обосновано положение о том, что современная западная демократия является своеобразной точкой пересечения современных политических, экономических и национальных интересов. В частности, в процессе становления капиталистического общества политические интересы «среднего класса», которые реализуются прежде всего через коллегиальные законодательные органы в противовес институтам феодального абсолютизма и деспотизма, были неразрывно связаны с интересами экономическими, – массовой заинтересованностью в создании фундаментальных основ свободной конкуренции, как показано в статье, формировало политические интересы широких слоёв населения и стало необходимым условием зарождения западной политической демократии, которая возникла как следствие великих европейских и американской буржуазных социальных революций.

Одновременно, показано, что антимоноархическая система разделения властей, основанная на механизме «сдержек и противовесов», внедрение принципа равенства перед законом и т.д., способствуют реализации идеала государства «ночного сторожа» и, благодаря этому, активизируют процесс становления национальных рынков; именно благодаря этим политическим институтам и возникновению гражданского общества, что гарантировало обеспечение неотчуждаемых прав и свобод, а также наполнению политических интересов демократическим содержанием в качестве одного из наиболее важных компонентов современной правовой державы, произошёл индустриальный рывок передовых капиталистических государств. Именно поэтому в знаменитой «Декларации прав человека и гражданина», где речь идёт о мощных мотивах деятельности в политической сфере граждан правового государства, главным условием возможности реализации подобных прав и устремлений провозглашается то, что «источником суверенной власти является нация».

Также доказано, что предельно негативное воздействие на демократизацию украинской государственности и развитие рыночной экономики, в результате которого стала возможной российская агрессия против Украины, оказывает нынешний демонтаж ведущими государствами ЕС и США модели социального государства «смешанной экономики», непосредственным следствием чего стал очередной мировой финансово-экономический кризис; в свою очередь, неуклонное нарастание общемировой нестабильности и существование мощной компрадорской пятой колонны внутри Украины, требуют формирования

политических институтов и механизмов в нашей стране, благодаря которым обеспечивается максимальный учёт и реализация политических интересов национально сознательных граждан с помощью эффективной модели президентализма, которая все эти годы только имитируется в нашей стране. С учетом мирового опыта проанализирован ряд системных характеристик подобной формы политического правления и последовательно демократического общественного строя.

Ключевые слова: западная демократия, политический интерес, правовое государство, национальная власть.

Chmorgun O. The Ideal of Western Democracy and Law State as a Conceptual Basis for the Formation of National Political Interests.

The proposition that modern western democracy is a point of intersection of modern political, economic and national interests is substantiated. In particular in the process of becoming a capitalist society, the political interests of the “middle class”, which are realized primarily through collegial legislative bodies in opposition to the institutions of feudal absolutism and despotism, were inextricably linked with economic interests – mass interest in the creation of ground foundations of free competition, as shown in the article, formed the political interests of the general population and became a necessary prerequisite for the emergence of Western political democracy that arose as a result of great European and American bourgeois social revolutions.

At the same time it is shown that the antimonarchical system of separation of powers based on the mechanism of “checks and balances”, the introduction of the principle of equality before the law contribute to the realization of the ideal of the state “night watchman” and, thus, activate the process of becoming national markets; it was thanks to these political institutions and the emergence of civil society that guaranteed the assertion of inalienable rights and freedoms and the filling of political interests with democratic content as one of the most important components of a modern law state that the advanced capitalist countries pushed. That is why the famous “Declaration of the Rights of Freedom of Man and Citizen”, which refers to the powerful motives of activity in the political realm of citizens of the law state proclaims that the “source of sovereign power is the nation”.

It is also proved that the extremely negative impact on the democratization of the Ukrainian statehood and the development of a market economy, which made possible the Russian aggression against Ukraine, makes the current dismantling by the leading EU and US countries a model of a social state and a “mixed economy”, which has consequently become the next financial world crisis. In turn, the steady increase in global instability and the presence of a powerful comprador fifth column in Ukraine, require the formation of political institutions and mechanisms in our country that ensure maximum consideration and realization of political interests of nationally conscious citizens through an effective model of presidentialism, which all these years is only being imitated in our country. In the light of the world experience, a number of systemic characteristics of such a form of political government and a consistent democratic social order have been analyzed.

Keywords: Western democracy, political interest, rule of law, national power.

УДК 94: 316.2+316.64+32

Розумюк В.М., Васильців О.О.

ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СПІВВІДНОШЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ІДЕАЛІВ ТА ПОЛІТИЧНИХ ІНТЕРЕСІВ

У статті досліджується теоретична рефлексія співвідношення суспільних ідеалів і політичних інтересів. Висвітлено основні підходи щодо мотивації політичної активності та уявлення про найбільш досконалий суспільний устрій. Докладно проаналізовано науковий спадок К. Маркса і К. Мангейма з даної проблематики та визначено, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є концентрованим виразом (зокрема і політичних) класових інтересів. Доведено, що уявлення про суспільні ідеали та політичні інтереси завжди були детерміновані історично, формуючись під безпосереднім впливом найважливіших подій на міжнародній арені та основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна говорити не лише про взаємозалежність суспільно-політичних процесів і знань про них, коли теоретичні уявлення про соціум є своєрідним відображенням його стану і структури, а з іншого боку – суспільні відносини постають об'єктивованим знанням про них (тобто емпіричним втіленням ідей і концепцій), але й про синхронізовану динаміку еволюції суспільної теорії та історичної практики, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

Ключові слова: ідеал, інтерес, суспільство, політика, теоретична рефлексія, К. Маркс, К. Мангейм.

Історичний контекст досліджень співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів

Загалом, теоретична рефлексія спонукальних мотивів політичної діяльності надзвичайно багата і різноманітна. В залежності від історичного періоду, приналежності до певного наукового напрямку та особливостей світоглядно-ціннісної орієнтації різні дослідники давали діаметрально протилежні відповіді на два ключові питання: якою є рушійна мотивація політичної активності та якою має бути найбільш досконалий суспільний устрій?

Історико-філософська думка античного періоду позначена доволі реалістичним відношенням до політичних проблем, розглядаючи міркування престижу (честь, слава), страх перед загрозою та пошук вигоди в якості основних причин усіх внутрішньо і зовнішньополітичних кроків. Так, в релігійній міфології, героїчному епосі «Іліади» та «Одіссеї», історичних роботах Геродота, Фукидіда, Ксенофонта, Тацита, Саллюстія Кріспа, Плутарха, Транквілла, філософських працях Аристотеля, Платона і Цицерона індивідуальний чи колективний «інтерес» постає в якості головного мотиву політичної дії. Хоча чимало грецьких та римських авторів критикували корисливий розрахунок, егоїзм та волюнтаризм правлячої верхівки чи «народу», їх звичку дбати лише про власні інтереси на шкоду решті суспільства, посилаючись при цьому на «справедливість» та «законність»,

питання про моральну легітимність «інтересу» спільноти, як правило, не виникало, особливо якщо автор ототожнював себе з нею.

Зокрема, на думку видатного античного історика Фукидіда (яка так чи інакше відображала загальні настрої провідного політичного класу стародавньої Греції), основними спонукальними мотивами зовнішньополітичної поведінки держав є намагання гарантувати власну безпеку (страх), міркування престижу (честь) і забезпечення економічних переваг (вигода). Саме ці причини постійно зринають для пояснення тих чи інших вчинків як окремих осіб, так і дій великих суспільних груп та полісів. За Фукидідом основна властивість природи людини, незалежно від її племені, роду, статі та віку, полягає в пристрасному прагненні панувати над іншими і егоїстичному бажанні «захопити побільше». Так, афінські послы в одному з діалогів, відповідаючи на звинувачення мелосців у намаганні їх поневолити, зазначили: «Приязнь богів, сподіваємося, не залишить нас, оскільки ми не робимо нічого такого, що суперечить людській вірі в божество або в те, що люди між собою визнають справедливим. Адже про богів ми думаємо, а про людей з досвіду точно знаємо, що вони за природною необхідністю панують там, де мають для цього силу. Цей закон не нами встановлений, і не ми першими його застосували. Ми лише його успадкували і збережемо на усі часи. Ми переконані також, що і ви (як і увесь рід людський), якби були такими ж сильними, як і ми, без сумнівів чинили б так само» [1, с. 347]. Найбільш відомий демократ античних Афін (Перикл) навіть виголосив справжню апологію загарбницької зовнішньої політики, з ідеями якої неодноразово солідаризувалися найрізноманітніші імперіалісти усіх часів і народів: «Звісно, слабкі люди можуть нас засуджувати, але ті, хто самі жадають діяльності, будуть змагатися з нами, і якщо їм не пощастить – вони нам позаздрять. А якщо нас тепер ненавидять, то це – спільна доля усіх, хто прагне панувати над іншими. Але той, хто викликає неприязнь заради вищої мети, чинить правильно, адже неприязнь триває недовго, а блиск у сучасності і слава в майбутньому залишає по собі вічну пам'ять» [1, с. 122].

Ну і саме Периклу (у викладі Фукидіда) належить один з найвідоміших панегіриків демократії. Красномовно вихваляючи афінський спосіб життя загалом, він подав демократичний суспільний устрій в якості передумови державної величі та процвітання Афін: «Для нашого державного устрою ми не взяли за зразок жодних іноземних положень. Навпаки, ми скоріше самі являємо приклад іншим, ніж наслідуємо кого-небудь. Нашим містом керує не купка людей, а більшість народу. В приватних справах всі користуються однаковими правами по законам. Що ж до справ державних, то на почесні посади висувують кожного по достоїнству, оскільки він чим-небудь відзначився не через приналежність до певного стану, але через особисту доблесть. В нашій державі ми живемо вільно і у повсякденному житті уникаємо взаємних підозр... Толерантні в своїх приватних взаєминах, в громадському житті ми не порушуємо законів, головним чином з поваги до них, і підкорюємося владі і

законам, особливо встановленим на захист скривджених, а також законам неписаним, порушення яких всі вважають ганебним» [1, с. 106].

Втім, якщо говорити про ідеал суспільно-політичного устрою, то уявлення про нього завжди формувались у тісному зв'язку з особливостями історичного процесу в даний конкретний період, ну а такі параметри як збереження моральних засад суспільства, загальне підпорядкування нормам закону та залежність кар'єри і нагород від особистих заслуг можна вважати універсальними ознаками системи досконалого врядування, відшукавши подібні положення в Шан Цзюн Шу [2], Лунь Юй [3] та Артхашастрі [4].

Зокрема для народів Стародавнього Сходу інститут царської влади поставав ознакою розвиненої політичної культури і цивілізації [5], тоді як еллінів класичної доби Греції монархія видавалась архаїчним і варварським суспільним інститутом, який несумісний з розвиненою політичною культурою і традиціями. Попри всю гостроту внутрішньополітичного протистояння між олігархічними і демократичними гетеріями (партіями), античний поліс мав яскраво виражений аристократичний характер навіть тоді, коли він проголошувався демократією, тож для давньогрецьких мислителів саме місто-держава як певна форма соціальної організації видавалась визначальною ознакою цивілізованої людини і базовим елементом суспільного буття. Саме ідеал євномії – гармонійного суспільного порядку, натхненного мудрістю і ґрунтованого на справедливому законі – обстоєє Аристотель у своїй «Політиці», розглядаючи державу як «природний» феномен, а людину – як «політичну істоту». На його думку, творець держави зробив величезну послугу усьому людству, адже цей інститут, створений задля нагальних потреб життя – спілкування і обміну товарами, робить можливим досягнення «благого життя». Фактично, для Аристотеля поліс поставав суто грецьким типом держави, і він не уявляв іншої її форми (принаймні для грека): «Той, хто за своєю природою, а не внаслідок випадкових обставин, живе поза державою, той або недорозвинена в моральному розумінні істота, або надлюдина... або тварина, або бог» [6, с. 24-25].

Проте військові успіхи тиранів і монархів змусили греків переглянути свої погляди і визнати переваги ефективного одноособового правління у порівнянні з хаотичним врядуванням демократій і олігархій. Філіп і Олександр Македонський де-факто нав'язали грецькому світу інший тип державності – елліністичну монархію, і лише після цього з'явилась монархічна апологетика на кшталт «Кіропедії» Ксенофонта [7] чи промов Ісократу [8]. Намагаючись вирішити питання встановлення соціальної стабільності та пацифікації міжнародних відносин, державні діячі й філософи першої половини IV ст. до н.е. звернулися до концепції вкрай персоніфікованої політичної влади.

Особа царя постала як ключовий елемент цієї системи правління, оскільки лише ефективна одноособова влада була здатна тримати разом такі гетерогенні елементи, як греки і «варвари», поліси і племена, династії і народи. Монарх був

не найвищою посадовою особою, а абсолютним володарем, альфою і омегою політичного всесвіту, оскільки лише він один втілював в собі державу. Богоподібний рятівник царства і його народів, носій харизми і переможний полководець, він своїми військовими перемогами доводив своє беззаперечне право на владу, тоді як поразки засвідчували втрату милості богів і права на царство. Війна була основним обов'язком монарха, тож не дивно, що з 14 царів династії Селевкідів 10 загинули в битві. Монарх виділявся серед людей очевидними особливостями, за якими його можна було упізнати і які вимагали відповідної пошани.

В елліністичну епоху з новою силою проявила себе тенденція встановлення божественних почестей і культу верховного носія влади. Вже Олександр Македонський висунув вимогу, щоб його почитали як «беззаперечного бога», наразившись на саркастичну відповідь спартанців: «Якщо Олександр хоче бути богом, нехай ним буде». Надалі ж ототожнення особи царя з богами стало звичною практикою елліністичних монархій. Під беззаперечним впливом східних традицій врядування, монарх – живий істинний бог – постав єдиною силою, здатною врятувати людину від зовнішніх і внутрішніх загроз, забезпечивши мир і спокій свого царства, водночас як інші боги залишались далекими й чужими, недоступними і байдужими. Успішний монарх, тривалий час перебуваючи при владі, намагався створити на свою користь поняття династії, прагнучи зміцнити свою владу додатковим обґрунтуванням її легітимності, запозиченим з міфів та історії.

Піднесення Риму обумовило появу апологій республіканського устрою. Коли Полібій в своїй «Історії» намагався пояснити, яким дивом маленькому італійському місту вдалося менш ніж за століття встановити свою владу над усією Італією, перемогти могутній Карфаген і зламати опір войовничих елліністичних монархій – нав'язавши усьому Середземномор'ю римський порядок (Pax Romana), він повторив традиційну для грецької політичної думки від часів Платона і Аристотеля ідею про тенденцію усіх незмішаних форм влади до занепаду. Стверджуючи, що монархія вироджується в тиранію, аристократія – олігархію, демократія в охлократію, Полібій зробив наголос на змішаному характері римського державного устрою, коли консули (монархічний чинник), сенат (аристократія) і народні збори (демократія) взаємно стримують одне одного і таким чином протистоять узурпації влади одним інститутом з усіма негативними наслідками [9].

Загалом інститут держави сприймався римлянами як корпоративна організація, членство в якій спільно належить усім громадянам. На їх думку, створена задля забезпечення своїх членів перевагами людської взаємодопомоги і справедливого законного правління, вона є спільною власністю народу, а сам народ є основним джерелом влади. Відповідно магістрати, наділені владою, є лише виконавцями волі народу [10]. В промові відомого римського оратора Цицерона ця концепція обґрунтовувалася наступним чином: «Держава є

народним надбанням; але й народ – це не будь-яке зібрання осіб, згромаджених абияк, а об'єднання людей, пов'язаних між собою згодою у питаннях права і спільністю інтересів. Найпершою причиною для такого об'єднання людей є не стільки їх слабкість, скільки вроджена потреба жити разом, оскільки людина не схильна до відокремленого існування і самотнього блукання, але створена для того, щоб навіть при достатку всього необхідного не віддалятися від подібних собі» [11, с. 20]. Таким чином, держава для римлян – це моральна спільнота, колективний витвір співпраці громадян – *res populi* або *res publica* – справа народу. В цілому їх інтерпретація держави нагадує роботи давньогрецьких авторів, оскільки заснування й управління цим владним інститутом розглядалось як величний богоподібний подвиг – вершина людського щастя, і не дарма у «Сні Сципіона» Цицерон подавав Небо як нагороду, що дається за видатну й віддану державну службу. Природно, що думка про двоїсту відданість та протиставлення громадянських обов'язків моральним зобов'язанням була чужа й ворожа римській традиції, яка витлумачувала державу як найдосконаліше творіння людського генія.

Зміна форми правління з республіканської на монархічну певною мірою позначилась і на теорії влади. Принцепс (перший громадянин) та його наступники розглядалися як уособлення усього римського народу, отримуючи право говорити і вирішувати державні справи від його імені. Як сформулював цю доктрину відомий юрист Ульпіан: «Те, що вирішив принцепс, має силу закону, оскільки народ, шляхом царського закону, прийнятого з приводу вищої влади принцепса, надав принцепсу всю свою найвищу владу і могутність» [12, с. 115-117].

Поширення християнства в період пізньої Римської імперії змусило поставити питання щодо взаємин держави і церкви. На відміну від часів античності, коли релігія фактично була невіддільна від державних інститутів, християнська церква постала і утвердилась як незалежна автономна організація, і цей факт надзвичайно сильно вплинув на подальшу історію Західної Європи й усього світу. Боротьба цезарів проти поширення християнства обумовлювалась, передусім, несумісністю цього вчення з римськими чеснотами абсолютної відданості державі. Батьки християнської церкви постійно наголошували на подвійному підданстві людини, і не даремно вимога «віддати Кесарю – кесарево, а Богу – Боже» двічі повторюється в Біблії (Євангеліє від Матвія 22, 21 і Євангеліє від Марка 12, 17) [13, с. 27-53]. Віруючий християнин усвідомлював, що його моральний та релігійний обов'язок перед Богом вище за будь-які земні зобов'язання, і саме тому усталена політична традиція обожествління імператорів зустрічала таке гостре несприйняття. Віддаючи належне і Богу, і державі в особі кесаря, у протистоянні між ними християнин мав обрати спасіння власної душі та вічне блаженство в раю, а не тимчасові земні блага.

Загалом, теоретична рефлексія проблематики співвідношення ідеалів та інтересів у середні віки мала яскраво виражений етичний характер, адже суспільно-політична думка того періоду формувалась під потужним впливом церкви, а християнські догми значною мірою визначали мислення і свідомість тієї доби. В цілому середньовічні мислителі репрезентували ідеалістичний світогляд, виводячи справи людини з її віри, при цьому постійно наголошуючи на універсальному характері християнських норм і цінностей, що є загальнообов'язковими для кожної держави і суспільства. Відповідно, політика поставала для них реалізацією морально-етичних релігійних ідеалів, а етичне вдосконалення людини та її наближення до Бога розглядалися як ключ до вирішення усіх суспільних проблем.

У своїй відомій роботі «Про Град Божий» Августин Блаженний витлумачив історію людства як сповнене драматизму змагання двох світів – суспільства, збудованого на тілесних потребах і егоїстичних інтересах, і потойбічного «Граду Божого», що «не від миру цього» й ґрунтується на сподіванні небесного блаженства і духовного спасіння. Обґрунтовуючи неминучу перемогу Граду Божого над царством сатани, оскільки лише духовне є вічним, а все земне – тлінне, Августин розглядав існуючі владні інституції як іманентний результат людського гріха, що створені для придушення зла і заохочення добра [14]. Стверджуючи, що хоча земна влада за своєю природою нетривка й мінлива та ґрунтується на найнижчих властивостях людської природи, батьки церкви разом із тим обстоювали потребу мовчазної покори правителям, діла яких судити може лише Бог та церква, а не звичайні миряни. Теологічні трактати містять численні інтерпретації тези св. Павла, висловленої у «Посланні до римлян», що не народ є джерелом влади, а сам Бог: «Нехай кожна людина кориться вищій владі, бо немає влади, як не від Бога, і всі влади існуючі встановлені від Бога. Тому той, хто протривить владі, протривить Божій постанові; а ті, хто протривить, самі візьмуть осуд на себе. Бо володарі – пострах не на добрі діла, а на злі. Хочеш не боятися влади? Роби добро і матимеш похвалу від неї, бо володар – Божий слуга, тобі на добро. А як чиниш ти зле, то бійся, бо не дарма він носить меч, бо він Божий слуга, месник у гніві злочинцеві! Тому треба коритися не тільки через страх кари, але й заради сумління. Через це ви і податки даєте, бо вони служителі Божі, саме тим завжди зайняті. Тож віддайте належне усім: кому податок – податок, кому мито – мито, кому страх – страх, кому честь – честь» [13, с. 200]. У світлі теорії «двох мечів», докладно розробленої папою Геласієм I, світська (державна) і духовна (церковна) влади мали спільно управляти християнською спільнотою в дусі співпраці та взаємоповаги, кожна в межах своєї «компетенції», а держава, взявши за основу духовні цінності християнського вчення, стежити за чистотою істинної віри та сприяти спасінню душі всього людства [10].

Разом з поступовою секуляризацією соціуму та десакралізацією влади в Новий час відбувається переоцінка релігійних цінностей, і теоретичний вимір

політики значною мірою звільняється від моралізаторського резонерства. Починаючи з XVI ст. домінуючою стає інтерпретація політики як своєрідної технології досягнення успіху в процесі боротьби за владу, а не мирської практики впровадження етично-релігійних принципів християнства. Відбувається «реабілітація» мирських мотивів політичної діяльності, тож стверджуючи силу як основу права, в своїх роботах Макіавеллі [15], Гоббс [16], Спіноза [17], Боден [18], Рішельє [19] із «найвищим благом» ототожнювали вже інтереси держави-суверена (втіленої в особі монарха), а не морально-етичні норми християнства. Обстоюючи право «суверена» (монарха, держави) самостійно визначати власну зовнішню і внутрішню політику, вони стверджували його незалежність від інших суспільних акторів, монополію на легітимне використання сили й необхідність концентрації всієї повноти влади в одних руках. Видається вельми показовим, що навіть апологети монархічного устрою особливо застерігали правителів, що їх свавілля шкодить в першу чергу їм самим, а «велич короля і могутність королівства» зростають лише в процесі задоволення життєво важливих інтересів усіх (зокрема і нижчих) станів.

Інтереси провідних соціальних груп вимагали сильної та ефективної державної влади, здатної запобігти внутрішнім заворушенням і захистити суспільство від зовнішніх загроз, тож на зламі XV-XVI ст. абсолютна монархія почала перетворюватись на домінуючий тип управління. Від цього часу і аж до періоду буржуазних революцій король став чи не єдиним представником національних інтересів та уособленням держави. Легендарні слова Людовіка XIV «державна – це я» були не лише відображенням його світогляду, але й цілком адекватно відбивали суспільну свідомість тієї доби, тож не дарма відомий письменник XVII ст. Ж. Лабрюєр назвав десятий розділ своїх «Характерів» «Про монарха або про державу» [20]. Саме в XVI-XVII ст. остаточно склалася теорія божественного права королів, яка передбачала обов'язок пасивного послуху усіх підданих. Як стверджував видатний теоретик і практик цієї доктрини англійський король Яків I у «Справжньому законі вільної монархії», королівський сан – це загадкова таємниця, розгадати яку не зможуть ані правники, ані філософи. На його думку, сам принцип вільної монархії полягає у королівському врядуванні, яке має всю повноту влади над підданими і незалежне від примусу іноземних правителів, вітчизняних сектантів і феодалських васалів. Самі ж королі – «живі подоба Бога на землі..., вони не лише Божі намісники на землі, які сидять на Божому троні; навіть сам Бог назвав їх Богами» [10, с. 357].

Окремим напрямом теоретичних пошуків суспільного ідеалу у Новий час стала поява різноманітних соціальних утопій, автори яких (Т. Мор, Т. Кампанелла) яскравими барвами описували ідеальний соціальний устрій в міфічному минулому або уявному майбутньому [21; 22]. Певною мірою ця «утопічна» література стала духовним нащадком хліастичних вчень різних релігійних сект середньовіччя.

Якщо переважна більшість апологетів абсолютизму XVI-XVIII ст. наділяла суверенітетом державу в особі монарха, ототожнюючи їх, то ідеологи Просвітництва (Руссо, Вольтер, Маблі) та діячі Великої французької буржуазної революції (Сійєс, Марат, Робесп'єр) звинуватили сам політичний інститут королівської влади в егоїзмі та волонтаризмі. Стверджуючи, що монархи переслідують лише свої корисливі династичні інтереси, намагаючись збільшити територіальні володіння, здобути собі славу та зміцнити всередині країни найжорстокіший деспотизм, ігноруючи нагальні потреби широких верств населення, вони дійшли безапеляційного висновку: «Бог створив світ, а королі пограбували його». Доволі показовим в цьому сенсі було відношення французької буржуазії до зовнішньої політики Людовіка XV, війни якого в політичних памфлетах тієї історичної епохи дістали назву «війн розкошу». Зрештою, сама війна на сторінках праць Ж.-Ж. Руссо, І. Бентама та Вольтера поставала пережитком феодалізму і органічним породженням політичної тиранії абсолютизму. Буржуазним публіцистам видавалося недопустимим розглядати міжнародні відносини як взаємини між монархами, тож ідеям станового суспільства і божественної природи королівської влади вони протиставили ідеї нації та національного суверенітету – права «нації» на свободу вибору соціального ладу та політичного режиму, територіальну цілісність національної держави, незалежний курс зовнішньої політики. Відповідно, ідеологами Просвітництва вже не монарх, а нація проголошувалася сувереном – джерелом усієї влади і найвищою позаісторичною суспільною одиницею. Розроблені ними концепції «природного права», «суспільного договору» та «національного суверенітету» значною мірою вплинули на розвиток політичної філософії Нового часу.

У суто практичному сенсі ця теоретична дискусія набула форми протиставлення «династичним інтересам» аристократії «національного інтересу» всього суспільства. Концепція «національного інтересу» полягала у припущенні, що існує певне узагальнення інтересів і потреб усіх громадян національного суспільства, яке може бути реалізоване у відповідному зовнішньо- і внутрішньополітичному курсі. Оскільки «національний інтерес» відбивав інтереси усієї спільноти, для державних діячів він мав стати найвищою метою і цінністю, перед якою відступали всі інші міркування. Якщо ж відсторонитись від філософських метафізичних абстракцій, то конкретний політичний зміст цієї теоретичної доктрини полягав у протиставленні інтересів вузького кола дворянства інтересам верхівки буржуазії, яка під час боротьби за політичну владу прирівняла й ототожнила власні потреби з інтересами всієї нації, намагаючись здобути якнайширшу підтримку в політичній боротьбі з абсолютизмом (недарма марксистські історики з неприхованою іронією говорили про суверенітет (одного) експлуататорського класу в капіталістичній державі).

Протягом XIX-XX ст. разом із поширенням ідей націоналізму і національного суверенітету термін «національний інтерес» став загальноживаним і постійно використовувався урядами різних країн в усьому світі для пояснення своїх дій на міжнародній арені. Типовим зразком велеречивих і туманних висловлювань державних діячів цього історичного періоду можуть слугувати слова британського міністра іноземних справ Г. Пальмерстона: «Коли мені задають питання... що саме називається політикою, то єдина відповідь така: ми збираємося дотримуватись того, що нам здається найкращим в кожній конкретній ситуації, і робити керівним принципом нашої зовнішньої політики інтереси нашої країни... У Англії немає вічних ворогів і постійних противників, у нас є лише вічні інтереси, і наш обов'язок цим інтересам слідувати» [23, с. 82]. Цілком природно, що як і будь-який привабливий штамп, концепт національного інтересу дуже швидко перетворився на стандартне виправдання агресивної та експансіоністської зовнішньої політики великих держав на міжнародній арені.

Проблема співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів в марксистській теорії та «соціології знання»

У суто науковому розумінні проблема співвідношення суспільного ідеалу та політичного інтересу вперше була поставлена К. Марксом і в подальшому дістала глибоку послідовну розробку головним чином в роботах теоретиків-соціалістів, тож навіть політичні опоненти марксизму аж до нашого часу змушені постійно використовувати ідеї та концепції видатного пророка комунізму. Зрештою, саме його незаперечний пріоритет у дослідженні цього питання призвів до того, що саме поняття «ідеологія» почали асоціювати з марксистським вченням і, навіть, ототожнювати з ним, хоча сам К. Маркс, використовуючи у своїх працях цей термін виключно в значенні «хибної свідомості», навряд чи б з цим погодився.

Загалом, в марксистській інтерпретації світу історична еволюція людства постала економічно детермінованим природно-історичним процесом – закономірною і послідовною зміною суспільно-економічних формацій. Заперечуючи доктрину «божественного провидіння», волюнтаристські та казуальні концепції філософії історії, К. Маркс стверджував, що людство саме визначає свою долю і торує власний шлях, проте хід суспільного розвитку визначається не вільною волею або бажаннями окремих індивідів чи, навіть, цілих класів, а матеріальними умовами їх життя. На його думку, сукупність певних історично усталених виробничих відносин – це базис, який визначає надбудову – притаманні цьому типу суспільства форми політичного життя, ідеологічні уявлення, державний устрій, поширені правові, моральні, художні, філософські та релігійні поняття і погляди. Єдність і взаємодія базису та надбудови являють собою суспільство на певному етапі розвитку – суспільно-економічну формацію, що має історично минулий характер, а розвиток і зміна формацій представляють процес прогресивного руху суспільства: «У

суспільному виробництві свого життя люди вступають в певні, необхідні, від їх волі незалежні відносини – виробничі відносини, які відповідають певному ступеню розвитку їх матеріальних виробничих сил. Сукупність цих виробничих відносин складає економічну структуру суспільства, реальний базис, на якому височіють юридична та політична надбудова, і якому відповідають певні форми суспільної свідомості... На певному ступені свого розвитку матеріальні виробничі сили суспільства приходять в суперечність з існуючими виробничими відносинами, або – що являється лише юридичним вираженням останніх – з відносинами власності, всередині яких вони досі розвивалися. З форм розвитку виробничих сил ці відносини перетворюються на їх окови. Тоді настає епоха соціальної революції. Зі зміною економічної основи більш чи менш швидко відбувається переворот в усій велетенській надбудові... Жодна суспільна формація не загине раніше, ніж розвинується всі виробничі відносини, для яких вона дає достатньо простору, і нові, більш високі виробничі відносини ніколи не з'являються раніше, ніж визріють матеріальні умови їх існування в надрах самого старого суспільства» [24, с. 6-7].

Слід відзначити, що жорсткий економічний детермінізм в марксистських теоретичних побудовах подекуди був доведений до крайнього редуccionізму: «Отримуючи нові виробничі сили, люди змінюють свій спосіб виробництва, а зі зміною способу виробництва – способу забезпечення свого життя, вони змінюють всі свої суспільні відносини. Ручний млин дає вам суспільство з сюзереном на чолі, паровий млин – суспільство з промисловим капіталістом» [25, с. 133]. «Країна, промислово більш розвинена, показує менш розвиненій країні лише картину її власного майбутнього... Суспільство, навіть якщо воно натрапило на слід природного закону свого розвитку... не може ані перескочити через природні фази розвитку, ані відмінити їх декретами» [26, с. 9-10], тож його наукові та політичні опоненти отримали вагомі підстави для критики «свинцевого фаталізму» та економічного монізму марксизму. Наприклад, відомий італійський філософ Б. Кроче доволі аргументовано і логічно стверджував, що «попри впевненість... у відверто антиметафізичному і, в цілому, реалістичному характері історичного матеріалізму, доктрина ця не просто метафізична, гірше того – вона прямо теологічна: поділивши єдиний процес дійсності на базис і надбудову, на ноумен і феномен, ця доктрина як базис, як ноумен, як сокровеного бога розглядає Економіку, що тягне за всі ниточки і являється єдиною справжньою реальністю серед привидів моралі, релігії, філософії, мистецтва» [27, с. 384-385], а видатний соціолог М. Вебер у класичній роботі «Протестантська етика та дух капіталізму» наочно продемонстрував, як духовні чинники обумовлюють розвиток капіталістичної економіки [28].

Подібна критика була настільки поширеною ще за життя К. Маркса, що Ф. Енгельс, у листі до І. Блоха, був змушений відкоригувати марксистську схему, дещо змістивши основні акценти: «Згідно матеріалістичного розуміння

історії в історичному процесі визначальним моментом в кінцевому підсумку є створення і відтворення дійсного життя. Якщо ж хтось спотворює це положення в тому сенсі, що економічний момент є начебто єдиним визначальним моментом, то він перетворює це твердження в абстрактну беззмістовну фразу. Економічне становище – це базис, але на хід історичної боротьби також впливають, а в багатьох випадках визначають її основну форму різні елементи надбудови: політичні форми класової боротьби і її результати, державний лад..., правові форми і навіть відображення всіх цих справжніх битв в головах учасників, політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди і їх подальший розвиток у систему догм. Існує взаємодія всіх цих елементів, в якій економічний рух як необхідний, врешті решт прокладає собі шлях скрізь безкінечну кількість випадковостей... Економічні (умови і передумови) є в кінцевому підсумку вирішальними. Але політичні умови, навіть традиції, що живуть в головах людей, відіграють певну роль, хоча і не вирішальну» [29, с. 394-395] – ідея, навколо якої Л. Альтюссер, запропонувавши «по-новому» перечитати К. Маркса, у середині ХХ ст. побудував свою концепцію про «детермінацію» і «домінування» [30].

Аналізуючи в дусі економічного детермінізму всю сукупність суспільних відносин, К. Маркс спробував дати матеріалістичне пояснення духовного моменту діяльності людини, вказавши на пряму залежність світосприйняття і світогляду як окремого індивіда, так і цілого класу від їх місця в соціальній ієрархії та характеру економічних відносин. Стверджуючи, що «не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість», він наголошував, що «спосіб виробництва матеріального життя обумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі» [24, с. 7], до того ж вирішальну роль при формуванні суспільної свідомості відіграють саме виробничі відносини, характер яких визначається формами власності на засоби виробництва: «Суспільні відносини тісно пов'язані з виробничими силами... Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно своїм суспільним відносинам. Таким чином, ці ідеї, ці категорії так само мало вічні, як і ті відносини, які вони виражають. Вони являють собою історично минущі продукти» [25, с. 133].

Закидаючи історикам і економістам, що вони, на відміну від звичайнісінького дрібного крамаря, так і не спромоглися побачити відмінність між тим, за кого себе видає та чи інша людина, і ким вона є насправді, внаслідок чого «наша історіографія, все ще не оволодівши цим банальним знанням, вірить на слово кожній епосі, що б остання не говорила і не думала про себе» [31, с. 49], К. Маркс підкреслював необхідність «відрізнати матеріальний, з природно-науковою точністю констатований переворот в економічних умовах виробництва від юридичних, політичних, релігійних, художніх чи філософських, коротше – від ідеологічних форм, в яких люди усвідомлюють

цей конфлікт і борються за його вирішення» [24, с. 7]. Розглядаючи внутрішньодержавні політичні конфлікти («боротьба між демократією, аристократією і монархією, боротьба за виборче право тощо») як «ілюзорні форми, в яких ведеться справжня боротьба різних класів одне з одним» [31, с. 32], він стверджував: «Як про окрему людину не можна судити на основі того, що сама вона про себе думає, так само не можна судити про подібну епоху перевороту на основі її свідомості. Навпаки, цю свідомість необхідно пояснити з суперечностей матеріального життя, з існуючого конфлікту між суспільними виробничими силами і виробничими відносинами» [24, с. 7].

Пояснюючи причини неадекватного сприйняття й усвідомлення різними людьми суспільних реалій, К. Маркс запропонував власну оригінальну концепцію «ідеології», що гармонійно вписалася в його загальну теорію. На його думку, будь-яка велика соціальна група (клас) і, відповідно, кожна людина – представник певного класу, бачить і осягає дійсність через призму власного становища у спотворюючому світлі своїх специфічних цілей та егоїстичних інтересів. Відкидаючи саму можливість автономного існування свідомості (колективної та індивідуальної), наголошуючи на соціально-економічних детермінантах світогляду, К. Маркс на численних прикладах намагався довести, що під час історичного становлення кожного класу неминуче відбувається процес формування його ідеології – «хибної свідомості», яка містить у собі притаманні лише цьому класу стиль мислення і спосіб теоретизування, певне світобачення, світовідчуття і світовідношення, емоційно забарвлені ідеї, цінності та стереотипи: «Над різними формами власності, над соціальними умовами існування височіє ціла надбудова різних і своєрідних почуттів, ілюзій, способів мислення і світоглядів. Весь клас творить все це на ґрунті своїх матеріальних умов існування та відповідних суспільних відносин. Окремий індивід, якому всі ці почуття і погляди передаються у спадок за традицією і в результаті виховання, може (помилково) уявити, ніби вони і являють справжні мотиви і вихідну точку його діяльності» [32, с. 145].

Упередженість ідеологічного світогляду, за К. Марксом, обумовлюється не випадковими помилками, людською ірраціональністю чи забобонами. На його думку, ідеологія неминуче формується як «хибна свідомість» тоді, коли сама дійсність існує у спотвореному вигляді, тож основне джерело неадекватності знаходиться не в сфері самої свідомості, а знаходиться поза нею – у суспільно-політичній та соціально-економічній дійсності. Так, розглядаючи релігію як одну з основних складових ідеологічних форм суспільної надбудови, він стверджував: «Ця держава, це суспільство породжують релігію, хибний світогляд, тому що самі вони – фальшивий світ. Релігія є загальною теорією цього світу... вона перетворює у фантастичну дійсність людську сутність... відповідно, боротьба проти релігії є опосередкованою боротьбою проти того світу, духовною втіхою якого є релігія» [33, с. 415-416]. Дещо пізніше, наочно продемонструвавши історичний контекст ідеологічної еволюції християнської

доктрини – від релігії рабів і злидених до апології маєтних класів та державної влади, К. Каутський [34] підтвердив справедливості марксистської тези, що «панування релігії не може бути нічим іншим, як релігією панування» [35, с. 109].

Таким чином, в марксистській інтерпретації ідеологія відображає дійсні суперечності історичного процесу, але в тих їх проявах, коли суспільні реалії перевертаються з ніг на голову, адже ключовим завданням надбудови є захист і легітимація того базису, який її породив. Оскільки справжній зміст ґрунтованого на тій чи іншій формі приватної власності базису будь-якої антагоністичної суспільно-економічної формації складають подібні за своєю суттю ворожі людській натурі відносини експлуатації і панування одних класів над іншими, зацікавлені в консервації status quo домінуючі маєтні класи намагаються формувати і закріплювати однотипні ідеологічні конструкції надбудови (різноманітні концепції релігії, моралі, права, філософії, історії, політекономії і т.д.), які, приховуючи справжню сутність існуючої економічної системи, соціальної ієрархії та політичного режиму, водночас їх виправдовують і освячують. Відповідно, класовий характер ідеологічних конструкцій обумовлює їх суб'єктивність, пристрасність і заангажованість, коли на свідомому і несвідомому рівні відбувається фільтрація і вибіркоче «виключення» тих фактів дійсності, осмислення яких могло б суперечити соціальним установкам і загрожувати класовим інтересам. До того ж будь-яка ідеологія намагається видати свою спотворену і викривлену картину світу за єдино вірну чи, навіть, єдино можливу реальність.

Зокрема, кожен клас в боротьбі за свої інтереси намагається зобразити їх не лише як загальносуспільні, загальнодержавні чи загальнолюдські. Егоїстичні економічні та політичні цілі в класовій ідеологічній інтерпретації нерідко постають квінтесенцією здорового глузду і найвищої справедливості, підтверджуючи справедливості тези, що всі вимоги «рівності» для усіх представляють вимогу привілеїв для обраних. Так, аналізуючи так звані «природні закони» і саме поняття «природного» («природне право», «природний стан»), К. Маркс наочно продемонстрував, якою потужною ідеологічною зброєю проти станових привілеїв дворянства стала філософія Просвітництва, оскільки «природність» та «раціональність» вимог буржуазії, ґрунтуючись на її метафізиці, можна було тільки відкинути, але не заперечити.

Як і в процесі матеріального виробництва, в ідеологічній сфері провідну роль відіграють маєтні експлуаторські класи. Саме вони створюють думки та ілюзії, що становлять основу суспільної свідомості, тоді як експлуатовані класи їх сповідують. Не випадково у своїх працях К. Маркс неодноразово підкреслював, що пануючими думками будь-якої епохи є ідеї пануючого класу: «Це означає, що той клас, який являє собою домінуючу матеріальну силу суспільства, є водночас і його пануючою духовною силою. Клас, який має в своєму розпорядженні засоби матеріального виробництва, разом із тим володіє

і засобами духовного виробництва, і в силу цього думки тих, у кого немає засобів для духовного виробництва, загалом підпорядковуються пануючому класу. Пануючі думки є не що інше, як ідеальне представлення пануючих матеріальних відносин, як виражені у формі думок пануючі матеріальні відносини; відповідно – це вираження тих відносин, які роблять цей клас пануючим, це, відповідно, думки його панування... вони (пануючий клас) регулюють виробництво і розподілення думок свого часу; а це означає, що їх думки суть пануючі думки епохи» [31, с. 45-46].

Втім, будь-яка надбудова, віддзеркалюючи поділ суспільства на антагоністичні класи, сама неминує демонструє внутрішню суперечливість і неоднорідність, адже поруч з ідеологією панівних класів співіснують елементи ідеології експлуатованих класів. Зміни в економічному базисі неминує відображаються в надбудові, тож загострення класової боротьби та назрівання соціальної революції обов'язково супроводжуються серйозним ідеологічним конфліктом, адже «саме існування революційних думок в певну епоху вже передбачає існування революційного класу» [31, с. 46-47]. Яскравим підтвердженням думки К. Маркса, що втрата економічної гегемонії супроводжується падінням ідеологічного впливу, може слугувати дана А. де Токвілем характеристика занепаду абсолютистського режиму у Франції: «Поки аристократія перебуває в силі, вона не тільки провадить державні справи, а й, окрім того, контролює думки, дає спрямування письменникам і створює авторитет ідеям. У XVIII ст. французька шляхта зовсім втратила цю частину свого панування, її вплив зник разом зі зникненням її політичної влади: те місце, яке колись посідала аристократія в керівництві мізками, спорожніло, й письменники могли на ньому утвердитися на правах цілковитих господарів. Навіть більше, сама аристократія, місце якої вони посіли, сприяла цій справі. Вона зовсім забула, що загальна теорія, якимось отримавши визнання, неминує переходить в політичні пристрасті та дії, забула настільки, що вчення, найбільш ворожі її становим правам та самому її існуванню, здавалися їй геніальною грою розуму; вона сама любила бавитися в цю гру на дозвіллі й спокійно втішатися своїми імунітетами та привілеями, щиросердно розмірковуючи про безглуздість усіх вироблених звичаїв» [36, с. 127-128].

Розглядаючи егоїстичні класові інтереси як основу і першоджерело ідеології, К. Маркс обґрунтовано доводив, що «ідея» незмінно осоромлювалася, як тільки вона відокремлювалася від «інтересу» [37, с. 89]. На його думку «будь-який новий клас, який ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представляти свій інтерес як спільний інтерес усіх членів суспільства, тобто, висловлюючись абстрактно, надати своїм думкам форму загальності, зобразити їх як єдино розумні та загальнозначимі. Клас, який здійснює революцію, вже по одному тому, що він протистоїть іншому класу, від самого початку виступає не як клас, а як представник всього суспільства; він фігурує у вигляді усієї маси суспільства на протигагу єдиному

панівному класу» [31, с. 46-47]. З іншого боку, «неважко зрозуміти, що будь-який масовий «інтерес», який прагне історичного визнання, коли він вперше з'являється на світовій сцені далеко виходить в «ідеї» або «уявленні» за свої справжні кордони і легко змішує себе з людським інтересом взагалі. Ця ілюзія створює те, що Ш. Фур'є назвав тоном кожної історичної епохи. Інтерес буржуазії до революції 1789 р., далекий від того, щоб бути невдалим, все виграв і мав справжній успіх, як би потім не розсіювався дим пафосу і як би згодом не прив'яли квіти ентузіазму, якими він прикрасив свою колиску. Цей інтерес був такий могутній, що переможно подолав перо Марата, гільйотину терористів, шпагу Наполеона, так само як католицизм і чистокровних Бурбонів. Невдалою революція була лише для тієї маси, для якої політична ідея не була ідеєю її справжнього інтересу, істинний життєвий принцип якої не співпадав тому з життєвим принципом революції – для тієї маси, реальні умови звільнення якої суттєво відрізняються від тих умов, в межах яких буржуазія могла звільнити себе і суспільство... Якщо, відповідно, революція невдала, то не тому, що вона викликала ентузіазм маси, не тому, що маса була зацікавлена в ній, а тому, що для найбільш чисельної частини маси, частини, відмінної від буржуазії, принцип революції не був її дійсним інтересом, не був її власним революційним принципом, а був лише «ідеєю», відповідно, тільки предметом тимчасового ентузіазму і лише удаваного підйому» [37, с. 89].

Найбільш виразно і логічно послідовно своє розуміння зв'язків між «ідеєю» та «інтересом» К. Маркс виклав в одній з своїх класичних праць – «18 брюмера Луї Бонапарта»: «Легітимна монархія була лише політичним вираженням спадкової влади власників землі, подібно тому, як Липнева монархія – лише політичним вираженням узурпаторської влади буржуазних вискочок. Таким чином, ці фракції були роз'єднані аж ніяк не так званими принципами, а матеріальними умовами свого існування, двома різними видами власності, вони були роз'єднані старою протилежністю між містом і селом, суперництвом між капіталом і земельною власністю. Що їх разом із тим пов'язували з тією або іншою династією старі спогади, особиста ворожнеча, побоювання і надії, забобони і ілюзії, симпатії і антипатії, переконання, символи віри і принципи – хто це буде заперечувати? ...Якщо орлеаністи, легітимісти, кожна фракція намагалася переконати себе та інших, що їх розділяє прив'язаність до двох різних династій, то факти потім довели, що, навпаки, протилежність їх інтересів робила неможливим злиття двох династій. І подібно тому, як в звичайному житті проводять різницю між тим, що людина думає і говорить про себе, і тим, що вона є і що робить насправді, так тим більше в історичних битвах слід проводити різницю між фразами та ілюзіями партій, і їх справжньою природою, їх справжніми інтересами, між їх уявленнями про себе і їх реальною сутністю... Так англійські торі довго уявляли, що вони щиро віддані королівській владі, церкві та принадам старовинної англійської конституції, поки в годину

небезпеки у них не вирвалося зізнання, що вони пристрасно віддані одній лише земельній ренті» [32, с. 145-146].

Таким чином, якщо спробувати зробити з ідей К. Маркса логічні висновки, то слід було б констатувати, що великі суспільні групи (класи) подають свої інтереси у формі ідеалів, або, іншими словами, суспільні цінності та ідеали є лише концентрованим виразом (зокрема і політичних) класових інтересів. Зокрема, за К. Марксом будь-яке науково-нейтральне знання в суспільних дисциплінах видається неможливим в принципі, оскільки за кожною «чистою теорією» стоїть (вузько) класове бачення та егоїстичні інтереси. Всі ідеології, відрізняючись лише за специфічним змістом, але не за своєю суттю, пристрасні, корисливі та брехливі; з іншого боку, будь-яка істина є соціально детермінована і класово обмежена.

Проте ані сам К. Маркс, ані його послідовники так і не наважилися зробити такі висновки. В марксистській літературі слово «ідеологія» у значенні обман, фікція застосовується виключно до ворожих пролетаріату суспільних груп (класів) та конкуруючих політичних партій. Хоча сам К. Маркс і не вживав цей термін до пролетаріату, його наступники все ж визнали «ідеологічність» і пролетарської свідомості – діалектичного матеріалізму, проте суто діалектично проголосили догмат нерівноцінності ідеологій. Лукач і Грамші – останні видатні інтерпретатори марксистської доктрини, в своїх роботах виклали розлоге обґрунтування, чому одна ідеологія краща за інші. Розгортаючи свою аргументацію, вони стверджували, що в умовах капіталістичної формації лише клас пролетарів знаходиться в тому положенні, яке дозволяє йому осмислити і усвідомити реальний стан суспільного розвитку, осягнувши весь світ в його істинності. На відміну від приречених на неминучу загибель реакційних класів і прошарків, які зацікавлені в приховуванні суспільної дійсності і за своїм соціальним положенням не здатні, та й не бажають пізнати закономірності суспільного розвитку, прогресивний клас – пролетаріат – єдиний, який може зрозуміти суспільне буття в діалектичному розвитку, і, здійснивши неминучу соціалістичну революцію, думати про своє постреволюційне майбутнє [38; 39].

Так перша ж теорія ідеологій, відмовившись від наукового релятивізму, стала черговою жертвою ідеологічного ревелюціонізму. Для правильного розуміння причин подібного парадоксу слід чітко усвідомлювати, що розвиваючи свої абстрактні теоретичні схеми, К. Маркс переслідував не тільки, і, навіть, не стільки наукові цілі. Закидаючи філософам, які «лише різним чином пояснювали світ, хоча справа полягає в тому, щоб змінити його» [40, с. 4], він, як і будь-який справжній апостол нового віровчення, прагнув розкрити суспільству очі та зробити загальним надбанням власне сокровене знання: «Ми даємо йому (світу) істинне гасло боротьби. Ми лише показуємо світу, за що він власне бореться, а свідомість – це така річ, яку світ отримує незалежно від того, хоче він того чи ні. Реформа свідомості полягає в тому, що дати світу уявити собі свою власну свідомість, щоб розбудити світ від мрій про самого

себе, щоб роз'яснити йому сенс його власних дій» [41, с. 381]. Закликаючи пролетарів «змінити зброю критики на критику зброєю», К. Маркс усім своїм творчим доробком підтвердив власне рішуче переконання в тому, що «по справжньому небезпечні не практичні спроби, а теоретичне обґрунтування комуністичних ідей; адже на практичні спроби, якщо вони будуть масовими, можуть відповісти гарматами, як тільки вони стануть небезпечними; ідеї ж, які оволодівають нашою думкою, підпорядковують собі наші переконання і до яких розум прив'язує нашу совість – це узи, з яких неможливо вирватися, не розірвавши свого серця, це демони, яких людина може перемогти, лише підкорившись їм» [42, с. 118].

Подальший розвиток теоретичної рефлексії діалектичного взаємозв'язку ідеалу та інтересу був безпосередньо пов'язаний з ім'ям видатного соціолога К. Мангейма, який розвинув і довів до логічного завершення марксистське вчення про обумовленість людського мислення суспільним буттям, адже, зрештою, сам К. Маркс визнавав, що «принцип стає непростимим, якщо він недостатньо чесний, щоб бути послідовним» [43, с. 26]. Гостру полемічну зброю лівих політичних угруповань – своєрідний пропагандистський «меч» – К. Мангейм спробував «перекувати» на універсальний інструмент неупередженого аналізу суспільного життя – наукове «орало» соціологічного дослідження.

В межах загальної теоретичної схеми К. Мангейма людське буття постає природним життєвим процесом, під час якого певні соціальні констеляції спричиняють появу різних центрів когнітивної систематизації – ціннісно зорієнтованих і суспільно обумовлених стилів мислення. Згідно з його концепцією саме мислення розглядається як один із різновидів людської діяльності [44, с. 9], що прямо й опосередковано пов'язаний з іншими формами суспільної активності, детермінуючись соціальною структурою певної спільноти, загальним характером економічного ладу та політичного устрою, належністю особи до визначеного суспільного прошарку з відведеною йому соціальною роллю, а також історичним часом та культурно-цивілізаційним контекстом.

В залежності від цих чинників різні люди схильні по-різному бачити оточуючий їх світ [44, с. 9], до того ж К. Мангейм акцентував увагу на груповій діяльності задля формування певних форм і стилів мислення. Він безпосередньо говорить, що «більшість ідеологій не винайдені індивідом, а нав'язані йому суспільством і глибоко вкорінені у підсвідомості», внаслідок чого «вони важко піддаються витісненню» [44, с. 494]. Критикуючи ліберальні уявлення про ізольовану та самодостатню людську особу, яка суто зі схильності до «чистого» знання в теоретичній науковій дискусії з іншими індивідами здійснює раціональну рефлексію універсуму та створює власне уявлення про реальний світ, він наголошував, що людина діє в групі, «де кожен здобуває знання в межах спільної долі та діяльності» [44, с. 31]. У результаті усі ми «мислимо в

певних групах, які розробили специфічний стиль мислення під час безкінечної низки реакцій на типові ситуації, що характеризують спільну для них позицію» [44, с. 9], говоримо мовою своєї групи [44, с. 8], використовуючи певні слова відповідно до прийнятих в ній смислових значень, і взагалі сприймаємо світ під певним кутом зору власної спільноти [44, с. 24-25]. Тому «соціологія знання», на думку К. Мангейма, має відкинути «метафізичну ілюзію про позаісторичний суб'єкт соціального пізнання», який вихоплений із соціального контексту і мислить нібито з точки зору вічності, та визнати той факт, що різне положення пізнавальних суб'єктів в соціально-економічному просторі й історичному часі обумовлює «релятивність» і відносну хибність їх суспільного пізнання.

Видатний соціолог особливо підкреслював, що мова йде не про помилковість певного класового стилю мислення, а про його неповноту, викликану односторонністю пізнавальної перспективи та відносністю точки зору будь-якого суспільного прошарку (і його окремих представників) – тобто різні соціальні групи бачать об'єкт «правильно», але підрізними «кутами зору». До того ж, К. Мангейм заперечував тезу, що взаємозв'язок ідей із суспільним буттям (економічним ладом, політичним устроєм, соціальною структурою та історичною епохою) позбавляє мислення можливості бути істинним: «Аж ніяк не означає, що світогляд обов'язково має бути джерелом помилок, навпаки, саме він відкриває шлях до певних галузей знання» [44, с. 144]. Розглядаючи «соціальну обумовленість мислення» не стільки як «джерело помилок», скільки як ключ до розуміння певних сфер буття, який завдяки тісному зв'язку з реальним життям дозволяє глибоко проникнути у сутність суспільних явищ [44, с. 73], видатний соціолог водночас спростовував ідею, ніби «ступінь об'єктивності безпосередньо пропорційна ступеню пристрасності» [44, с. 46]. Таким чином, він намагався акцентувати увагу на особливому значенні афективно-вольових елементів у спрямованості мислення та формуванні світогляду, адже в поле зору індивіда (чи суспільного прошарку) потрапляють не всі можливі аспекти світу, а лише ті, що становлять для нього інтерес (проблему) [44, с. 31], тоді як «відсутність деяких понять означає не лише відсутність певної точки зору, але й відсутність динамічного інтересу до низки життєвих проблем» [44, с. 228]. На його думку, знання не виникає лише з акту теоретичної абстракції, а людське мислення не мотивується виключно умоглядним імпульсом [44, с. 32] до пізнання: «В певних сферах знання саме імпульс до дії відкриває об'єкти світу діючому суб'єкту... саме цей фактор визначає відбір тих елементів дійсності, які стають предметом мислення» [44, с. 10], тож «кожна людина бачить передусім ту частину суспільно-історичної цілісності, на виявлення якої спрямована її воля» [44, с. 122]. Ще більш однозначними у цьому сенсі видаються слова К. Мангейма про неможливість «зрозуміти історію, не бажаючи щось отримати від неї» [44, с. 630]. Відповідно, в його інтерпретації знання про суспільство та інтереси різних соціальних груп постають взаємообумовленими та тісно пов'язаними

між собою явищами, внаслідок чого мислення та світогляд кожного індивіда (як представника певного класу) та політичної партії у будь-яку історичну епоху набуває ідеологічного характеру [44, с. 71].

Комплексно розглядаючи проблему ідеологічного феномену, К. Мангейм запропонував власну класифікацію, виокремивши три основні типи ідеологічної свідомості:

а) суб'єкт нездатен побачити невідповідність своїх уявлень дійсності через те, що вся аксіоматика його історично і соціально детермінованого мислення робить виявлення цієї невідповідності принципово неможливою;

б) лицемірна свідомість, яка історично могла б усвідомити невідповідність своїх ідей реаліям, але приховує це від себе, керуючись вітальним інстинктом;

в) ідеологія як свідомо брехня, не самообман, а обман інших [44, с. 167].

Втім, останній різновид майже не розглядається в його роботах і К. Мангейм неодноразово нагадує, що про наявність ідеологічного мислення можна говорити лише тоді, коли теорії та ідеї різних суспільних груп принципово відрізняються від банальної брехні та вважаються хибними через свою обумовленість соціальним положенням їх носіїв. На його думку, саме тоді, коли відповідальність за приховування справжніх обставин суспільного буття перестають покладати на хитрість чи недобросовісність окремих осіб, пояснюючи спотворення фактів дійсності соціальними факторами, мова заходить про ідеологію: «Як ідеологію погляди противника починають розцінювати з того моменту, коли їх вже не вважають свідомою брехнею, але відчують в усій його позиції якусь неправду, яку тлумачать як функцію певного соціального положення» [44, с. 50-60].

К. Мангейм досить неоднозначно визначає зміст поняття «ідеологія» та інколи використовує цей термін із різним значенням. Так, взагалі «ідеологіями ми називаємо ті трансцендентні буття уявлення, які *de facto* ніколи не досягають своєї реалізації. Хоча деякі люди нерідко абсолютно щиро керуються ними в якості мотивів своєї поведінки, під час реалізації їх зміст зазвичай спотворюється» [44, с. 166]. Проте, видатний соціолог говорить про «ідеології» головним чином тоді, коли йдеться про світогляд панівних та маєтних класів, які зацікавлені у збереженні *status quo* і створенні апологій існуючого ладу: «В понятті «ідеологія» відображене одне відкриття ..., а саме: мислення правлячих груп може бути настільки тісно пов'язане з певною ситуацією, що ці групи не спроможні побачити низку фактів, які могли б підірвати їх впевненість у своєму пануванні. В слові ідеологія імпліцитно міститься розуміння того, що в певних ситуаціях колективне несвідоме певних груп приховує дійсний стан суспільства як від себе, так і від інших, і тим самим стабілізує його» [44, с. 40].

Натомість свідомість пригноблених класів та прошарків породжує «утопії», спрямовані на політичне самоствердження і соціальний реванш «бідних та принижених»: «Мрії про здійснені надії з давніх часів відомі історії людства: туди, де будуть здійснюватись ці мрії, в ті часи, коли вони будуть здійснені,

ховається невдоволена дійсністю фантазія» [44, с. 175]. К. Мангейм зазначає, що глибоко вкорінене у підсвідомості відчуття несправедливості status quo та надзвичайно сильне емоційне обурення встановленими порядками звільняє опозиційні елементи суспільства від репресивного тиску ворожої ідеології [44, с. 28] і дозволяє протиставити їй власну ціннісно-когнітивну систему: «Певні пригноблені групи можуть бути настільки духовно зацікавлені в знищенні та перетворенні існуючого суспільства, що мимоволі бачать лише ті елементи ситуації, які спрямовані на її заперечення. Їх мислення не здатне правильно діагностувати справжній стан суспільства. Їх в жодному разі не цікавить те, що реально існує; вони лише намагаються в думках завчасно визначити зміни даного стану речей. Їх мислення ніколи не спрямоване на діагноз ситуації, воно може слугувати лише керівництвом до дії. В утопічній свідомості колективне несвідоме, скероване ілюзорними уявленнями та волею до дії, приховує низку аспектів реальності. Воно відвертається від усього того, що може похитнути його віру або паралізувати бажання змінити існуючий порядок» [44, с. 40-41].

На думку К. Мангейма, за своєю «хибністю» «ідеології» та «утопії» майже тотожні. Усі вони орієнтовані на егоїстичні та корисливі класові інтереси, внаслідок чого їм однаково притаманні теоретична суперечливість, суб'єктивність і пристрасне бажання видати свою односторонню правоту за абсолютну Істину, до того ж кожна суспільна група намагається представити свою ідейну перспективу не лише як єдино вірну, але й, навіть, як єдино можливу. Якщо ж реконструювати соціальну основу цих ідеологічних інтерпретацій світу, то вони постануть у вигляді духовних експонентів великих і потужних класів, які борються за визнання та панування, ототожнюючи певний суспільний порядок – сприятливий для них економічний лад і бажаний політичний устрій – з Порядком як таким.

За К. Мангеймом, єдина суттєва відмінність між ідеологіями та утопіями полягає в їх спрямованості. Якщо ідеологія консервує status quo в суспільстві, то утопія спрямована на його деструкцію: «Утопічною є та свідомість, яка не відповідає оточуючому «буттю». Ця невідповідність проявляється завжди у тому, що подібна свідомість в переживанні, мисленні і діяльності орієнтується на фактори, які реально не містяться у цьому «бутті»... Ми будемо вважати утопічною лише ту «трансцендентну» по відношенню до дійсності орієнтацію, яка, переходячи в дію, частково або повністю руйнує існуючий в даний момент порядок» [44, с. 164]. Втім, видатний соціолог застерігає, що в реальному історичному процесі «утопія» та «ідеологія» ніколи не протистоять одне одній у чистому вигляді. Так, представники панівної ідеології як правило таврують «утопічність» усіх без винятку опозиційних доктрин, адже зазвичай утопією називають ті ідеї, реалізація яких в принципі неможлива. Небажання мастних класів змінювати хоч щось в існуючому соціальному порядку призводить до того, що нездійсненне на даній стадії буття розглядається ними як неможливе

взагалі, хоча насправді, як зазначав відомий французький поет і політичний діяч Ламартін, «утопії часто не що інше, ніж передчасні істини» [44, с. 173]. І навпаки, викриття ідеологій як хибних уявлень, які не відповідають сучасним суспільним реаліям, завжди здійснюється представниками буття, що перебуває у стадії становлення. В результаті утопії тих прошарків, які «підіймаються» драбиною суспільної ієрархії, нерідко пронизані елементами ідеології [44, с. 174], а після приходу опозиційної соціальної групи до влади її утопія автоматично стає ідеологією: «утопії сьогодення можуть стати дійсністю майбутнього» [44, с. 173].

Визнаючи пріоритет К. Маркса у відкритті соціально-економічної обумовленості класового світогляду та способу світосприйняття, К. Мангейм разом з тим зазначав, що в процесі їх формування вирішальну роль відіграють не лише матеріальні, але й духовні фактори. На його думку, кожна форма утопії та ідеології пов'язана з конкретною стадією історичного розвитку і певним соціальним прошарком, особливості сприйняття дійсності, ціннісні орієнтири та структуру мислення якого найкраще можна зрозуміти і пояснити в процесі дослідження динаміки суспільної конфронтації та політичного протистояння з його противниками. Наголошуючи, що буденна свідомість не схильна до абстрактного теоретизування, він стверджує, що ті соціальні групи, які адаптувалася до певної ситуації, не роблять її об'єктом глибоких філософських роздумів, а сприймають світ як частину раз і назавжди встановленого універсального порядку. Лише в напруженій атмосфері соціального конфлікту зринають важливі та доленосні питання про природу суспільного ладу, шляхи історичного розвитку, справедливість існуючого status quo та нестерпність панування «ворожих» класів, примушуючи різні соціальні групи теоретично розробляти власні доктрини. При цьому класові інтереси та латентні афективно-вольові імпульси і становлять справжнє осердя ідеології (утопії), навколо якого кристалізується її ідейне ядро, утворюючи не стільки докладно розроблену замкнену когнітивну систему, скільки детермінований ціннісними елементами (якими нехтує формальна логіка) певний спосіб мислення – надзвичайно емоційно забарвлений і глибоко вкорінений у психічному підґрунті оригінальний стиль сприйняття, осягнення та витлумачення реальності – що безперервно змінюється, залишаючись водночас відносно сталим у своїй основі.

Таким чином, на думку К. Мангейма кожен стиль мислення виражає своєрідну волю до світосприйняття, безпосередньо пов'язану із ієрархічним положенням кожного окремого представника певного соціального прошарку, вирізняючись не лише нюансами інтерпретації суспільного буття, але й, передусім, способом створення оригінальних понять і специфічною нелінійною логікою, за допомогою якої ці поняття пов'язуються між собою, утворюючи єдину картину світу. Схоластичні суперечки відданих пропагандистів «великих утопій» лише унаочнюють той факт, що в ідеологічному протистоянні різних

соціальних груп мова йде не лише про різні відповіді на вкрай важливі для кожної людини філософські питання і ключові проблеми суспільного життя, а про конфронтацію різних способів (стилів) мислення, коли опоненти не просто намагаються мислити інакше, але й прагнуть, щоб їх мислення було якісно іншим. Висловлюючи, передусім, свої особисті враження від «спілкування» з «ідейними і свідомими», видатний соціолог зазначав: «Обговорюючи проблеми з фанатиками-комуністами, фашистами і, навіть, демократами, ми раптом відчуваємо, що вони застосовують не емпіричний підхід, а, швидше, захищають свої погляди за допомогою упередженого мислення» [44, с. 494].

За К. Мангеймом, специфіка політичного знання полягає в його нерозривній єдності з інтересами, «раціонального мислення з ірраціональним середовищем», що безпосередньо проявляється в суспільній активності: «Політична боротьба виражає цілі і прагнення, які несвідомо, але систематично артикулюються в усіх свідомих і напівсвідомих інтерпретаціях світу, характерних для даної групи» [44, с. 582]. При цьому ідеологічне мислення постає ключовим знаряддям колективної дії у суспільному житті та політичній діяльності: «За кожною «теорією» стоять колективні сили, воля, влада та інтереси котрих соціально обумовлені, внаслідок чого парламентська дискусія аж ніяк не носить суто теоретичний характер, а є цілком реальною дискусією» [44, с. 107], адже «протиріччя, що виникають під час дискусій, уособлюють не стільки конфлікт різних видів (соціального) досвіду, скільки позиції влади всередині однієї соціальної структури» [44, с. 16].

Внаслідок цього політичні дебати різко відрізняються від наукового диспуту не лише за змістом, але й за своїм характером: «Політична дискусія від самого початку є щось більше, ніж просто теоретична аргументація; вона зриває маски, відкриває неусвідомлені мотиви, що пов'язують існування групи з її культурними сподіваннями і теоретичною аргументацією [44, с. 40]... Її мета – не лише довести свою правоту, але й підірвати коріння соціального й інтелектуального існування свого опонента... В політичному конфлікті, який від самого початку є раціоналізованою формою боротьби за соціальне панування, удар спрямовується проти соціального статусу опонента, його суспільного престижу і впевненості у собі» [44, с. 39]. Таким чином, зазначає К. Мангейм, в процесі політичної боротьби заперечення поглядів противника поступово перетворилось в напад на нього самого, коли теоретичне спростування його ідей трансформувалось у спробу підризу його соціального положення. Відповідно, цілком природно, що «саме в політичній боротьбі люди вперше розкрили несвідомі колективні мотивації, які завжди визначали напрямок мислення» [44, с. 40], оскільки «в цьому конфлікті від самого початку увага приділялася не лише тому, що говорить опонент, але й тому, інтереси якої групи він представляє, якій практичній меті його слова слугують» [44, с. 39], тобто «мислення сприймалося у поєднанні з існуванням, з яким воно було пов'язане» [44, с. 39]. В результаті зіткнення різних стилів мислення,

теоретичних доктрин та цінностей стало невід'ємною частиною процесу боротьби за владу, а політика здобула своє фундаментальне значення, пов'язавши свої цілі з політичною філософією [44, с. 37]. За умов відносної стабільності політична конфронтація, попри окремі криваві інциденти, все ж перебувала в певних межах – одна династія проти іншої, одна аристократична кліка проти решти – і тільки крах усталеної традиційної суспільної системи і долучення до політичної боротьби різних соціальних груп перетворює звичайну «війну усіх проти усіх» на світоглядний антагонізм: «Лише у світі, в якому відбувається повна трансформація основ, у світі, сутність якого полягає не лише у становленні, але і в деструкції, боротьба може досягнути такої стадії, коли одна партія ставить перед собою мету знищити не лише конкретні цінності та ідейні позиції іншої партії, але й усю її духовну основу» [44, с. 61].

Викриття «соціального коріння ідей» та його поширення на всю структуру «чужої» свідомості призвело, на думку К. Мангейма, до подвійних наслідків. З одного боку видатний соціолог зазначає, що деякі суспільні феномени, соціальні процеси та когнітивні структури свідомості взагалі можливо розрізнити лише в певні історичні періоди, коли крах політичної, економічної, класової системи відкриває непевний шлях до (нехай і неповного) розуміння цих явищ. Періоди нестабільності, пов'язані із інтенсивною горизонтальною та вертикальною мобільністю в суспільстві, завжди були дуже плідними з точки зору соціальної теорії передусім тому, що: «Під час підйому або падіння по соціальній драбині індивід краще за все усвідомлює соціальну та історичну структуру суспільства. Піднімаючись, ми розуміємо, до чого прагнемо, опускаючись – що втрачаємо» [44, с. 631-632].

Для К. Мангейма абсолютно очевидним видається той факт, «що лише в нашому світі з притаманними йому стрімкими і радикальними перетвореннями у соціальній і духовній сфері, ті ідеї та цінності, що раніше розглядалися як абсолютні, можуть отримати таку прозорість, яка дозволить нам бачити все і вся в аспекті ідеологічності» [44, с. 76], і обов'язок справжнього науковця полягає у використанні цих сприятливих обставин, цього «присмеркового освітлення, в якому усі речі і позиції відкривають свою відносність, щоб раз і назавжди зрозуміти, що всі системи осмислення, які складають наш світ, є лише рухомими історичними кулісами, і становлення людини відбувається або за ними, або поза них» [44, с. 77]. «В даний історичний момент, – закликає видатний соціолог, – коли всі речі раптом стають прозорими, а історія відкриває нам свою структуру і конститутивні елементи, наше наукове мислення повинно витиснути з цієї ситуації все що можна, оскільки не виключено, що дуже скоро – як це вже неодноразово відбувалось в процесі історичного розвитку – ця прозорість зникне і світ знову закостеніє в єдиному образі» [44, с. 77].

Проте з іншого боку, усвідомлення того невітшного факту, що в історії та політиці відсутня «чиста теорія», сприяло дискредитації усіх суспільно-

гуманітарних дисциплін. Тісний союз соціальної науки і політики сприяв перетворенню будь-якої кризи політичної думки на кризу наукового мислення [44, с. 38]. Оскільки рано чи пізно кожна ідеологія (утопія) потрапляла під прискіпливий аналіз щодо її соціальної обумовленості та залежності від класових інтересів носіїв, то спростовуючи «ворожі» ціннісно-когнітивні системи, політичні противники тим самим знищували віру в саме мислення як таке, тож процес виявлення проблемних елементів мислення неминуче завершувався крахом довіри до будь-якої думки взагалі [44, с. 41]. Саме тоді, коли швидкі соціальні зміни руйнували традиційні інституційні гарантії стабільного й усталеного світогляду – класову структуру, державу, церкву, корпорації – множинність форм мислення перетворювалася на серйозну проблему, адже навіть одні й ті самі слова для принципових опонентів могли означати дуже різні речі з відповідними наслідками: «Надмірна кількість суперечливих джерел, з яких в одному і тому ж суспільстві виникають різні смислові значення стосовно даного об'єкту, врешті решт призводить до розпаду будь-якої системи смислових значень взагалі» [44, с. 25]. Зіштовхнувшись з суттєво відмінними різновидами світосприйняття та теоретизування, як учасники, так і сторонні спостерігачі політичних конфліктів починали сумніватись в загальній валідності будь-яких форм мислення, зрештою і тих, які вони самі раніше вважали абсолютно правильними і єдино можливими, сприймаючи їх як даність: «Зіткнення різних типів мислення, кожен з яких однаково претендує на репрезентативність, вперше робить можливою постановку такого фатального і фундаментального для історії мислення питання: як можуть ідентичні процеси мислення людей, об'єктом для яких є один і той самий світ, утворювати такі різні концепції цього світу?» [44, с. 13].

Продовжуючи розвиток цієї думки «до повного її розкриття», К. Мангейм в кінцевому підсумку стверджує абсолютний релятивізм суспільного мислення і наукового пізнання: «Теорія пізнання неминуче доходить висновку про неспроможність будь-якого соціально обумовленого знання, оскільки воно є лише «відносним»... Є сфери мислення, де неможливо навіть уявити наявність ні з чим не співвідносного і не обумовленого соціальною ситуацією знання. Навіть Господь не міг би сформулювати історичну точку зору у відповідності до парадигми $2+2=4$, оскільки все, що доступно розумінню, може бути в кожному конкретному випадку сформульовано лише у співвідношенні з постановкою проблеми і концептуальною системою, які самі виникають в потоці історичних перетворень.... Історичне, соціально обумовлене знання за своєю природою реляційне, тобто може бути сформульоване лише у співвідношенні з певною позицією» [44, с. 72].

Цей релятивізм певною мірою відображений в концепції «тотальної» ідеології, яка вже не перше десятиліття викликає гостру наукову і політичну полеміку. За К. Мангеймом, поки традиційні межі поміж локальними групами соціуму залишаються непорушними, їх члени розглядають інші типи мислення

як «дивні», «хибні», інколи «химерні» уявлення, до того ж у них не виникає жодних сумнівів ані щодо правильності власних традицій мислення, ані щодо єдності та одноманітності мислення взагалі [44, с. 12]. У даному випадку мова може йти лише про «часткову» ідеологію, коли «ми не віримо певним «ідеям» або «уявленням» противника, оскільки вважаємо їх більш чи менш усвідомленим викривленням фактів дійсності, справжнє відтворення яких не відповідає його інтересам... – від свідомої брехні до напівусвідомленого приховування істини, від обману до самообману» [44, с. 56]. Поступове розмиття і дифузія міжкласових бар'єрів комунікації призводить до теоретичної абсолютизації власної ціннісно-когнітивної системи, що неминує супроводжується запереченням будь-якої іншої «ідеології» як автоматичної функції соціальної позиції її носіїв, до того ж «прагнення виявити помилки противника на психологічному рівні все більше витісняється тенденцією піддати соціологічній критиці всю структуру його свідомості та мислення» [44, с. 70]. Якщо на початкових етапах політичної боротьби сторони конфлікту припускають, що в межах спільної системи загальних понять, єдиної логіки і критеріїв валідності «ідеологічними» є лише деякі твердження їх опонентів, то надалі аналіз окремих висловлювань або ідей супротивників змінюється нищівною критикою всієї структури чужої свідомості, коли можливість неідеологічного мислення «класових ворогів» заперечується взагалі: «Якщо раніше противнику закидали те, що він як представник певної соціальної групи в деяких випадках свідомо чи несвідомо спотворює істину, то тепер напад на нього посилюється шляхом повної дискредитації структури його свідомості в усій її цілісності, заперечується навіть можливість того, що він здатний правильно мислити» [44, с. 65]. Саме у випадку обговорення «своєрідності і характеру усєї структури свідомості», мова заходить про «радикальну тотальну ідеологію» [44, с. 56-57]. К. Мангейм так пояснює відмінність між «частковою» і «тотальною» ідеологією: «Якщо поняття часткової ідеології розглядає як ідеологію лише частину висловлювань противника (і лише в аспекті їх змісту), то поняття тотальної ідеології ставить під питання увесь світогляд противника (зокрема і категоріальний апарат). ... Якщо поняття часткової ідеології виходить з того, що той або інший інтерес є причиною брехні та приховування істини, то поняття тотальної ідеології ґрунтується на переконанні, що певному соціальному положенню відповідають певні точки зору, методи спостереження, аспекти» [44, с. 57-58].

Проте допоки в межах критичного аналізу ідеології власна позиція не викликає сумнівів і тільки ідеї противника розглядаються як функції його соціальної позиції, вирішальний крок ще не зроблено. Справжній «перехід від цього особливого (по відношенню до інших) застосування поняття тотальної ідеології до загального відбувається лише в тому випадку, якщо ми маємо достатньо мужності для того, щоб підвести під поняття ідеології не лише позицію противника, але й усі можливі позиції, зокрема і власну» [44, с. 70-71].

Лише в цьому разі звичайне вчення про ідеології може перетворитися на соціологію знання, і те, що колись було інтелектуальною зброєю однієї партії, трансформується в метод дослідження соціальної та інтелектуальної історії в цілому. Пропонуючи відійти від притаманній політичному конфлікту та ідеологічній боротьбі абсолютизації власних ідей, К. Мангейм закликав цікавитися не тим, яка партія «права», а шукати шляхи теоретичної еволюції суспільної свідомості, закликаючи вчитись мислити динамічно і реляційно, мріючи про можливість творення цілісного та історично релевантного політичного знання.

Проте «залишивши позаду віру в те, що істина може бути вільною від будь-якої співвіднесеності з історичною і соціальною ситуацією» [44, с. 72] та стверджуючи абсолютний релятивізм процесу мислення та пізнання, К. Мангейм тим самим потрапив в логічну пастку з відомим порочним колом, коли «пропозиції, які виражають подібний релятивізм, є необґрунтованими саме з огляду на сам цей факт» [45, с. 708]. Намагаючись вийти з цього релятивістського глухого кута, він спробував розробити кілька «шляхів порятунку», проте всі вони видавались досить сумнівними від самого початку, і сам видатний соціолог це відмінно усвідомлював: «Поставивши таким чином проблему, ми, звісно, далеко не вирішимо її...» [44, с. 72].

Висунувши свій базовий постулат: «Основна теза соціології знання полягає в тому, що існують типи мислення, які не можна адекватно зрозуміти без виявлення їх соціального коріння» [44, с. 8], К. Мангейм так і не спромігся чітко і конкретно визначити, які саме «типи мислення» на його думку є суспільно обумовленими. Застосувавши доволі аморфну категорію «знання», інколи він говорить про «екзистенційну детермінацію» усіх його форм, а інколи навпаки, розмежовує «точні науки» (або «формальне знання») – які непідвладні жодному сторонньому впливу [44, с. 48], та «науки про культуру» (або «соціальні науки») – які дуже чутливі до соціальних чинників історичного процесу [44, с. 10, 29]. Вказавши на залежність «типів мислення» від «їх соціального коріння», К. Мангейм так і не дав розгорнутого пояснення характеру відносин і масштабу кореляції між соціальною структурою і суспільним пізнанням, тож інший класик соціології Р. Мертон цілком слушного говорить, що аналіз цього видатного соціолога «стосується швидше встановлення передумов чи, навіть, сприяючих факторів, ніж необхідних і достатніх умов» [45, с. 705] екзистенційної детермінації.

Не заперечуючи тези К. Мангейма про відсутність чіткого розмежування між науковими та ідеологічними інтерпретаціями світу, чимало відомих науковців-гуманітаріїв висловлювали серйозні застереження й обґрунтовані сумніви щодо можливості створення на перетині цих сфер об'єктивної суспільствознавчої дисципліни «соціології знання» як своєрідної філософської терапії шляхом саморефлексії, «коли сукупність політичних проблем ідеології і утопії стане предметом соціології знання, а скептицизм і релятивізм, що

виникають із взаємного знищення і знецінення різних політичних цілей, стане засобом порятунку» [44, с. 46]. І справді, якщо визнати справедливність мангеймівських тверджень, що з огляду на все ту ж екзистенціальну детермінацію «ми (науковці) приймаємо в якості об'єктивних моментів ті категоріальні структури і постулати, які ми самі ж несвідомо привнесли в експеримент, і які насправді є обмеженими історично та соціально обумовленими аксіомами певного напрямку», що «підхід до проблеми, характер постановки питання, рівень абстракції, а також конкретизації, до якого в кожному конкретному випадку прагне дослідник – все це обумовлено соціально і екзистенціально» [44, с. 232], що «в залежності від позиції дослідника змінюються не лише основні орієнтації оцінки, зміст ідей, але й постановка проблем, характер спостережень і навіть категорії, які узагальнюють і впорядковують дослідні дані», то всі його слова про «можливість відносного звільнення від соціальної детермінованості, яка зростає пропорційно розумінню цієї детермінованості» [44, с. 47] та «об'єктивність і незалежність світогляду, які досягаються не відмовою від волі до дії і від власних оціночних суджень, а шляхом конфронтації з самим собою і перевірки себе» [44, с. 47], виглядають, радше, як пристрасний заклик до інтелектуальної чесності та наукової відповідальності вченого, ніж реальне вирішення логічної проблеми абсолютного релятивізму «тотальної» ідеології. Згідно положень його ж власної теорії кайдани класової свідомості і шори соціальної обмеженості постають нездоланими перешкодами на шляху повного і об'єктивного наукового знання, тож будь-які спроби звільнитись від «екзистенціальної детермінованості» за допомогою поглиблення знання про неї, неминуче нагадуватимуть поетичний афоризм Ф. Ніцше: «Як би швидко людина не бігла, її ланцюги біжать разом із нею» [46, с. 161]. Відповідно, в даному разі доводиться констатувати, що К. Мангейм, швидше, вказав на проблему, ніж вирішив її, адже знання про залежність жодним чином не звільняє від неї.

Інша спроба подолання абсолютного релятивізму теорії «тотальної» ідеології взагалі викликає сумну посмішку. Безпристрасний вчений (з дуже слабкими лівими симпатіями), який послідовно заперечував усі пропагандистські інтерпретації суспільного буття і неодноразово наголошував, що жодна соціальна група не може претендувати на роль божественного месії історичного процесу, рятівника людства та єдиного носія адекватної свідомості, всупереч основним положенням своєї теорії пізнання проголосив «соціально незаангажовану інтелігенцію» єдиним винятком із загального правила. Недарма відомий американський соціолог Р. Мертон відкрито проводить паралелі між батьками-засновниками комунізму і К. Мангеймом, адже усі вони застосували майже тотожну аргументацію у спробі довести беззаперечне «право» своїх улюбленців на неспотворені уявлення про реальний світ [45, с. 714]. Так само як в ідейних побудовах комуністичних доктринерів уявному «пролетаріату» забезпечені структурні гарантії валідності класового світогляду, так і

мангеймівська «інтелігенція» завдяки своєму особливому положенню у соціальній структурі суспільства отримує безпрецедентний привілей – можливість бачити світ в усій його повноті та цілісності, водночас як для решти доступним залишається вкрай обмежений спектр суспільного буття. Пояснюючи цю унікальну здатність до об'єктивного світосприйняття, і марксиста і К. Мангейм говорять про формування «пролетаріату» та «інтелігенції» за рахунок вихідців з усіх верств суспільства, наділяючи виключно представників цих соціальних груп рисами справжніх біблійних праведників. Їм приписується відсутність брудної корисливої мотивації і специфічних класових (групових) егоїстичних інтересів; зацікавленість в прогресі всього суспільства, а не якоїсь його частини; нестримний альтруїзм, дух дружнього колективізму та відверта байдужість до особистого процвітання на шкоду іншим; інтерес до знання заради самого знання тощо. В цих спекулятивних ідейних конструкціях і «пролетаріат» більше схожий на індуїстську аватару іманентних законів суспільного розвитку, і «інтелігенція» уподібнюється гегельянському «Абсолютному духу» універсального гнозису, тож природно, що реальні робітники та інтелектуали мало чим нагадували свої ідеальні типи. Як з неприхованою іронією зазначає Р. Мертон, «як би там не було насправді, ясно, що і у випадку інтелігенції, і у випадку пролетаріату, самого по собі звичайного структурного положення даного прошарку недостатньо для підтвердження цих концепцій» [45, с. 714], та й взагалі «ці спроби врятуватися від крайнього релятивізму змушують згадати подвиг Мюнхаузена, коли він за волосся сам себе витягнув з болота» [45, с. 713].

Проблема співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів в теорії міжнародних відносин

Своєрідне вирішення проблематика співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів дістала під час так званих перших «великих дебатів» в межах теорії міжнародних відносин. Зародження цієї наукової дисципліни на Заході зазвичай відносять до 20-30 рр. ХХ ст., коли величезні масштаби людських втрат і катастрофічних руйнувань в результаті Першої світової війни активізували дослідження в галузі міжнародних відносин. Доволі нечисленні праці тієї доби виконувалися переважно в межах історико-філософського, морально-етичного та юридичного підходів, до того ж в дослідження міжнародних відносин вчені привносили усі традиції своїх «рідних» дисциплін. Ці надзвичайно строкаті як за складом дослідників, так і за поглядами на проблеми міжнародних відносин роботи отримали сукупну назву ідеалістичної школи або ідеалізму.

Стверджуючи мораль (моралізм) і право (легалізм) як центральні категорії та першооснову міжнародних відносин, наголошуючи на загальнообов'язковості абстрактних морально-етичних і правових ідеалів та критеріїв, ідеалісти розглядали міжнародні відносини як монолітну статичну систему універсальних морально-етичних та юридичних норм (нормативізм), які є

незмінними і незалежними від волі держав. У своїх роботах ідеалісти, зазвичай, послуговувалися традиційною ліберальною фразеологією, наголошували на необхідності захисту свободи і демократії на міжнародній арені, жорстко критикували принцип «балансу сил» і стверджували необхідність реалізації ліберальної утопії – створення універсалістської міжнародної організації і світового уряду – Ліги Націй. Фактично, це була спроба трансплантації в науку стереотипів і догм ліберальної ідеології, яка до того ж виявилася переобтяженою штампами пропаганди військового часу.

Привнесення в дослідження міжнародних відносин категорій моралі і права перетворили роботи ідеалістів на посібники з етики, оскільки легалістські конструкції завжди виглядали теоретично бездоганно, але практика засвідчувала їх повну недієздатність. Якщо ж хтось з діючих політиків виголошував ідеалістичні гасла (наприклад, В. Вільсон, з промов якого, за словами Г. Кісінджера, можна було б укласти гарний молитовник), то інші державні діячі завжди сприймали цей етичний універсалізм як зворотній бік претензій на політичну гегемонію. Ідеалісти мали незначний вплив на державний апарат, їх концепції ніколи не застосовувались на практиці при розробці реального зовнішньополітичного курсу, а роботи представників цього напрямку, так само як і термінологічно-понятійний апарат, використовувались лише для ідеологічної легітимації існуючих підходів.

Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. бурхливі події міжнародного життя – ревізія Версальсько-Вашингтонської системи, абсолютна недієздатність Ліги Націй у збереженні миру, агресія Японії в Маньчжурії, Італії в Ефіопії, зрештою, успіхи нацистської Німеччини в Європі та початок Другої світової війни завдали нищівного і болючого удару по репутації всієї дисципліни. Домінуюча теоретична парадигма зазнала очевидного банкрутства, хоча ще за півстоліття до того Г. Лебон із сарказмом зазначав, що «нешасні кропіткі праці, які фабриканти книжкового товару називають міжнародним правом, є не більше ніж кодекс теоретичної ввічливості, придатний лише займати дозвілля старих юристів, надто втомлених для будь-якої корисної діяльності» [47, с. 150].

Крах ідеалізму обумовив активізацію теоретичних пошуків принципово в іншому напрямі. На думку нової хвилі дослідників, теорія мала стати на службу практиці, тож юристи і історики втратили свої позиції, а їх місце посіли політологи та соціологи. Представники нової теоретичної парадигми – політичного реалізму – кинули виклик ідеалістам, різко критикуючи їх за абстрактність теоретичних конструкцій і відірваність від реального ґрунту світової політики.

Дискусія між реалістами та ідеалістами, що відбувалась з кінця 30-х до початку 50-х рр. ХХ ст. з приводу спонукальних мотивів поведінки держав на міжнародній арені, зовнішньополітичних цілей та засобів їх досягнення набула настільки широкого характеру, що отримала назву «великих дебатів». Ідеалізм зазнав нещадної критики як безплідне і безрезультатне теоретизування,

легковірний, пустопорожній і фальшивий підхід до вивчення міжнародних відносин, підробка під науку. Захищаючись, ідеалісти намагались апелювати до «вічних» морально-етичних ідеалів людства, обвинувачуючи реалістів в тому, що поширюючи свої погляди, вони лише провокують нові війни, але перші «великі дебати» – реалізм проти ідеалізму (в інтерпретації деяких реалістів – реалізм проти утопізму) завершилися поразкою ідеалістів. Їх результатом стало перетворення реалізму на домінуючу парадигму в теорії міжнародних відносин.

В інтерпретаціях представників школи політичного реалізму міжнародні відносини розглядалися не як статичні конструкції універсальних правових і морально-етичних норм, а як рухлива соціальна структура, в якій відбуваються динамічні політичні процеси. В реалістських тлумаченнях світова політика постала ареною жорстокої боротьби за владу між ключовими політичними акторами (головним чином, державами), що обумовлена характером «людської природи» і є «вічним» явищем світової політики, а історичні результати цього «змагання» завжди визначались співвідношенням національних могутностей різних сторін. У своїх діях, стверджували реалісти, держави виходять виключно з своїх інтересів, до того ж при їх формулюванні та реалізації визначальними є владно-силові міркування, а морально-етичні цінності є проблемою індивідуального вибору кожного політика [48]. В цілому реалізму були притаманні прагматизм, доцільність, звільнений від морально-етичних міркувань раціоналізм і тверезий розрахунок, а до його недоліків можна віднести надміру раціональне сприйняття політики та брак уваги до духовних факторів розвитку (передусім, ідеологій).

Відповідаючи на закиди ідеалістів, реалісти змусили їх визнати, що для них насильство є цілком виправданим, хоча і не заради інтересів, а заради принципів (в свою чергу реалісти наголошували, що інтереси завжди формулюються у формі принципів). Перші «великі дебати» показали, що ідеалісти фактично виступали не проти застосування сили на міжнародній арені, а проти відвертого визнання силового характеру світової політики [49]. Як писав в жовтневому номері журналу *Foreign Affairs* за 1951 р. один з чільних представників ідеалістичного напрямку Ф. Танненбаум: «Доктрини силової політики, які проповідують такі красномовні вчені, як професор Моргентау...завжди вели до війни і часто – до національного самогубства... «Національний інтерес» – це фраза, що лише вводить в оману... Проте наше зречення «силової політики» не означає, що ми не віримо в те, що політика має бути підкріплена силою, або що ми не володіємо силою» [50]. Натомість реалісти наголошували на необхідності старанно розраховувати зовнішньополітичні цілі і наявні можливості їх досягнення, оскільки «хрестові походи» ідеалістів проти чергового «світового зла» заради універсального «добра» явно, на їх думку, хибували на утопізм і нереалістичність в оцінці сил і пріоритетів, наражаючи країну на серйозний ризик катастрофічних втрат заради вельми сумнівних здобутків. Що ж до звинувачень в провокуванні війн, то

необхідно підкреслити, що саме реалісти першими відзначили різку девальвацію військового компоненту національної могутності в другій половині ХХ ст. (К. Норр, А. Берлі, М. Шульман), були затятими противниками в'єтнамської авантюри США (Г. Моргентау, У. Ліппман, Дж. Кеннан) і захисниками політики «розрядки» (Г. Кіссинджер), а ідеалісти, відстоюючи власну чорно-білу картину світу, опосередковано сприяли ескалації насильства, оскільки «священні війни» завжди передбачали викоринення «невірних» і їх прихильники єдино прийнятним результатом вважали лише абсолютну перемогу. Як іронізував з цього приводу Д. Спаньє: «Американський лібералізм відчуває відразу від силової політики, засуджує використання сили, що як правило ототожнюється з військовою силою, як «гріх». Проте з точки зору цього ж лібералізму використання цієї ж сили може бути виправдано в термінах універсальних моральних принципів... таким чином, національна відраза до насильства перетворюється на національне прославлення насильства, і наші війни перетворюються на ідеологічні хрестові походи з метою зробити світ безпечним для демократії» [51, р. 5].

В межах теорії міжнародних відносин провідне місце у розробці концепції «національного інтересу» належить школі «політичного реалізму». В своїх роботах провідні дослідники цього напрямку сформували класичне тлумачення терміну «національний інтерес», зазвичай ототожнюючи його з інтересами держави та вживаючи ці поняття як синоніми (в англійській мові слово nation означає не лише певну людську спільноту, об'єднану єдністю території, історичною пам'яттю, культурними традиціями і мовою, але й може мати значення держава, країна). Необхідно підкреслити, що в західній політології «національний інтерес» принципово відокремлюється від «суспільного інтересу». Застосовуючи перше поняття лише щодо зовнішньої, а друге – до внутрішньої політики держави, дослідники як основні зовнішньополітичні цілі держави розглядають перш за все в забезпеченні безпеки країни, захист інтересів її громадян та базових цінностей суспільства.

В інтерпретації реалістів діяльність держави на міжнародній арені постала послідовною і внутрішньо узгодженою лінією поведінки в різних географічних регіонах, на різних політичних рівнях і напрямках, під час якої реалізуються національні інтереси. Під останніми вони мали на увазі усвідомлену правлячою елітою сукупність усіх потреб та інтересів країни, обумовлену конкретними історичними, політичними, економічними, геополітичними факторами та культурними традиціями, що становлять фундаментальні передумови її існування. Фактично в реалістському тлумаченні концепція «національного інтересу» виглядала значно ближчою до ідей *raison d'état* (найвищого інтересу держави) кардинала Рішельє, аніж початкового розуміння цього терміну буржуазними публіцистами ХVIII ст.

Так, патріарх школи політичного реалізму Г. Моргентау розглядав національний інтерес як категоричний імператив зовнішньої політики,

основний критерій міркування і єдиний принцип дії для політичних лідерів. На його думку національний інтерес – це об'єктивна реальність, що ґрунтується на особливостях суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку держави, залежить від її культурних традицій, географічного становища, специфіки людської природи тощо. Оскільки всі ці фактори є в принципі сталими і змінюються надзвичайно повільно, «національний інтерес» характеризувався Г. Морґентау як стабільна основа міжнародної політики, оскільки він мало залежить від суб'єктивних уподобань правлячої верхівки. Стверджуючи, що національний інтерес піддається раціональному осмисленню і усвідомленню, відомий політолог виділяв три його основні складові:

1. Природа інтересу який необхідно захищати.
2. Політичне середовище в якому діє інтерес.
3. Раціональна необхідність, що обмежує вибір цілей і засобів їх реалізації.

Правильною Г. Морґентау вважав таку зовнішню політику, що базується на раціональному розрахунку і спирається на національний інтерес [48].

Подібні думки у своїх роботах висловлювали й інші представники реалістської школи. Наприклад, перераховуючи фактори, які сприяють стабільності, послідовності і спадкоємності зовнішньої політики, Норсідж відзначав, що загальні характеристики міжнародної системи держав, географічне середовище, національний дух (комплекс уявлень, бажань і забобонів, який створюється у народі під час його історичного розвитку) є надзвичайно сталими феноменами, тому навіть якщо революція кардинально змінює соціальну структуру суспільства, внутрішньополітичну та економічну системи, вона не в змозі радикально змінити його зовнішню політику. Після деяких хитань і трансформацій вона неминуче повернеться до традицій минулого.

Реалістам також належить чимало різноманітних систематизацій національних інтересів, розроблених на основі різних критеріїв оцінки. Як правило, за ступенем важливості вони вирізняють чотири основні рівні:

1. Інтереси виживання – пріоритетні інтереси, пов'язані із забезпеченням безпеки держави, збереженням політичної та економічної незалежності, захистом території, населення та державних інститутів від зазіхань ззовні.

2. Життєво важливі інтереси, порушення яких становить серйозну загрозу державі та суспільству.

3. Важливі інтереси, порушення яких несе в собі потенційну небезпеку завдання значної шкоди життєво важливим інтересам.

4. Периферійні інтереси – дрібні проблеми локального характеру.

Доволі цікаво відзначити, що претенденти на глобальну або регіональну гегемонію завжди розглядали потреби формування і підтримання певного світового порядку як свої життєво важливі інтереси. Наприклад, У. Росту вбачав основні американські інтереси «в підтриманні такого міжнародного

середовища, в якому американське суспільство зможе розвиватися у відповідності з своїми базовими гуманними принципами» [52, р. 605].

Разом із тим постійна політична компрометація наукової концепції «національного інтересу» сприяла поширенню доволі скептичного до неї ставлення. Деякі політологи почали уникати вживання цього вже усталеного терміну в своїх роботах, замінюючи його на «інтереси», «основні зовнішньополітичні завдання», «одвічні цілі» та інші синоніми. З 50-х рр. XX ст. в теорії міжнародних відносин спостерігається тенденція поступової відмови від доктрини «національного інтересу». З одного боку дослідники критикують її як надто широку, таку що відкриває простір для будь-яких тлумачень, а з іншого – закидають квазінаукову легітимацію суб'єктивних дій політиків, які часто переслідують цинічні і аморальні цілі. Як із докором писав про деяких своїх «колег» один з найбільш авторитетних реалістів Г. Моргентгау: «Ці наукові кола перетворились в звичайний додаток до урядової бюрократії, яка захищає і здійснює урядову політику, незалежно від її об'єктивних якостей» [53, р. 154].

Як і будь-яка наукова парадигма, що використовується в політиці, реалізм дуже швидко був спотворений і зазнав значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації на міжнародній арені за часів «холодної війни». Саме з морально-етичної точки зору розгортається критика реалістських теоретичних побудов «силової політики», зокрема і такої їх складової, як «національний інтерес», в межах ідеалістичного напрямку теорії міжнародних відносин.

В межах модерністського напрямку реалістські концепції переважно критикувались за їх описовий характер, відсутність термінологічної чіткості та методологічної послідовності. Так, професор політичних наук Вашингтонського університету Дж. Модельскі, намагаючись створити єдину систематизовану теорію зовнішньої політики, відкинув концепцію «національного інтересу» як «науково неспроможну». Розвиваючи свої доволі абстрактні теоретичні побудови він стверджував, що інтереси, які виражає політичний діяч – це інтереси не нації і навіть не держави, а певної «спільноти». Її межі водночас ширше і вужче державних кордонів, оскільки політик з одного боку захищає інтереси не всіх соціальних груп своєї країни, а з іншого – виражає інтереси інших дружніх йому держав, суспільних груп та індивідів. Таким чином політик, що виступає центральним елементом інтелектуальних конструкцій Дж. Модельскі, сам формує свою «спільноту», щоб надалі представляти її інтереси. На його думку політичний діяч може знехтувати тими або іншими інтересами, але не повинен ігнорувати наслідки цього для своєї політики. Виходячи з цього, політик трансформує інтереси своєї «спільноти» (включно з власними потребами) в цілі зовнішньої політики. Узгоджуючи, координуючи і перетворюючи інтереси всіх членів «спільноти», політичний

діяч формує загальний інтерес, який аж ніяк не являє собою звичайну суму всіх інтересів окремих членів «спільноти» [54].

Навіть серед реалістів критичні зауваження на адресу концепції «національного інтересу» стали доволі поширеним явищем. Наприклад, відомий французький політолог Р. Арон глузуючи, «ніби достатньо до інтересу притулити прикметник національний, аби він став однозначним», характеризував цей термін як надто розпливчатий, «такий, що не підлягає раціональному визначенню», внаслідок чого його неможливо застосувати в наукових цілях. Р. Арон також підкреслював фальшивість твердження, ніби інтерес нації не змінюється швидко, бо вимоги виживання держави є відносно сталими: «За кілька років союзи розриваються, друзі перетворюються на ворогів, вороги на друзів. В гетерогенній міжнародній системі ідеологічні опоненти не дотримуються однакових концепцій національного інтересу. Посилатись на національний інтерес – це спосіб визначити не якусь політику, а позу, виступати проти ідеології вічного миру, міжнародного права, християнської чи кантівської моралі, проти представників особливих груп, які плутають власні інтереси з інтересами спільноти» [55, с. 41].

Представники різних теоретичних напрямів вказували, що навіть якщо визнати існування об'єктивного «національного інтересу», внаслідок його суб'єктивного сприйняття він все одно означатиме різні речі для різних індивідуумів. Будь-які рішення після їх прийняття можна оголосити «раціональними», підшукавши необхідне обґрунтування, тож людський суб'єктивізм лише надаватиме привабливого вигляду помилковій політиці. Оскільки кожна суспільна група має власні цілі, які нерідко суперечать інтересам інших, за межею досягнення мінімального рівня безпеки – забезпечення виживання та збереження ідентичності певної національної спільноти – дуже важко відшукати спільний «національний інтерес». Як був змушений визнати Б. Рассет: «Насправді у зовнішній політиці немає єдиного національного інтересу для усіх прошарків і елементів населення. Існують деякі інтереси – наприклад, звичайне виживання держави, які поділяються усіма, але особливі цілі будуть займати різне місце у різних суспільних груп» [56, р. 342].

Доволі цікаве вирішення проблема «національного інтересу» дістала в межах вивчення процесу прийняття рішень (decision making theory). Представники цього напрямку критикували традиційне уявлення про зовнішню політику як результат свідомої і цілеспрямованої діяльності певного актору (колективного або одноособового – держави в цілому, уряду, президента), який є внутрішньо єдиним, згуртованим і раціональним, доводячи ілюзорність заяв про надзвичайну продуманість зовнішньополітичної діяльності. В їх інтерпретації держава або її уряд поставали сукупністю великої кількості «гравців», які концентрують свою увагу не так на міжнародних питаннях, як на численних внутрішньополітичних проблемах. Виходячи з власного розуміння цих проблем і враховуючи свої інтереси, «гравці» шляхом конфліктів та співробітництва

приймають рішення. Таким чином те, що зовні виглядає як політичний курс уряду, насправді є стихійним результатом боротьби і компромісу різних політичних сил.

Так, М. Хелперін не погоджувався ні з традиціоналістами, що розглядали зовнішню політику як раціональну реакцію на об'єктивну розстановку сил, ні з модерністами, які зводили її до розуміння відповідними політичними силами національних інтересів і цілей. Він розглядав зовнішню політику як «результат внутрішніх політичних процесів кожної держави... іншими словами, результат складних маневрів різних конфліктуючих угруповань всередині державного апарату», коли кожний уряд являє собою «комплекс індивідуумів, більшість яких пов'язана ще з своїми відомствами. Свідомість цих людей обмежена тими уявленнями, що панують в цих установах, ... тож вони мають дуже відмінні інтереси, по різному відносяться до пріоритетів і їх хвилюють різні проблеми» [57, р. 20]. На його думку, такі ключові поняття як національна безпека або національний інтерес завжди витлумачувалися у залежності від конкретних цілей зацікавлених відомств, впливових груп і окремих лідерів, оскільки учасники процесу прийняття рішень завжди були схильні ототожнювати свої особисті інтереси з державними, розглядаючи усі проблеми з точки зору зміцнення впливу і добробуту тієї організації, до якої вони належать, а також сприяння власній політичній кар'єрі [57, р. 312].

Як результат торгу та конкуренції між окремими підрозділами всередині бюрократичної системи, а не свідомий вибір уряду розглядали процес формування зовнішньої політики Г. Аллісон [58] та Г. Кіссинджер [59]. В їх роботах практична зовнішня політика, на відміну від задуманої, поставала результатом стихійних невідконтрольованих великих і дрібних конфліктів між політичними угрупованнями, впливовими лідерами та різними бюрократичними організаціями. Вони також особливо підкреслювали, що процес взаємного пристосування не обов'язково веде до раціональної і цілеспрямованої політики, до того ж компромісна політика може виявитись не вигідною нікому.

Своєрідним підсумком дискусії в західній політичній науці з приводу концепції «національного інтересу» стала робота авторитетного американського політолога Дж. Розенау. Вказуючи на крайній суб'єктивізм і розпливчастість визначень конкретних національних інтересів, він з деяким жалем констатував, що ця концепція незважаючи на всі положення, які наводяться на її підтримку, так і не стала тим аналітичним інструментом, яким колись обіцяла бути. Перераховуючи причини її провалу він писав: «Одна з них – невизначена природа нації і проблема встановлення, чиї інтереси вона представляє. Інша – невловимість критеріїв для встановлення існування інтересів і відслідковування їх присутності в самостійних проявах політики. Ускладнюючим фактором є відсутність встановленої процедури для акумуляції інтересів, як тільки їх ідентифікують» [60, р. 243-244].

На думку Дж. Розенау концепт «національного інтересу» лише здається корисним, створюючи ілюзію розуміння предмету дослідження, тож подальший розвиток теорії міжнародних відносин буде пов'язаний з відходом від «грандіозних понять» – таких як національний характер, національний інтерес, націоналізм тощо, переходом до чітко визначеної конкретизації термінів, категорій, концепцій [60, р. 248]. Таким чином, підбиваючи результати історико-теоретичної еволюції концепції «національного інтересу», можна відзначити, що як за своїм походженням, так і за своїм змістом вона належить, швидше, до світу політики, а не політології. Тому хоча цей термін і досі широко використовується в політичній риториці, як і раніше виступаючи в якості дороговказного маяку зовнішньої політики, сучасна політична наука розглядає концепт «національного інтересу» швидше як блукаючі вогні.

Підсумовуючи дослідження теоретичної рефлексії проблематики співвідношення суспільних ідеалів та політичних інтересів слід зазначити, що уявлення про суспільні ідеали та політичні інтереси завжди були детерміновані історично, формуючись під безпосереднім впливом найважливіших подій на міжнародній арені та основних тенденцій внутрішньополітичного розвитку. Таким чином, можна говорити не лише про взаємозалежність суспільно-політичних процесів і знань про них, коли теоретичні уявлення про соціум є своєрідним відображенням його стану і структури, а з іншого боку – суспільні відносини постають об'єктивованим знанням про них (тобто емпіричним втіленням ідей і концепцій), але й про синхронізовану динаміку еволюції суспільної теорії та історичної практики, коли наукові уявлення розвивалися відповідно до реальних суспільних змін, створюючи дві паралельні динаміки – інтелектуальну і фактичну.

Список використаних джерел та літератури

1. Фукидид. История. – М.: Ладомир; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 730 с.
2. Книга правителя области Шан (Шан Цзюнь Шу). – М.: Ладомир, 1993. – 392 с.
3. Беседы и суждения Конфуция. – СПб.: ООО «Издательство “Кристалл”», 2001. – 1120 с.
4. Артхашастра или Наука о политике. – М.: Ладомир, Наука, 1993. – 794 с.
5. Оппенгейм А. Древняя Месопотамия. Портрет погибшей цивилизации. – М.: Наука, Главная редакция восточной литературы, 1990. – 319 с.
6. Аристотель. Политика. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 393 с.
7. Ксенофонт. Киропедия. – М.: Наука, 1977. – 336 с.
8. Исократ. Речи. Письма. – М.: Ладомир, 2013. – 1074 с.
9. Полибий. Всеобщая история в сорока книгах. В 3-х томах. – СПб: Наука, Ювента – 1994. – Т. I. – 496 с.
10. Себайн Дж., Торсон Т. Історія політичної думки / Джордж Г. Себайн, Томас Л. Торсон ; пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
11. Цицерон. Диалоги. О государстве. О законах. – М.: Наука, 1966. – 224 с.
12. Дигесты Юстиниана / Перевод с латинского; отв. ред. Л.Л. Кофанов. – М.: «Статут», 2002. – 584 с.
13. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового Завета. – М.: Российское библейское общество 2001. – 925 с. + 292 с.

14. Августин Блаженный. О Граде Божьем // Блаженный Августин. Творения: в 4-х т. – СПб.: Алетейа, К.: УЦИММ-Пресс, 1998. – Т. 3. – 594 с.
15. Макиавелли Н. Сочинения. – СПб.: Кристалл, 1998. – 656 с.
16. Гоббс Т. Сочинения: в 2-х т. – М.: Мысль, 1989. – Т. 2. – 732 с.
17. Спиноза Б. Избранные произведения: в 2-х т. – М.: Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 728 с.
18. Bodin J. The Six Books of Commonwealth. – Cambridge: Cambridge University Press, 1962. – 512 p.
19. Ришельё А. Политическое завещание, или принципы управления государством. – М.: Ладомир, 2008. – 496 с.
20. Лабрюйер Ж. Характеры, или нравы нынешнего. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 412 с.
21. Мор Т. Утопия. Эпиграммы. История Ричарда III. – М.: Ладомир; Наука, 1998. – 464 с.
22. Кампанелла Т. Город Солнца. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1954. – 228 с.
23. Киссинджер Г. Дипломатия. – М.: Ладомир, 1997. – 850 с.
24. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1959. – Т. 13. – С. 1-167.
25. Маркс К. Нищета философии. Ответ на «Философию нищеты» г-на Прудона // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 4. – С. 65-185.
26. Маркс К. Капитал. Предисловие к первому изданию // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1960. – Т. 23. – С. 5-11.
27. Грамши А. Искусство и политика. В 2-х т. – М.: Искусство, 1991. – Т. 1. – 432 с.
28. Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
29. Письма Ф. Энгельса к разным лицам. Письмо к Йозефу Блоху 21(22) сентября 1890 года // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1960. – Т. 37. – С. 393-397.
30. Альтюссер Л. За Маркса. – М.: Праксис, 2006. – 392 с.
31. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Критика новейшей немецкой философии в лице её представителей Фейербаха, Б. Бауэра и Штирнера и немецкого социализма в лице его различных пророков // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 3. – С. 7-544.
32. Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1957. – Т. 8. – С. 115-217.
33. Маркс К. К критике гегелевской философии права // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 1. – С. 414-429.
34. Каутский К. Происхождение христианства. – М.: Политиздат, – 1990. – 463 с.
35. Маркс К. Передовица в № 179 «KOLNISCHE ZEITUNG» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 1. – С. 93-113.
36. де Токвиль А. Давний порядок і революція. – К.: Юніверс, 2000. – 224 с.
37. Маркс К., Энгельс Ф. Святое семейство, или критика критической критики. Против Бруно Бауэра и компании // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 2. – С. 3-230.
38. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследование по марксистской диалектике. – М.: «Логос-Альтера», 2003. – 416 с.
39. Грамши А. Избранные произведения. В 3-х т. – М.: Издательство иностранной литературы, 1959. – Т. 3. – 566 с.
40. Маркс К. Тезисы о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 3. – С. 1-4.
41. Маркс К. Письма из «DEUTSCH-FRANZOSISCHE JAHRBUCHER» // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 1. – С. 371-381.

42. Маркс К. Коммунизм и аугсбургская «ALLGEMEINE ZEITUNG»// Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 1. – С. 114-118.
43. Маркс К. Заметки о новейшей прусской инструкции // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 50-ти томах. – М.: Изд-во политической литературы, 1955. – Т. 1. – С. 3-27.
44. Мангейм К. Диагноз нашего времени. – М.: Юрист, 1994. – 700 с.
45. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 873 с.
46. Ницше Ф. Сочинения. В 2-х томах. – М.: Мысль. 1990. – Т. 1. – 830 с.
47. Лебон Г. Психология социализма. – СПб: Макет, 1995. – 541 с.
48. Morgenthau H.J. Politics among nations. The struggle for power and peace. – New York: Alfred-A-Knopf, 1978. – 560 p.
49. Cook T. Foreign Policy – The Realism of Idealism // The American Political Science Review. – 1952. – June. – Vol. 46. – № 2. – P. 343-356.
50. Tannenbaum F. The American Tradition in Foreign Relations // Foreign Affairs. – 1951. – October. – Vol. 30. – № 1. – P. 31-50.
51. Spanier J. The Truman-McArthur Controversy and the Korean War. – Cambridge: Cambridge University Press. 1959. – 311 p.
52. Rostow W. The Diffusion of Power. An Essay in Recent History. – N.Y.: Macmillan, 1972. – 739 p.
53. Morgenthau H. A New Foreign Policy for the United States. – N.Y.: Frederick A. Praeger, 1968. – 252 p.
54. Modelski G. A Theory of Foreign Policy. – N.Y.: Frederick A. Praeger, 1962. – 152 p.
55. Арон Р. Мир і війна між націями. – К.: Юніверс, 2000. – 686 с.
56. Russett B. Economic Theories of International Politics. – Chicago: Markham Publishing Company, 1968. – 542 p.
57. Halperin M. Bureaucratic Politics and Foreign Policy. – Washington, D.C.: Brookings Institution Press, 2006. – 400 p.
58. Allison G. Essence of Decision: Explaining the Cuban Missile Crisis. – Boston: Little, Brown and Company, 1971. – 338 p.
59. Kissinger H. The Necessity for Choice: Prospects of American Foreign Policy. – London: Chatto & Windus, New York: Harper, 1961. – 370 p.
60. Rosenau J. The Scientific Study of Foreign Policy. – N.Y.: Free Press, 1971. – 472 p.

Розумюк В.М., Васильцив А.А. Теоретическая рефлексия проблематики соотношения общественных идеалов и политических интересов.

В статье исследуется теоретическая рефлексия соотношения общественных идеалов и политических интересов. Освещены основные подходы относительно мотивации политической активности и представления про наиболее совершенный общественный строй. Подробно проанализировано научное наследие К. Маркса и К. Мангейма по данной проблематике и определено, что большие общественные группы (классы) подают свои интересы в форме идеалов, или, другими словами, общественные ценности и идеалы представляют собой концентрированное выражение (в т.ч. и политических) классовых интересов. Доказано, что представления про общественные идеалы и политические интересы всегда были детерминированы исторически, формируясь под непосредственным влиянием наиболее важных событий на международной арене и основных внутривнутриполитических тенденций. Таким образом, можно говорить не только про взаимозависимость общественно-политических процессов и знаний про них, когда теоретические представления про социум являются своеобразным отображением его состояния и структуры, а с другой стороны – общественные отношения предстают объективированным знанием про них (то есть

эмпирическим воплощением идей и концепций), но и про синхронизированную динамику эволюции общественной теории и исторической практики, когда научные представления развиваются параллельно с реальными общественными изменениями, создавая две параллельные динамики – интеллектуальную и фактическую.

Ключевые слова: идеал, интерес, общество, политика, теоретическая рефлексия, К. Маркс, К. Мангейм.

Rozumyuk V., Vasylytsiv O. Theoretical Reflection of the Problems of Correlation of Social Ideals and Political Interests.

The article explores the theoretical reflection of the ratio of social ideals and political interests. The main approaches to the motivation of political activity and ideas about the most perfect social system are highlighted. The scientific heritage of K. Marx and K. Mannheim is analyzed in detail on this issue and it is determined that large social groups (classes) present their interests in the form of ideals, or, in other words, social values and ideals are a concentrated expression (incl. and political) class interests. It is proved that ideas about social ideals and political interests have always been determined historically, being formed under the direct influence of the most important events in the international arena and the main domestic political trends. Thus, one can speak not only about the interdependence of socio-political processes and knowledge about them, when theoretical ideas about society are a kind of reflection of its state and structure, and on the other hand, social relations appear to be objective knowledge about them (i.e., an empirical embodiment of ideas and concepts), but also about the synchronized dynamics of the evolution of social theory and historical practice, when scientific ideas develop in parallel with real social changes, creating two parallel dynamics – the intellectual and factual.

Keywords: ideal, interest, society, politics, theoretical reflection, K. Marx, K. Mannheim.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94:325.52(477)

Рудяков П.М.

СЕРБСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НОВА СЕРБІЯ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII СТ. (ЧАСТИНА 1)

*«По сірих стернях втомлених полів,
В медовій тиші зрілого поліття
Гарбою за покорою волів
Рипіло вісімнадцяте століття».
(Б. Олійник, Скворода і світ).*

У статті досліджуються сербські військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія (1751-1764 рр.) на території сучасних Кіровоградської і Луганської областей, засновані царським урядом для сербських переселенців з Австрії. Проаналізовано загальну ситуацію, в якій готувалося і здійснювалося переселення. Звернуто увагу на австрійську реформу у військовій сфері за Марії-Терезії, на поступки Відня угорським феодалам, які негативно позначилися на положенні сербської ландміліції. Відзначено вихід Росії на беріг Чорного моря й розгортання російської колонізації причорноморського Степу. Визначено мотиви, які спонукали сербів-граничарів до переїзду до Росії, а Росію – до того, щоб їх приймати. Стверджується, що з боку переселенців, життя яких в Австрії критично ускладнилося внаслідок реформи військових поселень на кордоні з Туреччиною, переважали мотиви соціально-економічного, а також національно-культурного, релігійного плану. Російську сторону серби цікавили як джерело кадрів для забезпечення колонізації Причорномор'я, організації військового кордону на цій території в Австрії. Згадано про відомих вихідців з сербських етнічних територій на Балканах і з Австрії, які приїжджали до Росії та йшли на російську службу в першій половині XVIII ст. й які відіграли роль попередників для переселенців з Нової Сербії і Слов'яносербії: Савва Владиславич, Панту Божич, Михайло Милорадович та ін. На підставі архівних та інших матеріалів з'ясовано зміст і послідовність підготовчих кроків Росії та «австрійських» сербів до переселення.

Ключові слова: переселення, серби-граничари, військові поселення, Нова Сербія, Слов'яносербія, Іван Хорват.

Загальна ситуація

XVIII століття – час кардинальних змін і перетворень, революційних процесів і подій, історична доба, коли у житті Європи, починаючи із самих простих і банальних атрибутів побуту, таких, приміром, як повсякденне харчове меню, й закінчуючи великою політикою, визрівали, готувалися, а згодом відбувалися фундаментальні зрушення. Як і в інші проміжки історичного часу, у XVIII ст. одні процеси тривали, другі завершувалися, треті

тільки-но починалися. Втім, було й інше: саме під його, за поетичним висловом Б. Олійника, «рипіння» у розвитку європейської цивілізації стався кардинальний злам, позначений Просвітництвом, спалахом наук та науково-технічного прогресу, небаченим доти розквітом літератури, мистецтва, музики. Зрештою – остаточним «оформленням» європейських цінностей, які зберігають актуальність досі, та Великою Французькою революцією з усіма безпосередніми й опосередкованими наслідками, нею спричиненими. А ще особливістю, яку П. Шоню у книзі «Цивілізація класичної Європи» формулює так: «Революція полишає царину духу, щоб переключитися на порядок речей. Зміни чисельності населення. Зміни економіки. Між 1740 та 1763 роками особливо різко змінюється англійська економіка...» [1].

Коли XVIII ст., остаточно вступивши в права, сягнуло фази найвищого розвитку й розмаху, доба великих переселень народів, яка свого часу змінила карту розміщення населення на просторах Європи, відійшла у минуле. Нації і народності посіли «свої» місця під сонцем, встигнувши при звичаїтися до них такою мірою, що геть зовсім перестали помічати їх недоліки, а усну й писану «розповідь» про їхню красу й привабливість довели до справжньої поетичної досконалості. Втім, окремі випадки переміщення відносно значних людських мас з одного регіону в інші, більш чи менш віддалені, тривало й у XVIII ст., хоча, певна річ, з огляду на кількісні показники його аж ніяк не можна порівнювати з тими армадами переселенців, які мали місце в попередній час.

«Народні переселення загалом грають помітну роль в історії. Всі племена, які мали хоч яке-небудь значення, піддавалися фатальній необхідності, яка примушувала їх залишати місця давнього свого поселення й змінювати їх на нові, – пише Н. Попов. – Дуже часто спільні рухи якогось народу були водночас і першим кроком його в історії, який починав собою завойовницький період народного життя. В народах, які стояли на високій ступені розвитку, подібний рух був викликаний стремлінням до колонізації яких-небудь нових країн, іноді вельми віддалених, і до підкорення їх туземного населення заповзятливим вихідцям. З іншого боку, історія знає переселення народів всередині їхньої власної землі, які нерідко служили визнанням появи нових начал у внутрішньому житті народу, котрий віддався такому рухові... Нарешті, у вельми багатьох випадках, цілий народ або частина його залишають свою батьківщину внаслідок зовнішнього гноблення, займає землі сусідніх народів і там облаштовує своє існування за більш забезпечених умов» [2].

Щодо сербів, переселенню яких на українські землі присвячено цю статтю, то Н. Попов, міркуючи про їхню мотивацію зміни місця проживання у середині XVIII ст. і згадавши, що «...значні частини цього народу двократно залишали землі Балканського півострова», наголошує: «Головним поштовхом для сербів до переселення з Туреччини на землі, які лежали на північ від Дунаю й Сави, було мусульманське панування; але цей рух міг розпочатися лише тоді, коли сама Угорщина і південні провінції Австрії позбулися цього панування.

Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. турецькі серби потягнулися на північ і зайняли майже всю середню течію Дунаю, яка являла собою величезні пустелі після того, як азійські варвари відкотилися на Балкани» [2].

Для сербського народу масові переміщення у просторі на далекі відстані у пошуках нових місць постійного перебування не були новиною. Якщо спиратися на писані джерела, то вперше щось подібне сталося з ними ще у першій третині VII ст., коли, якщо вірити К. Багрянородному, одне із старих сербських племен перейшло з «Білої Сербії», розташованої в українському Прикарпатті, на Балкани. Сербам доводилося переходити з уже освоєних і обжитих місць на нові терени й у пізніші часи. Щоправда, не в такій кількості, як у VII ст., а помітно меншими групами осіб. Мотиви, які спонукали їх залишати назавжди рідні місця, були цілком приземлені й раціональні. Або – «трбухом за крухом» («животом за хлібом»), тобто те, що сучасною мовою називається економічною еміграцією, або подалі від турків, які з XV ст. міцно закріпилися на Балканах. Від турецького панування серби тікали до ближчої до них Габсбурзької монархії, яка охоче приймала їх, розміщуючи на кордоні з Османською імперією в якості «ландміліціонерів». Коли ж у Відні вирішили змінити у несприятливому для них варіанті обставини існування і служби, частина з сербів рушила далі на схід – на українські землі, які на той час входили до складу Російської імперії.

Для України й майбутнього українського державницького проекту XVIII ст., якщо дивитися на нього у ретроспективі, має особливе значення й особливу вагу. Підстав для такого висновку є чимало. На одну з них вказує Т. Снайдер, інтерпретуючи цей час як період «ранньомодерності», коли, незважаючи на несприятливі зовнішні обставини та контексти розпочинається і, поступово набираючи обертів, розгортається процес формування модерної української нації [3]. Власне XVIII ст., щоправда, він окремо не виділяє, вміщуючи Україну «ранньомодерну» між 1569 та 1914 рр., але це не заперечує значущості саме його – XVIII ст., – бо на нього припадає низка подій, на які звертає увагу вчений як на віхи у майбутній трансформації української національної ідеї. Той факт, що в цьому випадку «наше» століття не виокремлено, а об'єднано з іншими, не варто вбачати його недооцінку. У даному випадку дається взначення концептуальний погляд Т. Снайдера на тему загалом і на її українську частину з погляду Польщі, польських інтересів та уявлень.

На українських терезах історії XVIII ст. виявиться знаменним і значущим, ще й через те, що принесло перетворення за часів правління Петра I Московського царства на Російську імперію. Перед тим мали місце, кажучи словами Ф. Дворніка, спроби об'єднання Польсько-Литовської держави з міцніючою Московією – або шляхом обрання спільного правителя, або завоюванням Москви. «Ці спроби, – пише вчений, – зазнали поразки, і наприкінці XVII ст. розпочався новий етап в історії Східної Європи. Його ознакою було посилення Московської держави, яка приєднала українські та білоруські землі і таким

чином спричинила зникнення Польського королівства. Москва почала претендувати на більшу роль у європейських справах і тішилася думкою, що вона утримає протекторат над усіма православними народами» [4]. У XVIII ст. процес посилення тривав, набираючи обертів, російські претензії на нову, вагомішу роль набули ще більш вираженого й наступального характеру. Перебування в імперії відкривало перед Україною нові можливості й шанси, проте, разом з тим, створювало й нові загрози та виклики.

У Петрову добу Росія рушила на схід, завойовуючи й колонізуючи величезні обшири Уралу й Сибіру. Водночас до Росії масово почали їхати іноземці, готові пошукати щастя й долі на «государевій службі». Для частини з них на новій батьківщині знаходилося вигідне застосування. Нові проекти Петра I потребували кадрового забезпечення, своїх же фахівців для забезпечення всіх потреб катастрофічно не вистачало. Процеси колонізації й імміграції йшли паралельно, не перетинаючись і не виявляючи точок дотику. Мине зовсім небагато часу, й ситуація зміниться. Росія, здійснивши прорив на східному напрямі, на Уралі й у Сибіру, розвернеться на південь, рушивши до Чорного моря. Нова хвиля колонізації, викликана зміною географічного вектору, вимагатиме значних додаткових людських ресурсів. Узяти їх всередині країни буде нізвідки, і погляд Двору вимушено звернеться за межі Росії. Приток іноземців до імперії набуде більшого масштабу, ніж за часів Петра I. Одним з важливих факторів освоєння земель Причорноморського степу, без якого воно взагалі навряд чи відбулося, виявляться військові переселенці, з яких формуватимуться прикордонні заслони. Життя складеться в такий спосіб, що сербам в їхніх лавах не лише буде відведено помітне місце, а й дістанеться почесне право відкривати досить довгий і представницький список нових підданих Російської імперії.

За часів Петра I безумовним пріоритетом зовнішньої політики Росії була боротьба за вихід до Балтійського моря. Цю мету, як відомо, вдалося досягти 1721 р., коли за Ніштадською мирною угодою, яка завершила Північну війну, Росія приєднала прибережні території, захоплені під час бойових дій. Саме після цієї перемоги, до речі, російські Сенат і Синод проголосили Петра імператором; Петро прийняв титул 2 листопада 1721 р.; Пруссія і Голландія визнали новий статус-кво одразу, Швеція – 1723 р., Туреччина – 1739, Англія й Австрія – 1742, Франція й Іспанія – 1745, Польща – 1764. У 1723 р. Росія, уже не як Московська держава, а як Російська імперія, завоювала західний беріг ще одного моря – Каспійського. Морю Чорному лишалось чекати на неї трохи більше півстоліття. За мірками людського життя – термін чималий, за мірками історії – мить. Вийшло так, що сербське переселення до Російської імперії, на українські землі, які в ті часи входили до її складу, заснування військових поселень Нова Сербія та Слов'яносербія й їхнє наступна ліквідація як раз вкладаються у часові межі, які охоплюють період закріплення Росії на Балтійському й Чорному морях.

Мотиви

Кожна зі сторін-учасниць сербського переселення на українські землі Російської імперії мала у цьому проекті свій інтерес, кожному спонукали до дій власні рушійні сили й мотиви. Проблема мотивації перебувала у центрі уваги всіх без винятку дослідників, які зверталися до теми переселення сербів до Росії у XVIII ст. Її без перебільшення можна вважати однією з двох-трьох найбільш обговорюваних проблем, пов'язаних із цією історичною подією. Такий підхід вкладається у загальну тенденцію зміщення фокусу з власне подієвого аспекту на аспект мотиваційний, який спостерігається у різних сферах гуманітарного знання, починаючи з кінця XIX – початку XX ст. і особливо виразно та рельєфно із середини XX-го. Для цього повороту є як суто наукові або – ширше – умоглядні причини, так і причини об'єктивного характеру: інтерпретація події без розуміння її мотивів за визначенням виявиться менш обґрунтованою і всебічною, ніж із цим розумінням.

Н. Попов був схильний вважати, що для сербів вирішальну роль у виході з Австрії до Росії відіграла невідгідна для них австрійська військова реформа, одним з наслідком якої виявилось значне посилення залежності сербської ландміліції від угорських феодалів. «Німецька система військового управління та земельновласницькі зазіхання мад'ярської аристократії були новими небезпечними ворогами, з якими довелося боротися сербським переселенцям, які не мали над собою спільного світського вождя й були підпорядковані лише єдиній церковній владі» [2].

Один з перших і, мабуть, найскрупкульозніший дослідник колонізації Причорноморського степу та Чорноморського берега Д. Багалій дивився на проблему мотивів, які спонукали сербів йти на нове місце проживання, а російський уряд до того, щоб їх приймати, переважно з боку сторони, яка приймає, пояснюючи її бажання запрошувати до себе іноземців, з одного боку, потребою забезпечення швидкого результату, з іншого, – сподіваннями на побічний позитивний ефект у царині загальної та особистої культури. «Особи, які стояли на чолі місцевого управління (Потьомкін, Зубов, Рішельє), прагнули до швидкого заселення цього пустинного краю, – писав він. – Росія тоді не мала великих надлишків населення; при *природному* (курсив Д. Багалія. – П.Р.) русі одного російського населення на південь, колонізаційний процес значно б уповільнився. З іншого боку, можна було сподіватися, що іноземці внесуть до нового краю більш високу сучасну культуру матеріальну й розумову та благотворно вплинуть на туземне і прийшлое населення. Такими були найважливіші мотиви для заохочення іноземної колонізації» [5]. Турбота Потьомкіна та Рішельє про культурний рівень мешканців нових теренів імперії та про його підвищення в автора цих рядків викликає серйозні сумніви, проте нехтувати думкою Д. Багалія навряд чи варто з багатьох причин.

Детальніше про військову реформу в Австрії, її сутність, особливості й негативні наслідки для сербської ландміліції можемо дізнатися із сербських

джерел, яких не так багато, однак й не бракує [6]. У цих джерелах реформа, про яку йдеться, пов'язується з Пожаревацькою мирною угодою 1718 р., укладеною, з одного боку, Австрією й Венецією, з іншого, – Туреччиною за підсумками Австро-турецької і Венеціансько-турецької війн і за якою Османська імперія віддавала імперії Габзбурзькій Банат та північні області Сербії з Белградом. Саме на цей документ спирається, приміром, в оцінці ситуації академік С. Гаврилович. «Хоча нові військові кордони збереглися й після Пожаревацького миру 1718 р., їхньому збереженню все більшою мірою загрожували угорські жупанії, сила й вплив яких перебували у постійному, поступовому зростанні..., – пише він. – До жупаній приєднувалися й міста, особливо Сегедин та Арад... Під загрозою щодо права наслідування на чолі Монархії з боку Пруссії, Баварії та Франції молода цариця Марія Терезія оперлася на угорське дворянство й отримала від нього допомогу, але, зі свого боку, на Дієті (Угорському саборі – парламенті. – П.Р.) 1741 року обіцяла задовольнити її вимоги: ліквідувати Подунавську, Потиську й Помориську військові границі та інкорпорувати їх до Королівства Угорщини» [7]. Обіцянку було виконано й після перехідного періоду, який тривав з 1741 до 1750 р., сербських ландміліціонерів було остаточно поставлено перед вибором: або – або. Або вони стають «підданими Угорської корони», або переселяються до Північного Банату, куди на той час змістився кордон між Австрією й Туреччиною.

Так само описує й оцінює тогочасні події, пов'язані з долею сербських граничарів в Австрії, авторка виставки «Потиська й Поморишка військова границя (1702-1751)» і каталогу до неї С. Милованович. «Після Пожаревацького миру державний кордон з Туреччиною зміщено далеко на південь, до Сербії, відтак Потиська і Поморишка границі втратили стратегічне значення, яке вони мали, коли їх було засновано, – пише вона. – ...У Відні поставили питання про їх даліше існування. Військова рада Двору на чолі з принцом Євгеном Савойським зуміла вплинути на те, щоб їх не було реформовано, але граничари були змушені змиритися з втратою плати у грошовому вигляді та з рішенням, згідно з яким їх зобов'язували воювати на всіх ділянках бойових дій, а не лише проти турків, та сплачувати податок («контрибуцію»)». Так було аж до сходження на імператорський престол Марії Терезії (1740-1780), яка своє право наслідування трону змушена була захищати зброєю спочатку від прусського короля Фрідріха II (війна за австрійський спадок 1740-1748), а згодом від коаліції французько-баварських військ (1741-1745). У тій боротьбі їй була необхідна підтримка угорського дворянства, яке вирішило їй допомогти. Обіцяну збройну допомогу угорське дворянство обумовило ліквідацією Потиської та Поморишкої границі й інкорпоруванням (новим включенням) граничарських поселень до угорських жупаній. Це й було зроблено на Угорському саборі... 1741 р.» [8].

Значну увагу до кола питань, про які йде мова, приділив В.Ст. Маріян у книзі «Історія сербів у XVIII столітті», побудовану переважно на вибраних архівних та інших матеріалах. Чимало з них стосується якраз різних аспектів переселення сербів з Австрії до Росії, на українські землі та усього, що цю подію зумовлювало й супроводжувало. «Поморишка и Потиска границя після Пожаревацького миру стали безпредметні, – констатує він. – Марія Терезія, якій угорське дворянство допомогло зійти на престол 1740 року, погодилася на те, щоб позбавлені військового статусу границі підпали під жупанійську владу. Позбавлене військового статусу населення мало переселитися до Банату... Серби цього не могли прийняти... Одна з головних причин народної непокори зумовлювалася великими навантаженнями, якими граничари були обтяжені й у мирі, й на війні, крім того, давалася взнаки ще й непевність їхнього цивільного й церковного становища, а ще – неприязнь інших народів стосовно них, а також безперервна пропаганда на користь унії з католицькою церквою...» [9]. Цей автор є єдиним, хто згадує у контексті розмови про мотивацію переселення сербів до Росії релігійний аспект у вигляді схиляння православного сербського населення до унії.

Для створення вичерпної картини слід згадати думку на тему сербського переселення у XVIII ст. академіка М. Екмечича, який особливо корисний, бо звертає увагу на обставину, непомічену іншими. Ідеться про міграційні проекти, альтернативні тому, що мав початок в Австрії і був спрямований на Росію, зокрема, про такий без перебільшення екзотичний як входження Герцеговини, яка тоді належала Венеції, до складу Австрії. Крім того, він розширює рамки процесу, про який йде мова, залучаючи до розмови про сербські переміщення у просторі нові матеріали й згадуючи про те, що у XVIII ст. до Росії рушили не лише військові серби з Австрії, а й цивільні із земель під владою Венеції.

«Невдоволені змінами свого статусу у Габсбурзькій монархії, серби з 1724 р. починають переселятися до Росії, – пише М. Екмечич у фундаментальній монографії «Тривалий рух між різнею та пахотою». – Друге переселення пов'язане із сербським невдоволенням ліквідацією Потисько-поморишкої границі й її включенням до угорського феодального устрою від 1745 р., заснованого на жупаніях... Окрім граничарів з габсбурзької Військової границі, були переселенці й з інших сербських земель... Ці переселення захопили й сербський народ з італійської Венеції. Вважається, що з Далмації 1770 р. виїхало від 643 до 1000 сербських родин. Більшість з них зупинилася на австрійській території, а окремі групи дісталися й до Росії» [10].

Після згадки про долю сербського народу у Венеції логічно виглядає спроба перекинути змістовий «місток» до ініціатив його представників, спрямованих на зміну ситуації на краще. «Невдача у війні з Туреччиною і підписання Белградського миру 1739 р. відкрило період втрачених надій на сербське звільнення, – пояснює М. Екмечич зміст подій і тенденцій того часу. – Одразу

після цього відбулися сутички з Венецією на кордоні Чорногорії. Дедалі більше зростала надія, що замість венеціанської австрійська підтримка спроможна призвести до якогось кращого стану. Напередодні підписання Белградського миру 1739-го це виглядало реально. Восени 1737 р. двоє сербських емісарів з Герцеговини – Богич Вучкович (якого називали ще і Богич Петрович) та Алекса Миличевич через Карловац прибули до Відня. Спочатку висловили пропозицію організувати на поміч Австрії військо в тридцять тисяч бійців з усієї Герцеговини. Писали від імені православного і католицького населення. За рік після цього (30 травня 1738 р.) запропонували свої «Punkten» з 11 позицій (які оприлюднив Лангер 1880 р.), в яких вимагали, щоб Герцеговина приєдналася до Габзбурзької монархії в якості її автономної області. Проект було серйозно сприйнято при Габзбурзькому Дворі, він виглядав як такий, який може бути реалізований, доки австрійська армія виявляла у війні хоч якісь наступальні наміри» [10].

Додаткову інформацію про сербських переселенців з Далмації дає А. Рачуниця. «У сімдесяті роки вісімнадцятого століття (1771-1774) справа дійшла до нового виселення сербів з Далмації до Срема, Баната, Галіції, яку Австрія здобула після першого поділу Польщі 1772 р. і меншою мірою до Боснії, – зазначає він, супроводжуючи цю констатацію інформацією про те, що 1771 року Далмацію охопила посуха, і ця обставина пришвидшила вихід великої кількості мешканців. – Цей рух мав релігійно-національний та економічно-соціальний характер. Згідно з доступними архівними джерелами, тоді з Далмації виселилося шістсот сорок три (643) родини. Втім, Герасим Зеліч, сучасник цих подій, стверджує, що тоді з Далмації втекло «1000 родин східного віросповідання, які хотіли насильно перевести в унію» [11]. Певна, незначна, частина з них продовжила свій шлях з Австрії до Росії.

Про австрійський внутрішньополітичний та зовнішньополітичний фон, а також загальний контекст європейської політики переселення сербів пише перший сербський дослідник теми, про яку йдеться, М. Костич у книзі «Нова Сербія і Слов'яносербія». Окремий розділ в ній саме так і називається: «Політичний фон переселення сербів Хорвата та Шевича до Росії» [12].

М. Костич висловлюється й щодо мотивів сербського переселення XVIII ст. «Причини, які зумовлюють переселення, є різноманітні: історичні, психологічні або економічні, й вони у більшості випадків переплітаються, – пише він. – Для того, щоб визначити, який саме з них переважав, необхідно спеціально вивчити кожен метанастизичний випадок. Хорватове й Шевичеве переселення сербів з Поморишся і Потисся до Росії викликала ліквідація Моришкої та Потиської країни. Але той внутрішній протест, який моришан і поти сан підштовхнув до переселення, складався із соціально-політичних, релігійних і національно-політичних мотивів» [12].

Міркуючи про фонові та контекстуальні обставини сербського виходу з Австрії й переходу на українські землі в Росії, дослідник безпосередньо

пов'язує цю подію з «великою кризою, в якій перебувала зовнішня політика Австро-Угорщини (Австро-Угорщиною Габзбурзька монархія стала називатися з 1867 р. – П.Р.) від Ахенського миру (1748) до початку Семирічної війни» [12]. Причини цієї кризи він бачить в ускладненні для Австрії ситуації в Європі, зумовленої агресивною політикою щодо неї з боку Пруссії, а також тим, що Ахенський мир нікого не задовольнив. «Кордони між воюючими державами лишилися, переважно, ті самі, що й були, а найголовнішою повоєнною зміною загального політичного стану виявилось несподіване зростання Пруссії, – зауважує М. Костич. – Давнішня орієнтація австрійської зовнішньої політики проти Франції зовсім змінилася, замість Франції став Фрідріх II найбільший ворог Австрії. Через це у Відні намагалися... якомога більше зміцнити ще 1746 р. утворений з Росією союз, секретний четвертий пункт якого надавала йому антипруський характер... Саме в цей, критичний для австрійської зовнішньої політики, час, коли барон Претлак в Петрограді з усіх сил працював, щоб союз з Росією, який похитнувся, знову зміцнити, з'явився у колах сербської міліції у Поморишші та Потиссі еміграційний рух до Росії й усе частіше і наполегливіше пішли такі неприємні для Віденського двору дипломатичні звернення від Петроградського двору щодо надання дозволу сербським грани чарам переселятися до Росії. З мотивів політичної необхідності змушена була Марія Терезія, як її батько Карл VI, тим вимогам російського Двору йти назустріч» [12].

Остання теза потребує певного уточнення. Австрійський уряд і особисто імператриця докладали чимало зусиль для того, щоб спершу не допустити сербського ексодусу до Росії, а згодом створити для нього якомога більше перешкод. Зусилля щодо цього носили системний і систематичний, в окремих випадках – дуже жорсткий щодо сербів – характер. Попри це, в офіційних відносинах з російською стороною Відень, дійсно, намагався зберігати пристойність. Значною мірою це австрійцям вдавалося.

Отже, сербські ландміліціонери-граничари після критичного для них погіршення матеріального й морального стану внаслідок зміни австрійським урядом на вимогу угорського дворянства їхнього статусу й умов служби в Австрії мали більш, ніж вагомі, підстави для пошуку нових можливостей і способів організації життя для себе та своїх сімей. Дехто з них, вирішивши шукати правди і долі в Росії, визначився на користь переселення на південь Російської імперії, на українські землі на території сучасних Кіровоградської та Луганської областей. Російський уряд всіляко заохочував подібні наміри, бо був зацікавлений прийняти сербських військових на службу, створивши за їхньої участі на своїх південних рубежах військову границю за тією моделлю, яка існувала в Австрії [13].

Попередники

Як стає зрозумілим з наведеної вище цитати з книги М.Екмечича, переселення сербів до Росії, на українські землі у 1750-х рр. не було першою

спробою. Численні згадки про події, які йому передували в першій половині XVIII ст., містяться в різних сербських і, ясна річ, не лише сербських джерелах. Вказує, приміром, на них і В.Ст. Маріян, у згаданій книзі якого є структурний фрагмент під назвою: «Перша спроба переселення до Росії». «Коли й після інтервенції Військової Ради Двора тривало насильство над сербами в Угорщині, на початку XVIII ст. у сербів виникла ідея переселення до Росії, – пише він. – На російського царя сербів спрямовували й господарі Валахії Щербан Кантакузен та його спадкоємець Бранкован. Серби з Австрії восени 1704 р. послали до Петра одну з найповажніших осіб, коменданта Титела, Пантелію (Панту) Божича. У Москві його прийняв державний канцлер Теодор Олексійович Головін, якому Божич описав розчарування сербів у віденській владі» [9].

Контакти між «австрійськими» сербами та російськими урядовими колами у різних формах тривали протягом наступних років. Їхнім безпосереднім наслідком стали, приміром, виступи чорногорців проти турків на підтримку воєнної кампанії російської армії під час Прутського походу Петра I. Згодом, наміри й зусилля сторін реалізувалися у рішенні про формування Сербського гусарського полку. Для забезпечення нового підрозділу особовим складом цар 1723 р. видав указ, покликаний заохотити сербів та інших православних слов'ян до переселення до Росії. Із цим указом на Балкани було відправлено спеціального посланця – етнічного серба, майора Івана Албанеза. За даними Воєнної Колегії Росії, зусиллями майора вдалося вивести до Росії 459 осіб. Перші сербські переселенці прибули до Києва на початку червня 1724 р. Того ж року було утворено Сербський гусарський полк, який, хоч і йменувався «сербським», на справді був багатонаціональним. Окрім сербів, у ньому були болгари, македонці, волохи, греки, угорці, арнаутки. Серби навіть не становили більшість. Новий полк було включено до Київського гарнізону, проте служби він не ніс через недоукомплектованість особового складу. Проблема вирішили, зарахувавши до полку 1726 р. двісті слобідських козаків. У поповненому складі підрозділ у вересні 1730 р. вирушив у свій перший похід, метою якого була участь у російському Низовому (Перському) корпусі у війні шаху Ірану проти Туреччини. Після численних перипетій, пов'язаних як з участю в інших військових операціях, так і з питаннями організаційно-бюрократичного характеру, Сербський гусарський полк майже зник з публічному простору, хоча формально й існував до 1776 р. [13; 14].

В історії Сербського гусарського полку так само, як в історії військових поселень Нова Сербія та Слов'яносербія, маємо справу з переселенням сербів до Росії, яке носило колективний, груповий характер. Разом з тим, як слушно зазначає Н. Попов, «індивідуальне переселення сербів і загалом південних слов'ян до Росії в минулому столітті (мається на увазі XVIII ст. – П.Р.) почалося раніше виходу сербських міліціонерів з Австрії» [2]. Серед перших і найбільш значущих, видатних за заслугами й положенню, яке ним було

досягнуто, переселенців слід згадати вихідця з Далмації, серба за походженням Савву Лукича Владиславича (або Владиславлевича), графа Рагузинського, як він сам себе називав (Рагуза – італійська назва Дубровника. – *П.Р.*). Він прибув до столиці Росії «з товарами» наприкінці 1702 р.

Савву Владиславича прийняли в Росії тепло, перед ним відкрилися двері на найвищих рівнях російської ієрархії. Свідченням привілейованого становища сербського гостя може, приміром, слугувати той факт, що йому неодноразово доводилося виконувати особисті доручення царя Петра. Через кілька років після першого відвідання Росії він одержав «Жалувану грамоту» імператора на право «вільно по всій Росії торгувати», що в ті часи було ексклюзивною почесною, добитися якої було вкрай непросто. Не обійшла стороною Савву й царська милість у вигляді різноманітного майна. Йому було подаровано двір у Москві на Покровці, а згодом ще й кілька маєтків на території сучасної України. Владиславич проявив себе в Росії не лише як купець, а й як дипломат. Саме йому було доручено виконання обов'язків царського посланника в Дубровницькій республіці, активним і успішним виявилася його участь у переговорах між Росією та Китаєм. Вершиною його державної кар'єри стало присвоєння йому чина таємного радника.

Розпочавши розвивати нову для Росії справу – морський флот, Петро I запросив в якості радників з морської справи кілька фахівців з Дубровника, Далмації, Боки Которської, відомих багатими традиціями мореплавства. Один з них, мешканець Боки Мате Змаєвич, згодом став адміралом російського флоту. Двоє інших – дубровчани Ієроним Наталич та Іво Тудзич – тривалий час виконували обов'язки радників царя з морських питань. Існує думка, згідно з якою їх і низку інших сербів з Дубровника й Далмації рекомендував Петру I Савва Владиславич. Вона виглядає цілком імовірною.

Одним з перших «австрійських» сербів, які приїхали до Росії і пішли на російську службу, був згадуваний вище Пантелія (Панта) Божич. Він прибув до Москви 1704 р., одержавши призначення у Сербський гусарський полк. Став він і «постійним представником і інформатором («известителем») царя Петра Олексійовича із сербських питань». Сербський історик В. Чорович стверджує, що 1708 р. Божич одержав особливі повноваження, пов'язані з представленням сербських інтересів у Росії ще й з боку сербів. Ними його нібито наділив «сабор», який відбувся того ж року у Крушедолі. Яким чином Божичеві вдалося скористатися даними йому повноваженнями, невідомо. Панта Божич брав участь у шведському поході царя Петра, у битві росіян зі шведами під Полтавою 1709 р., у Прутському поході російської армії. У винагороду за добру службу він одержав від гетьмана І. Скоропадського два села під Батурином. У «Родословній книзі Чернігівського дворянства» згадано, що рід Божичей має знатне іллірійське походження й походить від консула Боеція, який, коли переселився до Іллірії змінив своє ім'я на Божич у відповідності до «властивостей іллірійської мови». У цьому ж джерелі

стверджується, що рід Божичів перебував у родинних зв'язках з відомим сербським родом Бранковичів, які «раніше були в Сербії володарями» [15].

За правління Анни Іоанновни з Австрії на «терени держави російської» виїхали серби Іван Стоянов, Степан Виткович, Дмитро Перич. До всіх до них доля виявилася прихильною: розлуку з місцями попереднього проживання їм пощастило скрасити успішним просуванням по службі і значним зростанням особистого добробуту. Стоянов дослужився до генерала-майора, Виткович – до бригадира, Перич – до підполковника у Сербському гусарському полку. Усі троє в різний час за заслуги та відданість російській короні одержали великі маєтки на Україні. Стоянов мав сина Михайла, який народився уже в Росії й який так само, як батько, пішов у відставку генерал-майором.

Ще одним вихідцем з Австрії до Росії в період, який передував масовій міграції сербів у 1750-ті рр., був Петро Текелія (або на угорській манер – Текелі), дядько Савви Текелія, який лишив помітний слід в історії сербів в Австрії, а також відзначився деякими іншими славними й без перебільшення історичними справами. Саме він, приміром, 1805 р. переконав Наполеона утворити з Далмації і Хорватії Іллірійське королівство у складі Французької імперії. Саме він згодом подавав імператорові Францу I меморандум про відновлення вільної Сербії. Петра Текелію було взято на російську військову службу у чині поручика й направлено у Сербський гусарський полк. Там він, щоправда, не затримався, незабаром перейшовши з гусарів в піхотні армійські частини, де дослужився до чина генерал-аншефа.

На окрему увагу з попередників сербського переселення на українські землі у XVIII ст. заслуговує представник славетного роду Милорадовичів, який згодом блискуче проявив себе й у Росії, – Михайло. Коли на виконання царської волі й планів російського уряду 1711 р. до Чорногорії, Герцеговини, Македонії, Албанії й інші «європейські» провінції Османської імперії було розіслано грамоти «з печаткою й повелінням Її Царської Величності» із закликом до південних слов'ян повстати проти турків, він виявився одним з адресатів. Йому пощастило більше за інших: до його рук потрапило одразу дві грамоти. Одна з них була за підписом першого міністра графа Головкина, інша – Савви Владиславича. Коментуючи цей факт, О. Бодянський висловлює припущення, що Милорадовича, як і багатьох інших сербів, рекомендував росіянам саме Владиславич. За його даними, вони «були обоє земляки за походженням, а саме з Герцеговини (а не з Боснії)» [16].

Михайло Милорадович поставився до завдання чесно і відповідально: піднявши чорногорські племена, він в якості повноважного представника російського царя очолив повстанський рух. Як це нерідко буває, високі матерії у мотивації вчинків людини змішалися з меркантильними мотивами. Сам герой зізнався згодом, що його у царських грамотах особливо привабили «великі обіцянки і помилуванням, і винагородою мені (Милорадовичу. – П.Р.) і нащадкам моїм» [13]. Коли повстання зазнало поразки, й ситуація для його

учасників через намір турецької влади жорстоко покарати їх набула вкрай загрозливого характеру, Милорадович звернувся до Петра I зі спеціальним посланням – «Доношенієм», – в якому просив дозволу переселитися до Росії й поступити на царську службу [17]. Такий дозвіл йому було надано і прийнято на поселення та у службу, а за заслуги пожалувано 500 червонців, портрет імператора на Андріївській стрічці, мастки на Україні. Дещо пізніше – 1715 р. – він одержав призначення на посаду полковника у Гадяч.

На російську службу Михайло Милорадович поступив не один. Разом з ним прибуло й пішло служити ще декілька сербських офіцерів та 148 рядових, також – «із сербів» [18]. Усім новоприбулим було відведено землю для поселення у слобідських полках: полковникам – по містечку або по великому селу, решті офіцерів – по кілька дворів. Серед інших офіцерів, які вирішили не лишатися в Чорногорії після повстання, був і капітан Іван Албанез, посланець Петра I на Балкани, з рук якого, як згадувалося вище, Милорадович прийняв царську грамоту. Албанез одержав як винагороду за роботу, проведену в Чорногорії, 500 рублів. Сума на той час чимала, проте для нього вона виявилася замалою, бо, за його власним твердженням, він під час перебування серед чорногорців витратив на 100 рублів більше.

Доля Михайла Милорадовича в Росії цікава й показова ще й як приклад непостійності вдачі, незахищеності особи від тяжких випробувань. Успішний етап його життя у новій країні було затьмарено судовими тяжбами, в яких йому довелося брати участь у Гадячі, але продовжився 1718 р., коли йому випала честь у складі великої делегації козацької старшини супроводжувати гетьмана до Москви для привітання царя з нагоди повернення з-за кордону. Втім, після цього почалися біди й нещастя. Разом з лубенським полковником Апостолом і кількома тисячами козаків його відправили під Коломак для охорони кордону від турків і татар. Після повернення звідти Милорадовича та Апостола запідозрили у прихильному ставленні до гетьмана Полуботка, яким потрапив в опалу. Їх було заарештовано й відправлено до в'язниці. Там Милорадовичу довелося провести кілька років, аж до смерті Петра I [13].

Кар'єрні, майнові, статусні успіхи земляків, сусідів, родичів у далекій Росії ставали відомі серед населення і на сербських етнічних територіях на Балканах, і в Австрії. Їхній приклад збуджував фантазію, породжував надії, виявляючись ще одним фактором, який спонукав «австрійських» та й інших сербів прихильно дивитися на сповнену проблем і перешкод мандрівку до Росії та на вступ на російську службу. На приклади іншого плану, пов'язані з невдачами і розчаруваннями, які спіткали багатьох сербських переселенців на далеких від батьківщини теренах, і про які теж, певна річ, було відомо, більшість потенційних підданих російських царів воліла не зважати.

«Нульовий» цикл

У травні 1751 р. російський посланник при австрійському Дворі граф Михайло Бестужев-Рюмін відправив у Санкт-Петербург лист з інформацією про

«вихідців з сербського народу, які перебувають у службі Її Величності Імператриці римської, Королеви угорсько-богемської», готових вступити «в службу і вічне підданство» Її Величності Імператриці Єлизавети Петрівни. Йшлося про те, що до нього звернулися особи, які беруться підготувати та здійснити переселення досить значної кількості сербів з ланд міліції з Австрії до Росії. Людиною, яка звернулася до російського дипломата, був Іван Хорват. Він не лише звернувся, а й запропонував вивести з Австрії до Росії власним коштом 1000 осіб, які б стали основою для формування нового гусарського полку. Інформація знайшла прихильний відгук при російському Дворі. Переселення «австрійських» сербів очікували, докладаючи неабияких зусиль, щоб воно почалося якомога швидше й було якомога більш масовим.

Ще у березні 1750 р. Бестужеву-Рюміну було надіслано «рескрипт» такого змісту: «з військ наших відправлені бути мають через Київ до Польщі в області Її Величності Імператриці римської, Королеви угорсько-богемської для вербування із сербо-слов'янського народу в наші угорський та сербський гусарські полки і супроводження оних звідти в наші кордони гусарські ж капітани Гаврила Вайд і Дмитро Перич да поручик Петр Текелія» [19].

Австрійський уряд, дізнавшись про плани щодо переселення, здійснив низку заходів, спрямованих на недопущення їх реалізації. Для того, щоб певною мірою нейтралізувати їх, виявилися потрібні неабиякі дипломатичні зусилля: тривалі «тематичні» переговори між Петербургом і Віднем, а за деякими відомостями – навіть особисте листування двох імператриць. Після них австрійська сторона не відмовилася від тактики створення всіляких перепон для переселенців, проте робила це не публічно й менш категорично, даючи змогу так чи інакше долати створювані бар'єри. Сербі мусили місяці очікувати на документи про відставку з австрійської армії, їм затримували жалування, до декого з них навідувалася жандармерія. Підготовча ж робота з організації переходу сербів до Росії тривала. Позиція офіційного Відня не могла не дивувати, адже за часів Анни Іоанівни австрійський уряд давав згоду на вербування своїх підданих на російську службу [20].

Поступове виникнення нових труднощів для реалізації плану переселення масштаби задуманого збільшувалися, зростали вимоги майбутніх російських підданих до нової батьківщини. У серпні 1751 р. Бестужев-Рюмін повідомляє про прохання Івана Хорвата, який узяв на себе роль очільника переселенців, дозволити йому сформувати з сербів, які вийдуть до Росії, вже не один гусарський полк, як це спершу передбачалося, а два: один гусарський і ще один – «пандурський» (піхотний). У зв'язку із цими новими обставинами Хорват просив для себе чин генерал-майора, а для інших офіцерів своєї команди – наступний чин порівняно з тим, який кожен з них мав в Австрії. Крім того, він добивався виділення землі для розселення своїх людей не лише в Україні, а й в деяких інших місцях Російської імперії, а також права завжди залишатися у

полку, який він сформує (тобто, й після виходу у відставку), та закріплення полковничого звання і статусу за його нащадками.

Півроку з травня до вересня 1751 р. пішло на те, щоб передбачити та обговорити із зацікавленими сторонами максимум з усього того, що могло й мало спростити й полегшити майбутню непросту й ризиковану мандрівку з Австрії до Росії та забезпечити гідні умови перебування і служби нових російських підданих у новій батьківщині. Готуючись до переїзду, серби не забули навіть про таку, здавалося б, дрібницю, як перекладач, звернувшись до російського посла у Відні з проханням «исходатайствовать» для них при Дворі милість бути зустрінутими в Києві підполковником російської армії С. Пучковим, який володів сербською мовою, а також латиною. Пучков прибув до Києва для зустрічі першої групи переселенців 21 вересня.

Готувалися до переїзду серби, готувалися до прийому Росія. Перед сербами постало два головних і, як показала практика, непростих, завдання: оформити відставку в австрійській армії та розпродати майно, яке не можна було взяти на нове місце проживання. Росія вела підготовку на різних рівнях: дипломатичному (контакти з Віднем), воєнний, бюрократичний, місцевий. Останній був не менш важливий, ніж будь-який інший. З вересня за особистим підписом цариці, що свідчило про вагу документу, на ім'я гетьмана малоросійського, в управлінні якого перебували землі, визначені для розміщення переселенців, було надіслано «Грамоту» з детальним описом стану справ з прийняттям нових підданих, визначено першочергові дії місцевої влади, пов'язані із зустріччю й облаштуванням прибульців. Цим питанням у столиці приділяли значну увагу. Після початку проекту з переселення ключовим питанням для сторони, яка приймала, стало не дипломатичне чи політичне, а сучасне практичне забезпечення цього плану.

Нарешті, після тривалого в часі й ґрунтовного за змістом листування російського посланника у Відні з імператорським Двором всі питання, які потребували обговорення й вирішення на «нульовому» циклі проекту, було так чи інакше з'ясовано. Прийшов час перейти до безпосередніх контактів уряду з людиною, яка очолила першу групу сербських переселенців. Івану Хорвату було дозволено звернутися до Її Імператорської Величності з «прошенням», в якому мали бути викладені всі міркування, дотичні до заснування сербських військових поселень. Цей документ новоспечений генерал-майор російської армії писав уже в Росії. Він прибув до Києва 10 жовтня 1751 р. на чолі команди «Сербської нації Штаб і Обер-Офіцерів та інших чинів з дружинами і дітьми й зі слугами, їх загалом 218 чоловік. Серед них було 77 військовослужбовців (51 рядовий, решта – офіцери), 82 члена їхніх родин та 59 «служителів» [21]. До кінця року їх кількість зросла до 800. Згідно з планом проекту, переселенці мали перезимувати у Києві, на Подолі, а по весні вирушити вже безпосередньо до місць поселення на Кіровоградщину.

(Продовження статті у наступному номері журналу «ПВІ»)

Список використаних джерел та літератури

1. Шоню П. Цивилизация классической Европы / Пер. с франц. и послесл. В. Бабинцева. – Екатеринбург: У-Фактория, 2005. – 608 с.
2. Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России. – Вестник Европы. – 1870. – Т. III. – Кн. 6-я (июнь). – С. 569-614.
3. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569-1999 / Пер. з англ. – К., ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 464 с.
4. Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.
5. Багалий Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. Исторический этюд. – К., 1889. – С. 77.
6. Рудяков П. Сеоба Срба у Русију у 18 веку / Превод М. Марковић. – Београд, Службени лист СРЈ, 1995. – 183 с.
7. Гаврилович С. Нове војне границе у Срему, Потисју и Поморишју као примарне области миграције у Руско царство у 18 веку // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. / Главни уредник С. Лалић. – Нови Сад, Српско-украјинско друштво, 2005. – С. 19-26.
8. Миловановић С. Потиска и Поморишка граница (1702-1751): каталог изложбе. – Нови Сад, Музеј Војводине, 2003. – 24 с.
9. Марјан В.Ст. Историја Срба у XVIII веку према одабраним историјским изворима. – Београд, Досије, 2005. – 482 с.
10. Екмечић М. Дуго кретање између клања и орања: историја Срба у новом веку (1492-1992). – 4-о изд. – Београд: Ево-Giunti, 2011. – 602 с.
11. Рачуница А. Разлози сеобе Срба из Далмације у Руско царство током 18 вијека // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. / Главни уредник С. Лалић. – Нови Сад, Српско-украјинско друштво, 2005. – С. 52-65.
12. Костић М. Нова Србија и Славеносрбија. – Нови Сад: Српско-украјинско друштво, 2001. – 192 с.
13. Рудяков П.Н. «В службу и вечное подданство...». Сербские поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях (1751-1764). – К., АртЭк, 2001. – 176 с.
14. Мильчев В. Заснування, організаційне оформлення та перші кроки Сербського гусарського полку (1724-1734 рр.) // Сеоба Срба у Руско царство половином 18 века: зборник радова са Међународног научног скупа у Новом Саду, 7-9 маја 2003. / Главни уредник С. Лалић. – Нови Сад, Српско-украјинско друштво, 2005. – С. 164-182.
15. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб, 1901. – Т.1, ч.1.
16. Бодянский О. Предисловие. – Дело Гадыцкого полковника Михайла Милорадовича с Генеральным судьей Чернышем. 1716 г. – Чтения Московского Императорского общества истории и древностей российских. – 1870. – № 3. – С. 14-32.
17. Доношение Царскому пресветлому Величеству [Михайла Милорадовича]. – Материалы для истории Южной Руси, изданные Гриорием Милорадовичем. – Чернигов, 1858. – 349 с.
18. Белов Е. Результаты войн России и Турции. XVIII век. Статья вторая. – Древняя и новая Россия. – 1877. – № 7. – С. 173-192.
19. Архив внешней политики России (Москва). – Фонд 32. – Описание 1. – Дело 6. – Листы 6-10.
20. Лещиловская И.И. Сербский народ и Россия в XVIII в. – СПб., Алетейя, 2006. – 297 с.
21. Архив внешней политики России. – Фонд 32. – Описание 1. – Дело 6. – Лист 71.

Рудяков П.Н. Сербские военные поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях в XVIII в. (Часть I).

В статье исследуются сербские военные поселения Новая Сербия и Славяносербия (1751-1764 гг.) на территории современных Кировоградской и Луганской областей, основанные царским правительством для сербских переселенцев из Австрии. Проанализирована общая ситуация, в которой готовилось переселение. Обращено внимание на австрийскую реформу в военной сфере при Марии-Терезии, на уступки Вены венгерским феодалам в ущерб сербской ландмилиции. Отмечен выход России к Черному морю и развертывание процесса колонизации Причерноморья. Раскрыт комплекс мотивов, толкавших сербов-граничаров к переезду в Россию, а Россию – к тому, чтобы их принять. Утверждается, что у переселенцев после критического ухудшения условий жизни вследствие реформы военных поселений на границе с Турцией преобладали мотивы социально-экономического, а также национально-культурного, религиозного плана. Российскую сторону сербы интересовали как источник кадров для обеспечения колонизации, организации военной границы на вновь присоединенных землях. Новую границу Россия оборудовала по модели военной границы, заимствованной у Австрии. Упомянуто про приезжавших в Россию и вступавших на русскую службу в первой половине XVIII в. известных выходцев с сербских этнических территорий на Балканах и из Австрии, которые сыграли роль предшественников для переселенцев из Новой Сербии и Славяносербии: Савва Владиславич, Панту Божич, Михаил Милорадович и др. На основе архивных и других материалов определены содержание и последовательность подготовительных действий России и «австрийских» сербов к переселению.

Ключевые слова: переселение, сербы-граничары, военные поселения, Новая Сербия, Славяносербия, Иван Хорват.

Rudyakov P. Serbian Military Settlements of New Serbia and Slavic Serbia on Ukrainian Lands in the 18th Century (Part I).

The article explores the Serbian military settlements of New Serbia and Slavian Serbia (1751-1764) in the territory of modern Kirovograd and Lugansk regions, founded by the tsarist government for Serbian immigrants from Austria. The general situation in which the resettlement was being prepared was analyzed. Attention is drawn to Austrian military reform under Maria Theresa, to Vienna's concessions to Hungarian feudal lords to the detriment of Serbian landmilitia. Marked Russia's access to the Black Sea and the deployment of the process of colonization of the Black Sea. A set of motives has been disclosed that pushed the border Serbs to move to Russia, and Russia to accept them. It is alleged that after a critical deterioration in living conditions as a result of the reform of military settlements on the border with Turkey, immigrants were dominated by motives of a socio-economic, as well as a national-cultural, religious nature. The Serbs were interested in the Russian side as a source of personnel to ensure colonization, the organization of the military border on the newly annexed lands. Russia equipped the new border according to the model of the military border borrowed from Austria. Mentioned about those who came to Russia and entered the Russian service in the first half of the 18th century. well-known immigrants from Serbian ethnic territories in the Balkans and from Austria, who played the role of predecessors for immigrants from New Serbia and Slavic Serbia: Savva Vladislavich, Pantu Bozhich, Mikhail Miloradovich and others. Based on archival and other materials, the content and sequence of preparatory actions of Russia and "Austrian" Serbs to relocation.

Keywords: resettlement, border Serbs, military settlements, New Serbia, Slavic Serbia, Ivan Horvat.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(100):[329.71:323,1]«190/191»(045)

Малець О.О., Малець Н.Б.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНІ ЗМІНИ У МІЖНАРОДНОМУ РОБІТНИЧОМУ РУСІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Проаналізовано особливості створення та діяльності міжнародних лівих об'єднань у першій третині ХХ ст., з'ясовано особливості діяльності II Інтернаціоналу напередодні та в роки Першої світової війни, охарактеризовано ідеологічні суперечності між соціал-демократичними партіями у цей період. Виокремлено причини розколів у II Інтернаціоналі, охарактеризовано процеси, які передували утворенню III Інтернаціоналу (Комуністичного Інтернаціоналу) і Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу. Досліджено причини поділу у Другому Інтернаціоналі, процеси формування Третього Інтернаціоналу (Комуністичний Інтернаціонал) та Робочого Соціалістичного Інтернаціоналу та порівняно організаційні структури Комінтерну та Робочого Соціалістичного Інтернаціоналу. Відзначається, що після Жовтневої революції в Росії більшовики все більше впливали на світовий лівий рух. Пропагуючи ідеї соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, за ініціативою В. Леніна вони утворили Третій Інтернаціонал, об'єднуючи комуністичні партії. Після утворення Комінтерну низка лівих соціалістичних партій розірвали стосунки з Інтернаціоналом. Центристські партії, які відхиляли умови більшовиків, з середини 1920-х рр. об'єдналися навколо двох центрів: Другого Інтернаціоналу (Лондон) і Віденського 2½ Інтернаціоналів.

Ключові слова: міжнародний лівий рух, Соціалістичний робітничий інтернаціонал, Комуністичний інтернаціонал, революція, пропаганда, ідеологія, партія.

Міжнародні ліві об'єднання у першій третині ХХ ст. пройшли значну організаційну та ідеологічну еволюцію. Завдяки проголошеним принципам соціальної справедливості, свободи та рівності вони здобули значну кількість прихильників на європейському континенті. Однак розуміння шляхів і методів реалізації цих принципів серед лівих об'єднань були різним, що у першій третині ХХ ст. привело до внутрішніх суперечностей, які супроводжувалися гострими дискусіями, політичними демаршами та ідеологічними розколами.

У сучасних геополітичних умовах більшість суспільно-політичних рухів, які існували чи існують як в Європі, так і в Україні сприймаються узагальнено та надто спрощено. Через негативний досвід радянського минулого для пересічного українця здебільшого притаманне стереотипне враження про те, що ліві політичні ідеї є негативними за своїм змістом. Разом з цим нівелюються всі складнощі чи протиріччя, що існували між лівими об'єднаннями впродовж ХХ ст.

Дослідження, що стосувалася діяльності міжнародного робітничого руху почали з'являтися напередодні та у роки Першої світової війни. Їх автори – К. Пажитнов [1], М. Хейсан [2], В. Бочкарьов [3], А. Єльніцький [4],

Б. Козьмин [5] та ін. розглядали, здебільшого, основні проблеми розвитку лівої ідеології у Російській імперії та тогочасній Європі. Проте, більшість із цих наукових, науково-популярних студій важко назвати історичними, оскільки їм притаманний оглядовий, а подекуди, навіть пропагандистський характер. Тільки після розколу у II Інтернаціоналі та формуванні на його основі низки інших міжнародних об'єднань лівих партій відбулася трансформація підходів науковців до дослідження міжнародного робітничого руху.

Радянські дослідники (Ю. Молчанов [6], К. Шириня [7], І. Кривогуз [8], Б. Лейбзон [9] та ін.) доводили, що тактика створення єдиного «робітничого фронту» зазнала невдачі через «провину» діячів Соціалістичного робітничого Інтернаціоналу, трактували їхню позицію як «імперіалістичну» та «антиреволюційну». Науковці відстоювали традиційні ідеологеми про «послідовність» комуністичного руху в протистоянні поширенню фашистської ідеології у Європі. Водночас дослідники уникали чіткої відповіді на питання, чому ж керівництво соціал-демократії не пішло на співпрацю з комуністами. Крім значного впливу з боку офіційної ідеології, на характер і зміст таких праць впливала обмежена кількість архівних матеріалів, які в силу обставин могли використати науковці.

Що стосується сучасної української історіографії, варто виокремити дві тенденції: по-перше, нині немає жодної праці, в якій би комплексно розглядалася діяльність міжнародних лівих організацій у першій третині ХХ ст. і, по-друге, помітний значний науковий доробок учених, які вивчають проблеми функціонування національних лівих партій та рухів, які були складовими Комінтерну та Соціалістичного робітничого інтернаціоналу. У цьому контексті, серед вагомих досліджень кінця 1980-х – 2000-х рр., варто згадати праці І. Беґея [10], І. Васюти [11], А. Голуба [12], О. Зайцева [13], В. Комара [14], О. Красівського [15], К. Кондратюка [16], М. Кугутяка [17], А. Кудряченка [18], М. Кучерепи [19], М. Литвина [20], Я. Малика [21], І. Патера [22], І. Райківського [23], Ю. Сливки [24] та ін. Їх увага була зосереджена на діяльності та ідеології українських комуністичних та соціалістичних партій. В окремих випадках дослідники порушували проблему взаємодії цих партій з міжнародними лівими об'єднаннями.

Актуальність теми також обумовлена потребою переосмислення політичної історії ХХ ст., адже в українській історичній науці діяльність міжнародних лівих рухів у першій третині ХХ ст. становить окрему, малодосліджену тему, яка потребує наукового переосмислення. Вивчення окресленої наукової проблеми створить передумови для подальших ширших досліджень з історії розвитку політичних ідеологій та міжнародних організацій. Залучення до наукового обігу значного комплексу нових архівних джерел сприятиме глибшому розумінню специфіки суспільно-політичного розвитку Європи загалом, та України зокрема.

Мета статті проаналізувати організаційні засади та напрямки діяльності міжнародних лівих об'єднань (II Інтернаціоналу) під час Першої світової війни.

Поставлено наступні завдання: з'ясувати особливості діяльності II Інтернаціоналу напередодні та в роки Першої світової війни; охарактеризувати ідеологічні суперечності між соціал-демократичними партіями під час Першої світової війни; дослідити причини розколів у II Інтернаціоналі, визначити напрямки діяльності міжнародних лівих об'єднань під час Першої світової війни.

У 1889 р. під патронатом Ф. Енгельса і за активної участі Е. Вайланта, Ж. Гесде, П. Лафарже, Г. Плеханова, А. Бебеля, і К. Лібкнехта було створено II Інтернаціонал. Його організатори зверталися до традицій I Інтернаціоналу (1864-1876 рр.). Беручи курс на створення нової платформи у робітничому русі, вони прагнули поширити опрацьовані засади наукового соціалізму та, опираючись на них, скерувати «боротьбу пролетаріату в напрямку ліквідації капіталізму і запровадження соціалізму». Головними інстанціями II Інтернаціоналу були конгреси. Від паризького конгресу 1889 р. до 1914 р. відбулося 9 конгресів, які визначали діяльність міжнародного робітничого об'єднання. Слід зауважити, що не всі постанови і ухвали цих конгресів отримували підтримку соціалістичних партій, що належали до II Інтернаціоналу.

У 1900 р. було створено виконавчий орган II Інтернаціоналу – Міжнародне соціалістичне бюро (МСБ), яке розташовувалось у Брюсселі. У його складі переважали члени соціалістичного руху Західної і Центральної Європи – німці, австрійці, англійці, французи, бельгійці, голландці та шведи. Водночас соціалісти Східної Європи, зважаючи на свою невелику кількість, мали мізерний вплив на його діяльність.

Очолював МСБ знаний бельгійський парламентарист Е. Вандервельде. Секретарем був також бельгієць – К. Гюїсман. Очолюване ними МСБ не було керівним органом, а лише виконувало інформаційні завдання і посередницькі функції щодо окремих соціалістичних партій. Така довільна структура влади II Інтернаціоналу була необхідною на початковому етапі масового розвитку робітничого руху і соціалістичних партій. Водночас вона приховувала у собі певну небезпеку, оскільки допускала можливість довільної інтерпретації прийнятих на конгресах II Інтернаціоналу рішень, зокрема у випадку, коли вони не відповідали інтересам керівництва соціалістичної партії даної країни.

II Інтернаціонал розпочав свою діяльність у час, який його учасники охарактеризували як «період трансформації капіталізму в імперіалізм» – період динамічного кількісного зростання робітничого класу і напливу в його лави дрібного міщанства, яке зубожіло внаслідок діяльності монополій. Водночас також відбувалось формування нового суспільного класу, так званої робітничої аристократії. Дедалі частіше проявлялися національні відмінності в економічному становищі і рівні життя робітництва. У зв'язку з цим від початку

свого існування II Інтернаціонал не мав змоги розробити єдину тактику та стратегію розвитку міжнародного робітничого руху, а також повністю координувати діяльність усіх партій, які до нього входили. Це стало причиною постійного протиборства між його учасниками, які представляли різні держави та мали власне бачення на перспективи розвитку міжнародного об'єднання.

Початок Першої світової війни в 1914 р. засвідчив, що таке поняття як «пролетарський інтернаціоналізм» існувало тільки на папері. Сам цей термін трактувався не інакше, як вірність робітничого класу в різних країнах міжнародному пролетарському руху, який «заснований на високорозвиненому почутті спільних інтересів і цілей». Однак з початком війни уявна антивоєнна солідарність європейського пролетаріату зникла. Початок війни сам по собі не зруйнував єдності та інтернаціоналізму соціалістичного руху, але він в дійсності прискорив процес розколу, який почався ще в попередні роки. Зрештою цей процес повинен був привести до поділу соціалістичного руху на ворожі табори, які належали до протиборчих сторін.

Наприкінці липня 1914 р. у Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, Франції та Великій Британії було оголошено загальну мобілізацію, тому партіям, які входили до II Інтернаціоналу, необхідно було прийняти остаточне рішення щодо своєї участі в ній. Ситуація вимагала не загальних і пацифістських декларацій, а точної відповіді на питання: вони виступають за війну чи за мир. Соціалістичні партії опинилися перед вибором: чи згідно із маніфестом, прийнятим на конгресі у Базелі 1912 р., закликати пролетаріат до бойкоту мобілізації і оголосити загальний страйк, щоб таким чином зірвати початок війни, чи зайняти позицію вичікування, або ж підтримати власні уряди.

4 серпня 1914 р. парламентська фракція СДПН, під час голосування в Рейхстазі, віддала свої голоси за воєнні кредити, а отже підтримала військові цілі німецької влади [25, с. 23-25]. Незважаючи на суб'єктивні наміри окремих діячів партії і офіційну мотивацію, проголосувавши за кредити СДПН тим самим стала провоєнною партією, яка підтримала інтереси «німецького імперіалізму». Співпрацюючи з урядовими і військовими організаціями керівники СДПН спричинилися до запуску воєнної машини. Рішення німецьких соціал-демократів підтримали соціал-демократи Австрії (СДПА). Обидві партії цей крок мотивували необхідністю оборони соціальних і політичних здобутків робітничого класу Німеччини Гогенцоллернів і Австро-Угорщини Габсбургів перед небезпекою зі сторони «варварської» царської Росії.

Оскільки у війні Німеччина і Австрія були стороною-агресором, а першими жертвами були нейтральна Бельгія і Сербія, цей факт частково «виправдовував» співпрацю соціалістів країн Антанти з їхніми урядами. На початку серпня, після вторгнення німців до Бельгії, до складу уряду національної оборони увійшов Е. Вандервельде, який безперервно від 1900 р. керував Міжнародним Соціалістичним Бюро II Інтернаціоналу. Слідом за ним пішли інші соціалісти. 27 серпня 1914 р. управління СФЮ та парламентська соціалістична фракція

призначили до французького уряду Ж. Гесде і М. Сембата, а через кілька місяців також А. Томаса. У травні 1915 р. в англійському уряді засідали лейбористи: А. Хендерсон, В. Браце і Г.Х. Робертс.

Під час війни керівники соціал-демократичних партій обох військових блоків проголошували гасло «класового миру» і «оборони батьківщини». Їхнє становище, певною мірою, визначалося також позицією робітничих мас, які у перші дні війни потрапили під вплив пропаганди націоналістів і шовіністів. Основна маса робітників, що становила суспільну і політичну базу соціал-демократії, підтримувала війну. Однак декотрі, наприклад німці, підтримували агресивну війну; інші, зокрема французи і бельгійці, на території яких точилися військові дії, підтримували «оборонну» війну.

Серед партій, що входили до складу II Інтернаціоналу тільки більшовики виступили за виконання ухвали базельського конгресу і від перших днів війни вимагали її припинення. Таку ж позицію зайняли представники Польської партії соціалістичної, а також сербські соціал-демократи і болгарські «тесняки». Антивоєнну позицію зайняли також: швейцарська партія, на певний час італійська та голландська, та партії Скандинавських країн. За словами ідеолога більшовизму В. Леніна, позиція партій II Інтернаціоналу щодо війни, а отже прийнята ними тактика оборони власної країни, голосування за військові кредити, зайняття міністерських портфельів в національних урядах, проголошення гасла «класового миру» та «оборони батьківщини», поширення воєнної і шовіністичної пропаганди, як і факт розірвання контактів між чільними соціалістичними партіями – все це свідчило про «крах» II Інтернаціоналу [26, с. 1-7].

З початком Першої світової війни II Інтернаціонал перестав функціонувати. Найбільші і найавторитетніші у міжнародному робітничому русі соціалістичні партії опинилися в обох військових блоках. Як з'ясувалось, незалежно від проголошених інтернаціональних гасел, серед більшості соціалістів перемогло прагнення захищати власну країну перед уявною чи реальною загрозою ззовні. Разом із першими пострілами в окопах по різні сторони барикад опинилися соціалісти країн-учасників війни, які дещо раніше перебували в лавах II Інтернаціоналу.

З початком війни значно активізувались ліві соціал-демократи, які вбачали у війні можливість реалізації власних політичних проєктів. У 1915 р. В. Ленін опублікував працю «Соціалізм і війна», а наступного року «Опортунізм і крах II Інтернаціоналу». У них він доводив тезу про остаточний крах II Інтернаціоналу. За його словами війна була «імперіалістичною» за своїм змістом. Він відкидав твердження як соціал-демократів з блоку центральних держав, так і з Антанти про необхідність участі членів міжнародного робітничого руху у війні. Саме В. Ленін представив зухвалу на той час концепцію перетворення імперіалістичної війни у громадянську і виступив з гаслом повалення власного уряду. На його думку, лише шляхом міжнародної

співпраці об'єднані революційні сили змогли б успішно протистояти діям мілітаристів, повалити владу в окремих країнах і встановити робітничі уряди в усьому світу.

Для реалізації цієї концепції необхідно було консолідувати революційні сили, що зі свого боку вимагало від прихильників революційного марксизму, які входили до складу соціал-демократичних партій, організаційно відділилися від правих, тобто від соціалістів, котрі підтримували війну, а також від центристів, які, хоча проголошували пацифістські гасла, виступали проти концепції перетворення імперіалістичної війни у громадянську. За його словами, лише зруйнувавши II Інтернаціонал та утворивши III Інтернаціонал, який мав об'єднати усі революційні та інтернаціональні соціалістичні групи, можна було організувати міжнародний пролетаріат до боротьби проти власних урядів та за встановлення соціалістичного ладу у всіх державах.

Така маніпулятивна теза була розкритикована іншими соціал-демократами. Вони заперечували крах II Інтернаціоналу та стверджували, що він просто переживає важкі часи через розірвання зв'язків між соціалістами обох військових блоків, а також через труднощі у комунікації з соціалістами нейтральних країн. Кризу в II Інтернаціоналі також пов'язували із тим, що МСБ не може проводити своїх засідань у звичайному режимі і приймати рішення у справі її запобігання. Зрештою, соціал-демократи стверджували, що отямившись від воєнного шоку Інтернаціонал і його Бюро виконують своє статутне завдання [27, s. 28-37; 28, s. 67].

Під час Першої світової війни ініціатива налагодження зв'язків між партіями II Інтернаціоналу надійшла від соціалістів нейтральних країн. Зокрема, першими з такою ініціативою виступили соціал-демократи зі США. Однак їхнє запрошення до Вашингтону не отримало відповіді [29, s. 51].

6 жовтня 1914 р. у Стокгольмі було зібрано нараду керівників шведської, датської та норвезької партій. На ній було вирішено скликати в Копенгагені 6-7 грудня 1914 р. конференцію соціалістичних партій нейтральних країн, за участю делегатів з воюючих країн (у якості інформаторів). Повідомляючи про цей намір учасників інформували, що завданням конференції є консолідація зусиль всіх соціалістів нейтральних країн в боротьбі за встановлення миру, та у справі утворення міжнародного суду для залагодження конфлікту між соціалістами країн-учасниць війни і встановлення умов миру.

Організація конференції в Копенгагені і справа перенесення МСБ з Бельгії до Нідерландів вимагали консультації між керівниками чільних партій II Інтернаціоналу, а отже переговорів за межами фронтів. Керівники СДПН і СДПА через те, що вони підтримали німецький і австрійський уряди, опинилися в ізоляції на міжнародному форумі соціалістичного руху. Незважаючи на це вони прихильно поставилися до ініціатив скандинавських і голландських соціалістів. Також Ф. Шейдеман і В. Адлер підтримували намір перенести МСБ до Нідерландів. Позитивно ставились до цієї ініціативи діячі

німецьких лівих – Р. Люксембург і К. Лібкнехт. Зрештою, не заперечував такої можливості і сам керівник МСБ Е. Вандервельде, який цілком імовірно, хотів, щоб штаб-квартира містилася у сусідніх нейтральних Нідерландах, а не в окупованому німцями Брюсселі. В результаті, у грудні 1914 р. МСБ було перенесено до Гааги.

Тим часом до Копенгагена почали надходити відповіді на запрошення Т. Стаунінга. Від імена соціалістів Швейцарії листи надіслали А. Гугглер і Ф. Студер, які почувалися ображеними через те, що швейцарці не увійшли до складу організаторів конференції. Окрім того вони висловили здивування, чому до участі в конференції не були запрошені італійська та іспанська партії. Насправді ж швейцарці самі бойкотували ініціативу скандинавів, так як були певними в пасивному протесті соціалістів з країн Антанти. До того ж вони побоювалися, щоб представники Німеччини і Австрії не нав'язали своїх переконань учасникам конференції в Копенгагені. Відмовляючись від участі вони твердили, що конференція буде ефективною лише тоді, коли матиме міжнародний характер, а не локальний, тобто якщо в Копенгагені зустрінуться соціалісти з Антанти і з центральних країн. Негативне відношення керівництва швейцарської партії до з'їзду в Копенгагені очевидно пов'язувалося із негативним ставленням деяких діячів лівих революціонерів до справи відбудови II Інтернаціоналу. Також було свідченням амбіцій Р. Грімма та інших представників Швейцарії, котрі намагалися відіграти роль координатора у міжнародному робітничому русі під час війни, що згодом сприяло формуванню так званого «зіммервальдського руху».

У російській соціал-демократії думки щодо конференції були поділені. Меншовики і есери підтримували ідею її скликання. Натомість керівництво російських більшовиків вважало, що захід в Копенгагені був пов'язаний з підступом німецького генерального штабу, який намагався за допомогою правих СДПН санкціонувати наслідки мілітаризації. Такі ж думки були і в англійських діячів, які вбачали в організації конференції амбіції німецьких соціал-демократів. Вони критикували голландських і датських соціалістів, за те що ті занадто підпорядковуються соціал-демократам з Німеччини й Австрії і не займають об'єктивної позиції в існуючому конфлікті. Німці прагнули спричинити поразку Франції та Великої Британії і зруйнувати царську Росію [30, s. 171].

Водночас голландці та скандинави, незважаючи на зазначені звинувачення, вели переговори і визначили остаточний термін конференції на 17-18 січня 1915 р. Конференція в Копенгагені мала локальний характер. Окрім організаторів – датчан, голландців, шведів і норвежців – у якості інформаторів на неї прибули діячі СДПН В. Гейне і А. Сюдекум та делегат австрійських соціал-демократів В. Адлер. Про налагодження діалогу не було мови, адже конференцію бойкотували соціалісти з країн Антанти.

Учасники конференції закликали МСБ проводити консультації зі всіма соціалістичними партіями щодо умов завершення війни та організувати соціалістичний конгрес. Окрім того представники соціалістичних партій нейтральних країн, які засідали в парламентах, були зобов'язані звернутися до своїх урядів, аби ті виступили посередниками між країнами-учасниками війни для швидшого її завершення [31, р. 264-266].

На зазначені заклики французькі і бельгійські соціалісти відповіли декларацією, що в умовах німецької окупації Ельзасу і Лотарингії та окупації Бельгії не може бути мови про переговори [32, s. 52]. Одночасно Е. Вандервельде виступив з ініціативою проведення окремої конференції, щоб провести дискусію на тему війни і миру. На неї були запрошені представники соціалістичних партій країн Антанти. Учасники конференції ухвалили резолюцію в «повоєнному дусі». У ній містилося звернення до всіх соціалістів і робітничого класу країн Антанти, брати участь у боротьбі з німецьким імперіалізмом аж до повної перемоги. Наслідком цієї перемоги мало бути застосування права на самовизначення народів на території «від Ельзас-Лотарингії до Балкан» [33, s. 588-593].

У відповідь на рішення лондонської конференції керівники німецьких, австрійських і угорських соціал-демократів провели 12-13 квітня у Відні нараду, головував на якій В. Адлер. На нараді вони висловили свою позицію, ідентичну з соціал-демократами країн Антанти, що кожен народ має право на самоствердження. Однак делегати не висловлювали свого ставлення до ситуації в Ельзасі-Лотарингії, окупації територій в Бельгії та Сербії [32, s. 53]. Відтак лондонська конференція і віденська нарада ще раз підтвердили, наскільки великою була різниця поглядів на питання війни і миру між соціал-демократами обох військових блоків.

Натомість соціал-демократи з Швейцарії, Нідерландів, Італії та скандинавських країн продовжували формувати посередницькі місії. Звертаючись до постанов конференції в Лугано, правління швейцарської партії, порозумівшись з італійцями, виступило 26 лютого 1915 р. з пропозицією одночасного скликання конференції соціалістичних партій нейтральних країн, розширеного засідання МСБ за участю представників країн-учасників, а також організації окремої зустрічі керівників соціалістичних партій центральних країн і Антанти. З метою детального обговорення цієї пропозиції у квітні 1915 р. до Лондона і Парижа був делегований секретар соціал-демократичної фракції італійського парламенту О. Моргарі. Його переговори і цього разу не принесли бажаного результату. Керівник МСБ Е. Вандервельде, як і керівники французької та британської партій, висловився проти скликання Бюро й організації конференції, у якій змогли б брати участь німецькі і австрійські соціал-демократи [32, s. 54-55].

Внаслідок такої категоричної відмови, ініціатори конференції вирішили обмежити коло її учасників лише до соціалістів з нейтральних країн.

15 травня 1915 р. у Цюриху була запланована зустріч під гаслом «Акція соціал-демократії нейтральних країн заради миру» [34, s. 108-109]. На запрошення позитивно відповіли болгари і румуни, а американці просили змінити дату зустрічі. Натомість очільники голландської партії та Скандинавських країн відповіли, що не можуть бути учасниками заходу, організованого без відома МСБ. Через це, а також через відмову Італійської соціалістичної партії, що була наслідком вступу Італії у війну на стороні Антанти, швейцарці були змушені відмовитися від запланованої у Цюриху конференції.

Оскільки від початку війни усі спроби координації діяльності соціалістичних партій не дали бажаного результату і не вдалося відновити роботу II Інтернаціоналу, у деяких колах соціалістичного руху дедалі популярнішою ставала теза В. Леніна про необхідність цілковитого відокремлення від МСБ і правих соціал-демократів. У цьому середовищі вважалося, що з метою протидії шовіністичної пропаганди лівих, соціалісти повинні пояснити громадськості, що війна є «наслідком суперництва між імперіалістичними країнами», а робітничий клас усіх країн має діяти злагоджено заради встановлення миру. Вважалося, що соціалісти повинні роз'яснити – у соціалістичному русі і надалі підтримують гасла пролетарського інтернаціоналізму, класової боротьби і ліквідації капіталізму.

У перші місяці війни, так як і в II Інтернаціоналі перед 1914 р., сфера діяльності революційних лівих була обмеженою через невелику кількість учасників руху. Лише з часом, коли безперервно тривали військові дії, а кількість жертв збільшилася, рівень забезпечення населення провіантом стрімко зменшився. У Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, Франції та Англії серед громадськості зменшилися провоенні настрої і все частіше лунала критика дій урядів, військових угруповань і політичних партій, що виступали за війну. На хвилі зростаючого невдоволення в середині соціал-демократичних партій, з'явився опозиційний, антивоєнний рух. Серед центральних країн найактивніше він був розгорнутий у Німеччині. До верхівки німецьких революційних лівих належали – Р. Люксембург, К. Лібкнехт, Ф. Мерінг, К. Цеткін, В. Піск, Ю. Мерхлевські, Л. Йогіхен-Тішка. Вони виступали за оборону програмних засад марксизму і зверталися до революційних методів боротьби, до масового політичного страйку і відходу від доктрини класового миру. На початку війни вони діяли розпорошено – у Берліні, Бремені, Штудгарті та інших містах [35, s. 45]. Цікаво, що на активацію діяльності лівих соціал-демократів в СДПН мав виступ К. Лібкнехта 2 грудня 1914 р. у Рейхстазі. Політик показово проголосував проти надання урядові військових кредитів та виступив з твердженням, що основний ворог німецького народу знаходиться у Німеччині [36, s. 58].

Вже у квітні 1915 р. прихильники К. Лібкнехта і Р. Люксембург організували видання часопису «Die Internationale», навколо якого почали консолідуватися ліві. Від початку 1916 р. вони називалися «Група Спартака». Водночас,

центристи не підтримували позицію, прийняту СДПН 4 серпня 1914 р. оскільки вважали, що відколи війна почала точитися на території іншої країни її не можна називати оборонною і тому слід відмовитися від голосування за військові кредити. Поряд з цим вони критикували тезу російського більшовизму про неминучість воєн в епоху імперіалізму вважаючи, що внутрішня ідея розвитку капіталізму може призвести до тимчасової конкуренції великих імперій та порозуміння на основі «спільних інтересів». На їх думку, цей етап розвитку капіталізму мав називатися ультраімперіалізмом [37, s. 270].

Криза у німецькому соціалізмі лише поглиблювалася. У березні 1916 р. 18 депутатів на чолі з Г. Гаасом відмовилися голосувати у Рейхстазі за нові військові кредити, через що були виключені з парламентської фракції СДПН. Уже на початку 1917 р. опозиціонери утворили Незалежну соціал-демократичну партію Німеччини (НСДПН). До її складу входили різні групи, як прихильники пацифістського напрямку так і революційного [38, s. 104]. Останній напрям репрезентувала так звана «Група Спартака», бо тогочасні її керівники, котрі залишилися на волі – Е. Меєр та Ф. Гекерт – не погоджувалися на утворення у Німеччині окремої партії лівих марксистів [39, s. 31-32].

Схожа ситуація склалася і в Австрії, де сформувався опозиційний рух щодо офіційної позиції партії. Його очолив Ф. Адлер та М. Адлер. Після звільнення з російського полону до них приєднався О. Бауер. Після початку війни Ф. Адлер виступив із зверненням до правління СДПА, у якому засудив керівництво партії за співпрацю з провоєнним правлінням СДПН [40, p. 218].

У Франції опозиційний напрям спершу об'єднувався навколо керівників Федерації металовиробників – А. Мергейма і діяча Федерації сталеварів А. Боудерона та редакції часопису «La vie ouvrière». У лютому 1915 р. А. Мергейм виступив на лондонській конференції з пацифістською програмою соціалістичних партій країн Антанти. Однак, найбільшою популярністю серед французьких пацифістів користувалися редактор «Le Populaire» Ж. Лонге і редактор «Le Populaire du Centre» А. Прессемане. В кінці 1916 р. ці двоє здобули в правлінні СФЮ значний вплив.

Натомість в Англії у перші місяці війни пацифістськи налаштованими були діячі Незалежної партії праці (НПП) К. Гарді і Дж. Р. Макдональд. Однак, вже на лондонській конференції, що відбулася 14 лютого 1915 р., вони висловилися за ведення війни з Німеччиною аж до остаточної перемоги над нею. Проте інші діячі цієї партії – Ф. В. Йоввет, Дж. Б. Гласер і Р. Ц. Валхед – і надалі виступали проти війни [41, s. 375]. У квітні 1916 р. на партійному конгресі в Ньюкаслі вони внесли пропозицію розірвати відносини між НПП і Партією лейбористів. Проте вона не отримала підтримки серед членів партії.

Найактивніше проти війни виступали прихильники революційного крила, котрі намагалися скоординувати свої починання на міжнародному форумі. 26-28 березня 1915 р. К. Цеткін, порозумівшись з діячками більшовицької партії Н. Крупською, І. Арманд та іншими, організувала у Берліні міжнародну

конференцію жінок-інтернаціоналісток [42, s. 302–308]. 4-6 квітня 1915 р. В. Мюнзенберг провів у Берліні міжнародну конференцію соціалістичної молоді лівого спрямування. Її учасники розірвали стосунки із Бюро соціалістичної молоді Інтернаціоналу, яким керував австрієць Р. Доннеберг і створили нове Бюро у складі: В. Мюнзенберга і Ф. Наца (Німеччина), А. Катанесі (Італія), Е. Хрістіанса (Данія) і А. Олаусена (Норвегія) [43, с. 12]. Бюро, що розташовувалося у Цюриху видавало часопис «Jugend-Internationale». 3 жовтня 1915 р. Бюро організувало святкування Міжнародного дня молоді під гаслами завершення війни і боротьби з правими соціал-демократами.

Конференції жінок і молоді були свідченням активних дій пацифістів і революційних діячів у міжнародному робітничому русі. Цим намагалися скористатися російські більшовики, які прагнули об'єднати навколо себе міжнародний соціалістичний рух. Цей намір був реалізований лише тоді, коли зазнала невдачі спроба організувати у Цюриху (30 травня 1915 р.) збори соціалістів з нейтральних країн, і коли керівництво швейцарської та італійської партії вирішило не звертатись до МСБ з проханням організувати міжнародну нараду соціалістичних діячів, котрі дотримувались антивоєнної позиції.

5-8 вересня 1915 р. у швейцарському містечку Зіммервальд відбулася соціалістична конференція за участю представників революційного крила. У ній брало участь 38 делегатів з 11 країн – Швейцарії, Італії, Росії, Німеччини, Франції, Болгарії, Румунії, Нідерландів, Швеції, Норвегії і Польщі. Під час дискусій чітко виокремились дві основні позиції: більшість учасників, яка виступала за негайне припинення війни та відновлення діяльності II Інтернаціоналу, а також ліве крило, яке пропагувало більшовицьке гасло «перетворення імперіалістичної війни у війну громадянську» та наполягало на утворенні нового, III Інтернаціоналу [44, с. 34-36]. Провідну роль у діяльності лівого крила Зіммервальдського руху відіграли представники ЦК РСДРП (б) на чолі з В. Леніним та Г. Зінов'євим. Полеміка між цими обома течіями точилась фактично впродовж усього періоду проведення конференції. Зрештою, за результатами зустрічі було ухвалено маніфест, у якому війна окреслювалася як імперіалістична з обох сторін, була засуджена участь соціалістів в «буржуазних урядах» та їх голосування за військові кредити. У маніфесті містився заклик об'єднання соціалістів, що підтримували класову боротьбу [45, s. 21].

У жовтні 1915 р. склад комісії збільшено і утворено нову інституцію – Розширену міжнародну соціалістичну комісію. На початку лютого 1916 р. відбулося її перше засідання, на якому було вирішено організувати наступну конференцію у м. Кенталь. На ній планувалося обмінятися інформацією, щодо того який резонанс викликав у окремих партіях Зіммервальдський маніфест, які шанси у центральних країнах і країнах Антанти подальшого розвитку опозиційного до війни руху і врешті, які дії можуть пришвидшити завершення війни.

Конференція у Кенталі відбулася 24-30 квітня 1916 р. У ній брали участь 43 делегати. В основному вони репрезентували ті ж країни і осередки, що були на конференції у Зіммервальді. Присутніми були швейцарці та італійці, а також представники усіх напрямків російської соціал-демократії. З Німеччини прибули делегати групи Г. Ледебоура А. Гоффмана і групи «Internationale». З Франції прибули: лівий синдикаліст Г. Джільбекс і представники групи Лонге-Прессемана – Ж. Раффін-Дугенс, А. Бланк і П. Брізон. Окрім того, прибув представник сербської соціал-демократичної партії Т. Кацлеровіч, португальської партії Е. Пелюсо і представник Міжнародного молодіжного бюро В. Мюнзенберг. Польський революційний рух репрезентували: А. Варські, К. Радек, С. Лапінські-Левісон, В. Стейн-Краєвські і М. Бронські-Варшавський [46, с. 265-268, 271]. На кентальській конференції також переважали центристи. Ліві на чолі з В. Леніним нараховували 12 делегатів. У голосуванні з більшості питань брали участь 19 учасників конференції. Зазначимо, що російські більшовики, зокрема Г. Зінов'єв, добре розуміли, що з часу проведення зустрічі в Зіммервальді позиції лівих в міжнародному соціалістичному русі суттєво зміцнились, а тому покладав великі сподівання на розвиток цієї тенденції [47, с. 353-354].

Ухвалені в Кенталі документи – позиція щодо війни і миру та маніфест були більш лівого спрямування, ніж Зіммервальдський маніфест. У цих документах підкреслювалося, що послідовна боротьба соціалістів за встановлення миру має супроводжуватися масовою акцією робітничого класу, спрямованою на знищення капіталізму і встановлення влади пролетаріату [34, с. 204-213]. У декларації не було конкретного рішення щодо розірвання зв'язків з II Інтернаціоналом [48, с. 194-206]. Це викликало бурхливу дискусію щодо ролі МСБ. Вся італійська делегація, більшість французької і німецької делегацій, у випадку розірвання зв'язків з II Інтернаціоналом погрожували залишити засідання конференції [49, с. 208]. В результаті було створено комісію, метою якої було визначення відношення між зіммервальдським рухом і МСБ. Від імені більшості комісії виступив італієць Лазарі. Виступаючи проти розірвання відносин з МСБ, він закликав докласти всіх зусиль, аби скерувати дії МСБ, яке, за його словами, «стало маріонеткою урядів, що брали участь у війні» у правильному напрямку [50, с. 93]. Одночасно він апелював, щоб МСБ виключило зі свого складу «затятих шовіністів» і активізувало діяльність міжнародного соціалістичного руху, задля швидшого закінчення війни та встановлення миру без анексії і контрибуції з одночасним утвердженням права народів на самовизначення.

Попри критику зіммервальдського руху з боку В. Леніна для лівих цей рух мав важливе значення. На конференціях в Зіммервальді і у Кенталі фактично вперше від початку війни навколо В. Леніна і російських більшовиків відбулося об'єднання революційних груп з різних країн, їх позиція і радикалізація мас міцніла з невдоволенням населення через затяжну війну. Невдовзі

представники цих груп почали відігравати важливу роль у формуванні світового комуністичного руху. Саме під час участі у «зіммервальдському русі» В. Ленін та Г. Зинов'єв спробували зіграти на суперечностях між учасниками міжнародного соціалістичного руху настільки, щоб у подальшому II Інтернаціонал залишила якомога більша кількість людей з метою створення нового III Інтернаціоналу. Зокрема, Г. Зинов'єв писав наступне: «І може бути, нам вдасться вилучити із Зіммервальду ту групу, яка повинна йти з нами і яка, можливо, лише через нестачу довіри до нашої партії, поки що ще не з нами» [51, s. 213].

Зіммервальдська Міжнародна соціалістична комісія (МСК) розглядала пропозицію МСБ 2 і 12 травня 1916 р. Думки її учасників були поділені: представники революційних лівих виступали проти участі у конференції, натомість центристи наполягали на її відвідинах. Тому було прийнято компромісну резолюцію, у якій стверджувалося, що члени партії і груп із зіммервальдського руху будуть учасниками гаазької конференції, та репрезентуватимуть позицію згідну із ухвалами зіммервальдської і кентальської конференцій [49, s. 213-214].

31 липня відбулася конференція, організатором якої був секретар МСБ. У ній брали участь представники наступних партій – голландської, шведської, датської, США і Аргентини. Делегати норвезької партії, а також іспанської, румунської, грецької і партії Люксембурга не прибули через проблеми з отриманням паспортів. Керівник МСК Р. Грімм і делегат російських соціал-демократів П. Аксельрод також не прибули, незважаючи на те, що отримали мандат.

Розпочав обговорення голландець П. Й. Троельстра, який закликав до єдності в соціалістичному русі і домагався, аби МСБ виконувало репрезентаційні функції у II Інтернаціоналі. Він критично оцінював починання зіммервальдської МСК, звинувачуючи її ліве крило у спробі вчинити розкол у II Інтернаціоналі. Під час нарад спостерігалися певні контрверсії між К. Брантінгом, який відстоював інтереси соціалістів країн Антанти та П. Й. Троельстою, Х. ван Кодем і Т. Стаунінгом, які весь цей час підтримували близькі стосунки з керівниками СДПН [52, s. 13-17]. Тому в Гаазі ухвалили лише звернення до соціал-демократів всіх країн про діяльність, узгоджену з інструкціями МСБ і про активну співучасть задля встановлення миру. Але ці заклики не вплинули ані на пришвидшення завершення війни, ані на консолідацію Інтернаціоналу.

Переломний моментом настав тільки після революційних подій у Росії. Після лютневої революції 1917 р. з'явилася надія на швидке завершення війни. Уряди західних країн були занепокоєні, аби Росія через революційні події не прагнула вийти з війни і укласти сепаратистський мир з Німеччиною. Однак Тимчасовий уряд вирішив продовжувати війну і виконувати зобов'язання держави щодо Антанти. У Росії не зважали на те, що у країні дедалі поширенішими ставали

антивоєнні настрої з'явилися ознаки військового занепаду. Лютнева революція засвідчила, що відтепер перебіг війни залежатиме не лише від військових дій. Від моменту активних дій народних мас війна перестала бути лише акцією між імперіями.

Ситуація у Росії позначилася також на напрямку діяльності міжнародного соціал-демократичного руху. Для правих соціал-демократів з країн Антанти це був сигнал до посилення тиску на меншовиків і есерів, щоб Росія і далі продовжувала війну проти Німеччини і Австро-Угорщини. З цією метою у квітні і травні 1917 р. до Петербурга були делеговані представники французької партії, які переконували Тимчасовий уряд а також меншовиків і есерів у тому, що Росія мусить продовжувати війну задля оборони перед пруським мілітаризмом та заради утвердження результатів революції і демократичних здобутків на Заході. Керівники меншовиків і есерів запевнили їх, що виступатимуть проти ведення переговорів з Німеччиною. Однак зазначили про намір організувати міжнародну конференцію, що стосувалася б питань миру.

Водночас керівництво зіммервальдського руху також перемістилося з Берна до Стокгольму, аби бути в тісному контакті з Центральним виконавчим комітетом Петроградської ради Військових і робітничих делегатів та продовжувати діяти з метою організації мирної конференції. В кінці травня 1917 р. Г. Грімм і О. Балабанова вирушили до Петербурга, де відбувалася нарада з представниками партій, які брали участь у зіммервальдському русі [53, s. 364-365]. На цій нараді були представлені різні оцінки тогочасної ситуації у міжнародному соціалістичному русі. О. Балабанова та Г. Зінов'єв домагалися скликання третьої зіммервальдської конференції з метою консолідації лівих. Натомість Г. Грімм, який контактував з владою Швейцарії, хотів співпрацювати з МСБ і Голландсько-Скандинавським комітетом.

Ініціаторами Голландсько-Скандинавського комітету були К. Гюїсман, як секретар МСБ. З травня під керівництвом Х. Брантінга було утворене організаційне бюро під назвою Голландсько-Скандинавський комітет. До складу Комітету, секретарем якого став К. Гюїсман, від голландської партії увійшли Й. В. Альбарда, Х. ван Коль, П. Й. Троельстра (заступники: Ф. М. Вібаут і В. Х. Влієген), від шведської – керівник Х. Брантінг, а також Г. Моеллер і Е. Содерберг; від датської – Т. Стаунінг (заступник Н. Банг); від норвезької – Й. Віденс. Він одразу розпочав приготування до наради. Водночас проводились переговори з французькими й англійськими соціалістами, які не погоджувалися на особисту зустріч з керівниками СДПН та СДПА. Тим часом П. Й. Троельстра, з метою ведення переговорів з німецькими, австрійськими і угорськими соціал-демократами вирушив до Берліна. У Берліні і Відні прихильно зустріли ініціативу Голландсько-Скандинавського комітету. Цілком імовірно, що тамтешні соціалісти мали намір виступити на форумі міжнародного робітничого руху, у якості «прихильників миру» [54, s. 116-117].

Водночас датський соціал-демократ Ф. Боргберг вирушив на Схід. Перед від'їздом він зустрівся з німецькими представниками, які спеціально прибули до Копенгагена, щоб представити умови, згідно з якими німецький уряд погодився б укласти сепаратистський мир з Росією [49, s. 231; 55, s. 252]. Відтак під час візиту до Росії він мав виконати щонайменше два завдання: залучитися підтримкою російських соціал-демократів і тимчасової влади для проведення мирної конференції, а також переказати Тимчасовому урядові позицію німецької дипломатії у справі укладення миру на Сході. Водночас детальних відомостей про місію Ф. Боргберга немає. Відомо, що 6 травня 1917 р. він був учасником наради Виконавчого комітету Петроградської ради і запросив її представників до участі у запланованій конференції в Стокгольмі.

Петроградська Рада прийняла ідею Голландсько-Скандинавського комітету і у відповіді на подання меншовика Т. Дана постановила перебрати на себе організацію міжнародної соціалістичної конференції. Було вирішено, щоб 8 липня 1917 р. у Швеції делегати всіх соціалістичних партій провели нараду і обговорили питання можливості укладення миру без анексії і контрибуції [56, s. 22-23]. Представники меншовицько-есерівської більшості у Петроградській Раді вважали, що французькі, англійські та бельгійські соціалісти на їхнє запрошення відреагують позитивніше, ніж на запрошення Голландсько-Скандинавського комітету. Причина цього могла полягати у надто частих контактах П. Й. Троельстри, Т. Стаунінга з Ф. Шейдеманом, Ф. Ебертом і В. Адлером.

Німецькі соціал-демократи, з якими були солідарні представники від СДПА, запропонували меморіал про готовність вести переговори за мир без анексії і контрибуцій [52, s. 11-18]. Однак, як виявилось, він не містив конкретних пропозицій у справі вирішення проблем Ельзасу і Лотарингії, визнання незалежності народів, що знаходилися під владою Німецької і Австро-Угорської імперій, а також не представляв позиції в справі відмови від імперіалістичних концепцій. Натомість делегація НСДПН представила так звану «програму миру», у якій погоджувалися певні поступки на користь соціалістів Антанти. Керівники НСДПН вимагали виведення військ з окупованих територій Бельгії і, шляхом плебіситу, вирішення питання державної приналежності Ельзасу і Лотарингії.

Зауважимо, що керівники НСДПН, СДПН а також СДПА вказували на необхідність визнання незалежності Польщі. Однак, згідно із актом від 5 листопада, територію Польської держави планували обмежити до земель, що належали Російській Імперії. Полякам з Галичини, Сілезії, Познаньщини і Помор'я гарантувалося «право користуватися власною мовою і поширювати національну культуру» [57, s. 253]. Це викликало обурення у польських соціалістів. Зокрема, польський соціаліст І. Дашинський від імені ППС та ППСД виступив з вимогами формування вільної, незалежної, об'єднаної Польщі, без якої, на їхню думку, було неможливим встановлення тривалого

миру в Європі, базованого на демократії. Тим часом Голландсько-Скандинавський комітет, очевидно під натиском німців і австрійців, не прийняв постулату І. Дашиньського щодо об'єднання всіх польських територій, хоча і не заперечував права поляків на відновлення власної держави.

Прибулі на консультації до Стокгольму нечисленні керівники соціалістичних партій країн Антанти, зокрема Е. Вандервельде та Л. де Брукер, запропонували Комітетові меморіал у справі проголошення незалежності Бельгії і відшкодувань за військові знищення. Не було згоди у питанні про ведення переговорів з німецькими соціал-демократами. Представники нідерландської, французької та англійської соціал-демократії засвідчили, що не бачать можливості для проведення розмов з керівниками німецької і австрійської соціал-демократії, доки ті відкрито не висловляться за повернення Франції Ельзасу і Лотарингії [58, s. 84].

На початку липня 1917 р. на консультації до Стокгольма прибули також росіяни. Меншовицько-есерівська більшість Петроградської Ради делегувала на неї П. Аксельрода, С. Смірнова, М. Русанова, Й. Гольденберга і Г. Ерліха. На їхню думку, для організації міжнародної соціалістичної конференції слід об'єднати зусилля Петроградської Ради і Голландсько-Скандинавського комітету. Відтак, 11 липня 1917 р. утворено так званий Російсько-Голландсько-Скандинавський комітет, який закликав усі соціалістичні партії, професійні організації і Міжнародну соціалістичну комісію «зіммервальдців» до участі у загальній конференції робітників. Планувалося її провести у Стокгольмі 13 серпня 1917 р. Порядок денний передбачав наступні пункти: а) світова війна й Інтернаціонал, б) мирна програма Інтернаціоналу, с) кошти і шляхи завершення війни [59]. До складу комітету увійшли: від голландської партії – П. Й. Троельстра, Х. ван Коль, Й. В. Альбарда, від шведської партії – Х. Брантінг, Е. Содерберг, Г. Моеллер; від датської партії – Ф. Боргберг, від норвезької – Й. Віденс; від Петроградської Ради П. Аксельрод, Х. Ельріх, Й. Гольденберг, Н. Русанов, С. Смірнов. Секретарями комітету стали К. Гюїсман і М. Панін.

Така позиція вплинула на ставлення зіммервальдських лівих до пропозиції Російсько-Голландсько-Скандинавського комітету, які бойкотували запрошення до участі у конференції та вимагали вже від Міжнародної соціалістичної комісії організації 10 серпня 1917 р. у Стокгольмі окремої зустрічі. Зрештою, третя за рахунком зіммервальдська конференція відбулася 5-12 вересня 1917 р. У ній брали участь лише два представники більшовицької партії. Цього разу більшість знову становили центристи [60, р. 477]. Як наслідок, у Стокгольмі зіммервальдські ліві остаточно розірвали стосунки з центристами, бо ті виступили за співпрацю з Російсько-Голландсько-Скандинавським комітетом. Це одночасно спричинило розпад зіммервальдського руху. Водночас виникли умови для створення комуністичної

партії і до організації лівими революційними учасниками міжнародного робітничого руху III Інтернаціоналу.

У Франції прихильна до стокгольмської конференції центристська група Лонге-Прессемана перебувала у конфлікті з низкою правих діячів СФЮ. Також у англійській Партії лейбористів активувалися прихильники ведення переговорів. Це змусило керівників англійської і французької партій провести 28-29 серпня 1917 р. у Лондоні нараду представників соціалістичних партій країн Антанти, метою якої було визначення позиції щодо стокгольмської конференції. На нараді 46 делегатів з Англії, Франції, Бельгії, Італії, Росії (меншовики й есери), Греції, Португалії і Південної Африки, більшістю голосів вирішили брати участь у запланованій стокгольмській конференції [58, s. 86]. Однак уряди країн Антанти відмовилися видавати паспорти соціалістам. Через відсутність французів, бельгійців і англійців запланована конференція не могла виконати свої завдання.

Із захопленням влади у Росії більшовиками, меншовики і есери були позбавлені права представляти у Комітеті російський пролетаріат і нову владу. За цих умов Комітет постановив обмежити свою діяльність до зібрання і опублікування меморіалів, представлених делегатами стокгольмської конференції. Найважливішим з цих матеріалів був маніфест, у якому містилось звернення до соціалістів усіх країн, аби якнайшвидше розпочати укладення миру і «порятунку Європи від остаточного знищення». У маніфесті стверджувалося, що незважаючи на численні жертви, війна не принесла жодних результатів, єдиним позитивом було повалення царату у Росії, натомість сили центральних країн і Антанти й надалі були рівними. Підкреслювалося, що за цих умов мир може бути укладений тільки на засаді *status quo ante*, звичайно із виправленням певних проблем, що становили джерело військового конфлікту. Зверталася також увага на право народів на самоствердження і утворення автономних округів у складі об'єднаних держав та вказувалося, що території, знищені під час війни, мають бути відбудовані за рахунок міжнародного фонду. Декларувалося утворення міжнародної організації, яка ліквідувала б всі конфлікти між державами. Далі вказувалося, що соціалістичні партії мають відтворити Інтернаціонал і продовжити боротьбу за встановлення демократії у своїх країнах. Адже, як вказувалося, війна і боротьба за її закінчення створили підґрунтя для запровадження системи парламентаризму там, де її до цього часу не було, або де вона була надто ослабленою через мілітаризм. Стверджувалося, що тільки тоді війна матиме позитивний результат для політичної незалежності народів, якщо всі члени суспільства отримають рівні права, якщо будуть знищені напівфеодальні суспільні відносини і привілейованість деяких класів.

20-24 лютого 1918 р. у Лондоні, з ініціативи англійських соціал-демократів відбулася конференція соціалістів країн Антанти. Найважливішим документом, опрацьованим на конференції, був Меморандум соціалістів Антанти про мету війни [61, s. 40-51]. Його автори, приймаючи основні тези з повідомлення

В. Вільсона, виступили за необхідність ведення військових дій до цілковитої перемоги над Німеччиною і Імперією Габсбургів. Стверджувалося, що лише остаточна перемога над центральними країнами, надасть можливість Франції повернути Ельзас і Лотарингію та отримати відшкодування за знищені території. У Меморандумі згадувалося про необхідність визнання незалежності Польщі, що було кроком вперед порівняно зі стокгольмським маніфестом, де цього не передбачалося. Окрім того Меморандум пропонував визнання права на незалежність всім народам, що перебували під владою Габсбургів та обмеження турецького панування в Європі. У цьому документі також вказувалося на необхідності утворення міжнародної організації, метою якої була б демілітаризація і гарантії миру. Отже була підтримана ідея утворення Ліги Націй і необхідність відродження II Інтернаціоналу. Сформований у дусі «14 пунктів В. Вільсона», меморандум був адресований соціалістам центральних країн, від яких вимагалось затвердження цього документу у випадку, якщо б вони хотіли взяти участь у майбутній конференції.

Хоча згаданий документ мав риси ультиматуму, було вирішено представити його на розгляд соціалістів центральних країн. Керівники австрійської, угорської і болгарської партій, розуміючи свою неминучу поразку у війні, без заперечень визнали Лондонський меморандум як основу для мирних переговорів і як вихідний пункт для відновлення діяльності II Інтернаціоналу [29, s. 167]. Натомість керівники СДПН, не втрачаючи надії на перемогу німецької армії, не визнавали цього документу. Вони не погоджувались із територіальними вимогами, представленими у Лондонському меморандумі і стверджували, що підставою для переговорів може бути лише меморандум СДПН, виголошений на стокгольмській консультації і маніфест Голландсько-Скандинавського комітету [62, s. 659].

Зміни розпочалися лише влітку 1918 р., коли в битві над р. Марною німецькі війська зазнали невдачі. У цей час соціалісти з Франції, Англії і Бельгії вже не погоджувалися на переговори. На конференції соціалістичних партій Антанти, скликаній 17-20 вересня 1918 р. у Лондоні, було підтверджено всі тези лютневого Меморандуму. Відмова німецьких соціал-демократів затвердити цей документ була основною перешкодою скликання міжнародного конгресу соціалістів. Німецьких соціал-демократів також звинувачували у кризі Інтернаціоналу [29, s. 167]. Водночас Ф. Еберт на сторінках газети «Vorwärts» стверджував, що СДПН не могла затвердити Лондонський меморандум раніше, так як його текст був представлений німцям тільки у червні 1918 р. і вказував на прагнення німецьких соціал-демократів брати участь у міжнародній соціалістичній конференції і в діяльності II Інтернаціоналу «на рівних» з іншими учасниками [63, s. 2]. Він також переконував, що автори Лондонського меморандуму декларували його тільки у випадках, коли йшлося про зменшення німецьких чи австро-угорських територій. Натомість нічого не вказувалося про

права народів, що знаходилися під колоніальним пануванням Великої Британії і інших країн-союзниць [63, с. 6].

Учасники Лондонської конференції обговорювали ставлення до російських більшовиків, які прийшли до влади. Більшість правих соціал-демократів засуджувала більшовиків через їхню стратегію і тактику щодо політичної опозиції. Про політичні переслідування йшлося зокрема у листі меншовиків та есерів до президії конференції. Автори листа просили делегувати до Росії Міжнародну соціалістичну комісію для дослідження причин конфліктів між більшовиками і меншовицько-есерівською меншістю. Незважаючи на це, конференція зосередилась на формуванні та підготовці майбутнього конгресу соціалістичних партій, який мав би розглянути усі ті ж питання, що мирна повоєнна конференція. Час і місце проведення такого конгресу ставили у залежність від того, коли Німеччина оголосить про свою капітуляцію у війні. Все вказувало на те, що за умов, при яких мав бути відновлений II Інтернаціонал, керівну роль у ньому мали зайняти соціалісти з Антанти. Розгляд більшовицького питання вирішено відкласти до часу скликання такого міжнародного соціалістичного конгресу.

Перша світова війна прискорила процес розколу хиткої антивоєнної солідарності учасників II Інтернаціоналу, який, де факто, перестав виконувати функції організаційного осередку. Під час воєнних подій у міжнародному робітничому русі поглибилися вже існуючі конфлікти щодо стратегії і тактики соціалістичних партій, інтерпретації теоретичних засад марксизму і відношення до основних документів II Інтернаціоналу, ухвалених на конгресах у Штудгарті, Копенгагені і Базелі. Якщо центристи пропагували пацифістські гасла, негативно ставилися до тих керівників соціалістичних партій, які підтримували воєнні дії своїх країн, то ліві революціонери відстоювали тезу «світової революції», «краху II Інтернаціоналу» і пропагували концепцію відбудови III Інтернаціоналу. Провідну роль у діяльності II Інтернаціоналу відігравали соціалістичні партії Німеччини, Австро-Угорщини, Великої Британії, Франції та скандинавських країн, натомість прихильники марксизму зі Східної Європи, зважаючи на свою незначну чисельність, мали обмежений вплив.

Концепцію створення III Інтернаціоналу не підтримували керівники головних соціал-демократичних партій країн-учасниць війни і нейтральних країн, а також представники центрстів. Водночас представники соціалістичних партій нейтральних країн, на конференціях у Лугано, Копенгагені і Стокгольмі намагалися відновити відносини між партіями II Інтернаціоналу. Схожі амбіції мали також деякі члени Міжнародного соціалістичного бюро, осередок якого був перенесений у 1914 р. з окупованої Бельгії (Брюсселя) до нейтральної Голландії (Гаага).

Список використаних джерел та літератури

1. Пажитнов К.А. Рабочее движение в России. – СПб, 1906. – 80 с.
2. Хейсан М.Л. Рабочее движение в России. – Петроград, 1917. – 56 с.
3. Бочкарев В.Н. Очерк истории революционного движения в России (XVII–XX вв.). – М., 1918. – 192 с.
4. Ельницкий А.Е. История рабочего движения в России: В 2 ч. – Петроград, 1918-1919. Ч. 1. – 195 с.; Ч. 2. – 176 с.
5. Козьмин Б.П. Зарождение рабочего класса в России и его первые шаги. – М., 1918. – 22 с.
6. Молчанов Ю. Коминтерн: у истоков политики единого пролетарского фронта. – М., 1990.
7. Шириня К.К. Идея мировой революции в стратегии Коминтерна // Новая и новейшая история. – 1995. – № 5. – С. 24-27.
8. Кривогуз И.М. Рабочий социалистический Интернационал (1923-1940). – М.: Высшая школа, 1979. – 180 с.
9. Лейбзон Б.М., Шириня К.К. Поворот в политике Коминтерна. Историческое значение VII конгресса Коминтерна. – М.: Мысль, 1975. – 323 с.
10. Бегей І. Українська соціал-демократія (лівиця): історія, теорія, особи : монографія. – Львів: ЛБІ НБУ, 2005. – 350 с.
11. Васюта І. Політична історія Західної України (1918-1939). – Львів: Камінь, 2006. – 135 с.
12. Голуб А.І. Українська соціал-демократія і проблеми самовизначення Східної Галичини: міжнародний аспект. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2000. – Вип. 6. – С. 281-284.
13. Зайцев О. «Орієнтація на Схід» в українському національно-державницькому таборі Галичини (1920-і роки). Четвертий міжнародний конгрес українців. – Одеса – Київ – Львів, 1999. – С. 9-12.
14. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926-1939 рр.) // Український історичний журнал. – 2001. – № 5(440). – С. 120-128.
15. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблеми польсько-українських стосунків. – Львів: вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.
16. Кондратюк К. Дискусійні питання історії ЗУНР // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18: Західноукраїнська народна республіка: До 90-річчя утворення. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 710-717.
17. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918-1929). – Київ; Івано-Франківськ: Плай, 2002. – Т. 1. – 534 с.
18. Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку / За заг. ред. А.І. Кудряченко // Кол. монографія. – Інститут європейських досліджень НАН України. – К.: Університет «Україна», 2010. – 405 с.
19. Кучерепа М. Українські національні партії на Волині (1921-1939 роки). – Луцьк: Волинський національний університет ім. Л. Українки, 2011. – Ч. 1. – 303 с.
20. Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 18: Західноукраїнська народна республіка: До 90-річчя утворення. – Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. – С. 101-118.
21. Малик Я. «Галицьке дійство» більшовиків у 1920 році: Нариси історії Галицької СРР. – Львів: ПАІС, 2012. – С. 57-58.
22. Патер І. Союз визволення України. Проблеми державності і соборності. – Львів: Інститут українознавства НАН України, 2000. – 346 с.

23. Українська соціал-демократія в суспільно-політичному житті ЗУНР (листопад 1918 р. – липень 1919 р.). Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Львів, 2009. – Вип. 18. – С. 216-228.
24. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ. – Львів: Каменяр, 1989. – 94 с.
25. Kuczyński J. Der Ausbruch des ersten Weltkrieges und die deutsche Sozialdemokratie. – Berlin, 1957. – 300 s.
26. Ленин В.И. Задачи революционной социал-демократии в европейской войне. Полное собрание сочинений, изд. 5-е, Том 26. – М.: Издательство политической литературы, 1969. – С. 1-7.
27. Bernstein E. Die Internationale der Arbeiterklasse und der europäische Krieg. – Tübingen, 1915. – S. 28-37.
28. Akselrod P. Die Krise und die Aufgaben der internationalen Sozialdemokratie. – Zürich, 1915. – S. 67.
29. Braunthal J. Geschichte der Internationale. Т. I. – Hannover, 1961, Т. II. – S. 53.
30. Scharlau W.B. Parvus-Helphand. Eine polische Biographie. – Berlin, 1964. – 371 s.
31. Gankin O., Fischer H. The Bolsheviks and the World War. The orgin of the Third International. – Stanford, 1960 – P. 264-266.
32. Tiemkin J.G. Lenin i międzynarodowa socjaldemokracja 1914-1918. – Moskwa, 1968. – S. 588-593.
33. Humbert-Droz J. Der Krieg und die Internationale. Die Konferenzen von Zimmerwald und Kienthal. – Europa Verlag, 1964. – 150 s.
34. Wohlgenuth H. Deutschland und die deutsche Arbeiterbewegung von der Jahrhundertwende bis 1917. – Berlin, 1963. – 455 s.
35. Bartel W. Lewica niemieckiej socialdemokracji w walce przeciwko militaryzacji i wojnie. – Warszawa, 1963. – 58 s.
36. Wanderberg M. Wzlot i upadek Karola Kautskiego. Т. II. – Kraków, 1972. – 349 s.
37. Prager E. Geschichte der USPD. – Berlin, 1921. – 290 s.
38. Czubiński A. Stanowisko socjaldemokracji niemieckiej wobec polityki kolonialnej II Rzeszy w latach 1876-1914. – Poznań, 1966. – S. 240.
39. Braunthal J. Victor und Friedrich Adler. Zwei Generationen Arbeiterbewegung. – Wien, 1965. – S. 218.
40. Cole G.D.H. A History of Socialist Thought. Vol. IV. Communism and Social Democracy 1914-1931. – London, 1958. – 407 p.
41. Krupska N. Wspomnienia o Leninie. – Warszawa, 1958. – 345 s.
42. Tomicki J. Rozpad Międzynarodówki Młodzieży Socjalistycznej i próba jej odbudowy po zakończeniu I wojny światowej // Pokolenia. – 1971. – № 4. – S. 12.
43. Манфред А. Циммервальдское движение в швейцарской социал-демократии // Пролетарская революция. – 1929. – № 7(90).
44. Первая Циммервальдская конференция. Официальные документы. – Пг., 1915. – С. 21.
45. Lademacher H. Die Zimmerwalder Bewegung. Т. I. Protokolle. – Paris, 1967. – S. 265-268, 271.
46. Зиновьев Г., Ленин В. Против течения: сб. ст. из «Социал-демократа», «Коммуниста» и «Сборника социал-демократа». – М.; Пг., 1923. – С. 353-354.
47. Lenin W.I. Wniosek Komitetu Centralnego SDPRR na II konfederację socjalistyczną. Dzieła. Т. 22. – Warszawa, 1950. – 500 s.
48. Reisberg A. Lenin und die Zimmerwalder Bewegung, Dietz, - Berlin, 1966. – 322 s.
49. Tych F. PPS-Lewica w latach wojny 1914-1918. – Warszawa, 1960. – 160 s.
50. Седьмая («Апрельская») всероссийская и общегородская конференция РСДРП (б): апрель 1917 г. – М.; Л., 1934. – 200 с.
51. Scheidemann Ph. Memoiren eines Sozialdemokraten. Т. I-II. – Dresden, 1928. – 560 s.
52. Balabanoff A. Die Zimmerwalden Bewegung 1914-1919. Archiv für Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung. XII Jahrg. – Leipzig, 1926. – S. 364-365.

53. Scheidemann Ph. Der Zusammenbruch. – Berlin, 1921. – 233 s.
54. Scharlau W. B., Zeman Z. Freibeuter der Revolution. Parvus-Helphand. Eine polische Biographie. – Köln 1964, 352 s.
55. Mogilewskij S.A. Wosstanowlenije II Internacjonala. – Leningrad, 1963. – 370 s.
56. Knebel J. SPD wobec sprawy polskiej (1914-1918). – Warszawa, 1967. – 253 s.
57. Internationaler Sozialisten Kongress zu Stuttgart 18. bis 24. August 1907. – Berlin, 1907. – S. 105.
58. Invitation á la Conférence Socialiste internationale de Stockholm (15 août 1917 et jours suivants). CA KC PZPR, 150/III/18a.
59. Lademacher H. Die Zimmerwalder Bewegung. Protokolle und Korrespondenz. – The Hague, Mouton, 1967. – Vol. 2. – 540 s.
60. Memorandum on War Aims. Inter-Allied Labour and Socialist Conference. – London, 1918. – 70 s.
61. Adler V. Briefwechsel mit August Bebel und Karl Kautsky. Gesammelt und erläutert von Friedrich Adler. – Vienna, 1954. – S. 659-660
62. Ebert F. Antwort an Henderson. Zur Frage der internationalen Konferenz // Vorwärts. – 18.09.1918. – Nr. 257. – S. 2.
63. Jedność Robotnicza. – 29.09.1918. – Nr. 39. – S. 6.

Малець А.Е., Малець Н.Б. Организационные и идейно-политические изменения в международном рабочем движении накануне и во время Первой мировой войны.

Проанализированы особенности создания и деятельности международных левых объединений в первой трети XX в., выяснены особенности деятельности II Интернационала накануне и в годы Первой мировой войны, охарактеризованы идеологические противоречия между социал-демократическими партиями в этот период. Выделены причины расколов во II Интернационале, охарактеризованы процессы, которые предшествовали образованию III Интернационала (Коммунистического Интернационала) и Рабочего Социалистического Интернационала. Исследованы причины разделения во Втором Интернационале, процессы формирования Третьего Интернационала (Коммунистический Интернационал) и Рабочего Социалистического Интернационала и сравнены организационные структуры Коминтерна и Рабочего Социалистического Интернационала. Отмечается, что после Октябрьской революции в России большевики все больше влияли на мировое левое движение. Пропагандируя идеи социалистической революции и диктатуры пролетариата, по инициативе В. Ленина они образовали Третий Интернационал, объединяя коммунистические партии. После образования Коминтерна ряд левых социалистических партий разорвали отношения с Интернационалом. Центристские партии, отвергали условия большевиков, с середины 1920-х гг. объединились вокруг двух центров: Второго Интернационала (Лондон) и Венского 2½ Интернационала.

Ключевые слова: международное левое движение, Социалистический рабочий интернационал, Коммунистический интернационал, революция, пропаганда, идеология, партия.

Malets O., Malets N. Organizational and Ideological and Political Changes in the International Labour Movement Before and During the First World War.

The features of the creation and activities of international left associations in the first third of the XXth century are analyzed, the features of the activities of the Second International on the eve and during the First World War are clarified, the ideological contradictions between the Social Democratic parties in this period are characterized. The reasons for the splits in the Second International are highlighted; the processes that preceded the formation of the Third International (Communist International) and the Workers' Socialist International are characterized. The reasons for the separation in the Second International, the processes of the formation of the Third International (Communist International) and the Workers' Socialist International are investigated, and the

organizational structures of the Comintern and the Workers' Socialist International are compared. It is noted that after the October Revolution in Russia, the Bolsheviks increasingly influenced the world left movement. Promoting the ideas of the socialist revolution and the dictatorship of the proletariat, at the initiative of V. Lenin, they formed the Third International, uniting the communist parties. After the formation of the Comintern, a number of left-wing socialist parties severed relations with the International. The centrist parties rejected the conditions of the Bolsheviks, since the mid-1920s. They united around two centers: the Second International (London) and the Vienna 2½ International.

Keywords: *International Left Movement, Socialist Labor International, Communist International, revolution, propaganda, ideology, party.*

УДК 930.25:314.151.3-054.73:94(430)«1943/1944»

Мартиненко В.Л.

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ФІЛЬТРАЦІЇ І ВИЗНАЧЕННЯ СТАТУСУ НІМЕЦЬКИХ БІЖЕНЦІВ, ЕВАКУЙОВАНИХ З СРСР ВЛАДОЮ НІМЕЧЧИНИ В 1943-1944 рр.

Протягом осені 1943 р. – весни 1944 р. з окупованих радянських регіонів була здійснена планомірна евакуація німецького населення. Даний контингент був тимчасово розміщений у спеціальних таборах на території Німеччини, Генерал-губернаторства і Протекторату Богемії і Моравії. Відповідно до встановленого порядку всі евакуйовані з СРСР німці підлягали обов'язковій перевірці по лінії Центрального імміграційного відомства. За її підсумками приймалося рішення про натуралізацію. Табірна фільтрація представляла собою комплексну процедуру, в основі якої лежали доктринальні принципи нацистської ідеології. Вона дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожного біженця. Нормативно-правову базу фільтрації становили різні накази, розпорядження та притиси низки органів, які входили в апарат СС. Незважаючи на те, що влада Німеччини прагнула не відступати від базових принципів даної процедури, вона все ж була змушена зважати на те, що контингент, який прибув з СРСР мав певні соціокультурні особливості: по-перше, національна самобутність багатьох німців перебувала на досить низькому рівні, а по-друге, серед евакуйованих (в основному через змішані шлюби) був значний відсоток людей, які належали до інших національностей.

Ключові слова: *етнічні німці, Німеччина, СРСР, евакуація, фільтрація, Центральне імміграційне відомство, Управління у справах етнічних німців, Головне управління СС з питань раси і поселень.*

Як відомо, після втрати стратегічної ініціативи на Східному фронті військово-політичне керівництво Німеччини прийняло рішення про перехід до тактики «випаленої землі». Частиною цього плану стали масштабні переміщення головним чином працездатного цивільного населення з окупованих радянських територій. Німецька влада нерідко називала ці акції «евакуаціями». Однак варто зазначити, що значна частина населення була змушена відступити в західному напрямку не під адміністративним тиском, а керуючись прагненням вижити. До неї входили головним чином колабораціоністи і ті, «на кому, – за словами російського історика П. Поляна, – гріха пособництва не було, але хто вже хильнув або пригубив з чаші сталінських репресій» [1, с. 134].

Масового і в цілому організованого характеру набула також евакуація німецького населення, що відбувалася протягом осені 1943 р. – весни 1944 р., головним чином з території України. За офіційними даними, загальна чисельність цього контингенту склала приблизно 350 тис. осіб. Крім самих етнічних німців, в ньому перебувало чимало осіб, які належали до інших національностей [2, с. 317-318].

Відповідно до встановленого порядку, всі евакуйовані з СРСР німці підлягали тимчасовому утриманню в таборах Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі). Основну масу біженців було відправлено до кількох регіонів Німеччини (в першу чергу в такі округи, як Вартегау і Данциг – Західна Пруссія), Протекторату Богемії і Моравії та Генерал-губернаторства. Даний контингент підлягав обов'язковій реєстрації по лінії Центрального бюро з питань імміграції (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ), що знаходилося у безпосередньому підпорядкуванні СД. Реєстрація представляла собою поетапну комплексну процедуру, яка дозволяла визначити як рівень етнокультурної ідентичності, так і расові характеристики кожної особи німецької національності. За підсумками перевірки приймалося рішення про натуралізацію.

Основу нормативно-правової бази, що регламентувала процес фільтрації німецьких переселенців з СРСР, становили різні накази, розпорядження та приписи ЕВЦ і деяких інших відомств апарату СС, які вийшли в 1943-1944 рр.

Критерії надання німецького громадянства радянським німцям були визначені у розпорядженні ЕВЦ від 21 травня 1943 р. Відповідно до нього, громадянство без обмежень (unbeschränkte Einbürgerung) надавалося лише чистокровним німцям і особам змішаного походження, які мали повну німецьку ідентичність. Громадянство з випробувальним терміном (Einbürgerung auf Widerruf) охоплювало вже більш широке коло осіб. До нього входили:

1) етнічні німці, які не змогли повністю зберегти свою ідентичність, і засвоїли багато культурних елементів (зокрема, мову, манеру поведінки, віросповідання і т.д.) слов'янського оточення;

2) особи змішаного етнічного походження, які практично втратили свій культурний зв'язок з німецьким народом, але, як вважалося, могли в досяжному майбутньому повністю асимілюватися;

3) представники інших національностей, віднесені в результаті фільтрації до I або II расової категорії¹, які повністю ідентифікували себе з німецьким народом [3, bl. 11].

---

¹ У нацистській Німеччині використовувалася расова класифікація, основні критерії якої значною мірою спиралися на погляди антрополога Г. Гюнтера і очільника Головного управління СС з питань раси і поселень В. Дарре. Зокрема, Г. Гюнтер стверджував, що все населення Європи, включно з самими німцями є неоднорідними «расовими сумішами» («Rassengemische»). Тому всі німецькі переселенці, які прибули до Райху, в антропологічному сенсі поділялися на чотири основні категорії (Wertung). Кращими в межах даної ієрархії, з погляду расових ідеалів нацистської Німеччини, вважалися представники I групи (зазвичай, це носії нордичного і фальського типів). До II і III категорії зараховувалися етнічні німці з тим чи іншим допустимим ступенем метисації (різні поєднання нордичного, фальського, динарського, західного, східного та східно-балтійського типів). IV група включала досить широкий перелік осіб – наприклад, сюди входили представники східного і східно-балтійського типів, а також переселенці ненімецького, походження, носії спадкових захворювань і т.д. Крім цього, існувала ще одна додаткова категорія IV f (fremdblütig). До неї відносилися представники несвирпейських народів.

Більш детальною була класифікація переселенців, які отримали відмову в натуралізації за спрощеною процедурою ЕВЦ (Verweisungsbescheid):

- 1) чистокровні німці, але повністю асимільовані з іншим народом;
- 2) етнічні німці або сім'ї расової категорії IV f, у яких не було документів, щоб довести своє німецьке коріння до третього покоління;
- 3) особи змішаного походження, що мали досить слабкий культурний зв'язок з німецьким народом (одним з головних критеріїв для зарахування до цієї підкатегорії міг стати низький рівень володіння німецькою мовою);
- 4) особи змішаного походження расової категорії IV f, які загалом відповідали вимогам для громадянства без обмежень або з випробувальним терміном. Крім цього, вони повинні були документально довести свої німецькі корені;
- 5) етнічні німці чи особи змішаного походження, які не могли отримати громадянство Німеччини лише тому, що раніше перебували в шлюбі з представниками єврейської національності;
- 6) особи, які не викликали довіри через своє політичне або кримінальне минуле [3, bl. 11].

Четверту групу складали особи, які з тих чи інших причин отримали відмову в натуралізації (Ablehnungsbescheid). До неї входили переважно представники інонаціонального та змішаного походження. Зазвичай, основною причиною відмови у наданні громадянства була відсутність німецької ідентичності або ж просто високий рівень асиміляції з іншим етносом. Існував також окремий контингент переселенців, який отримував від ЕВЦ повідомлення про припинення їх натуралізації (Aussetzungsbescheid). В даному випадку йдеться про сім'ї, члени яких не могли через різні обставин разом пройти табірну фільтрацію. Виняток становили лише ті ситуації, коли хто-небудь з родичів служив у лавах Вермахту [3, bl. 11].

Перераховані вище критерії були практично ідентичні тим, які застосовувалися до етнічних німців інших регіонів Європи. Єдина відмінність від правил, що діяли, наприклад, на території окупованої Франції та Генерал-губернаторства, полягала в тому, що німці з СРСР, які перебували раніше в шлюбі з особами єврейської національності, не позбавлялися права на натуралізацію, а отримували, як уже мовилося, повідомлення про відмову в отриманні громадянства за спрощеною процедурою [4, s. 271].

Розпочата восени 1943 р. масова евакуація німецького населення з окупованих регіонів СРСР поставила перед керівництвом ЕВЦ нові питання про проведення їх реєстрації. Справа в тому, що вже з травня 1943 р. частина біженців, внесених на той час до реєстру етнічних німців України (Deutsche Volksliste der Ukraine (DVL); далі – ДФЛ

України)² була громадянами Райху. Крім того, Міністерство окупованих східних територій, що знаходилося в досить напружених відносинах з ЕВЦ, мало намір відстоювати своє право і далі здійснювати реєстрацію цього контингенту в межах попередньої процедури. За даними ЕВЦ, посвідчення ДФЛ України мали від 8 до 10% німецьких біженців з СРСР [4, s. 265]. Основну масу серед них становили головним чином мешканці кількох міст. Спочатку в штабі ЕВЦ схилялися до компромісу, вирішивши визнати всіх власників посвідчення ДФЛ України громадянами Райху. Решта ж підлягала реєстрації на загальних підставах. Це правило також поширювалося на членів тих сімей, де хтось один (чоловік або дружина) перебував у ДФЛ України [3, bl. 27]. Однак згодом з'ясувалися факти, які поставили під сумнів легітимність видачі багатьох посвідчень.

8 жовтня 1943 р. відбулася спільна нарада представників Головного штабного управління райхскомісара у справах зміцнення німецької народності (Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) і ФоМі, під час якої обговорювалося питання про подальший статус біженців, внесених до реєстру ДФЛ України. Учасники дійшли думки, що ці особи також повинні пройти фільтрацію по лінії ЕВЦ і отримати статус переселенців, оскільки евакуація етнічних німців набула тотального характеру і супроводжувалася повним руйнуванням їх колоній. Пролунали й інші аргументи: видача документів нерідко відбувалася надто квапливо і без ретельної перевірки. Так, присутній на нараді д-р Г. Вольфрум повідомив, що в деяких випадках посвідчення ДФЛ змогли отримати навіть українці. До того ж, частина реєстраційної документації була втрачена під час відступу або ж перебувала у безсистемному стані. Тому повторна перевірка допомогла б встановити правомірність видачі кожного посвідчення. Особи, які отримали німецьке громадянство з порушенням правил, підлягали експатріації. Також допускалася гіпотетична можливість повернення деяких етнічних німців (які мали посвідчення ДФЛ України), що знаходилися в евакуації без сімей, до родичів в Україну, але лише в тому випадку, якщо ті проживали на території між річками Інгулець і Південний Буг. Однак перш ніж комісії ЕВЦ розпочали

---

² Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

б свою роботу, планувалося провести попередню реєстрацію всього контингенту по лінії ФоМі [5, bl. 116].

Згодом після цього керівництво ЕВЦ прийняло офіційне рішення про перевірку етнічних німців, внесених до ДФЛ України, вказавши на своє право вилучати посвідчення, якщо ті були оформлені з порушеннями [5, bl. 122-123]. У меморандумі від 9 листопада 1943 р. вказувалося, що при виявленні подібних випадків переселенцям слід видавати рішення про припинення натуралізації. Дані про цих осіб надходили до оперативного штабу ЕВЦ, який мав прийняти остаточне рішення. Анулювання громадянства узгоджувалося з Міністерством окупованих східних територій, чиновники якого нещодавно проводили реєстрацію та надавали посвідчення ДФЛ. Після цього переселенці могли отримати відмову в натуралізації за спрощеною процедурою або повністю втратити право на надання громадянства (Ablehnungsbescheid). Етнічні німці, які були внесені до реєстру ДФЛ на законних підставах, визнавалися німецькими підданими (Reichsdeutsche) [5, bl. 125].

Відсутність ясності у питанні про подальший статус евакуйованих німців була пов'язана не лише з давніми міжвідомчими суперечностями, а й з амбівалентною позицією керівництва СС, в першу чергу в особі самого Г. Гімлера. Спочатку він вважав, що частина цього контингенту (наприклад, хортицькі колоністи), яка мешкала до недавнього часу в сільській місцевості, повинна з часом повернутися у свої регіони. Тому першочергову увагу належало приділити фільтрації етнічних німців, які були евакуйовані з міст [5, bl. 137]. Але під час чергової наради представників РКФДФ, ФоМі і ЕВЦ, що відбулася 17 листопада 1943 р. дана ідея не отримала подальшого розвитку. Присутні функціонери СС визнали, що евакуація етнічних німців з окупованих територій СРСР (крім Трансністрії) до Райху буде тільки продовжуватися. Таким чином, вибірковий підхід під час табірної фільтрації втрачав сенс. Водночас від можливої реєвакуації жителів хортицьких колоній і Мелітополя вирішили не відмовлятися. Ці групи біженців передбачалося через деякий час задіяти в сільському господарстві. Учасники наради також визнали необхідність проведення роз'яснювальної роботи серед переселенців – після видачі їм посвідчень, – для попередження наростання тривожних настроїв. Співробітники ФоМі повинні були переконати евакуйованих в тому, що їх перебування на території Райху є тимчасовим і рано чи пізно вони зможуть повернутися в регіони колишнього проживання [5, bl. 138-139].

Постійна критика результатів процедури зарахування в ДФЛ України призвела до того, що реєстрація етнічних німців з СРСР повністю перейшла у сферу компетенції ЕВЦ. Головним ініціатором передачі повноважень став співробітник Міністерства окупованих східних територій В. Кінкелін, який в першій половині січня 1944 р. почав переговори з ЕВЦ. Незважаючи на те, що його позиція не зустріла повної одностайності у відомстві А. Розенберга,

зберегти право на надання громадянства радянським німцям за чиновниками адміністрації РКУ не вдалося [4, s. 266].

Крім Східного міністерства, здійснювати активний вплив на процес фільтрації радянських німців бажало і ФоМі, яке, до речі, також вельми критично ставився до процедури ДФЛ України. Даний орган, зокрема, відповідав за попередню перевірку німецьких біженців, що прибували до Райху, з метою підтвердження їх національної приналежності. Тим, хто успішно пройшов цю процедуру, присвоювався спеціальний номер (Umsiedlernummer), який був необхідний для отримання статусу переселенця і служив в якості допуску до табірної фільтрації [4, s. 276].

Попередня перевірка по лінії ФоМі мала одну характерну особливість: вона здійснювалася не за расовою, а за етнокультурною ознакою. Крім того, співробітники ФоМі всіляко підкреслювали різницю між категоріями «особа німецької національності» і «особа німецького походження». До першої відносилися етнічні німці, які повністю зберегли свою самобутність, водночас як представники другої категорії, в культурному сенсі, вважалися вже частиною іншого народу [6, bl. 19]. Через пріоритетність критеріїв між ФоМі і ЕВЦ постійно виникали суперечності.

Перші правила, що регулювали процедуру присвоєння номера переселенця, викликали на початку січня 1944 р. заперечення з боку штабу ЕВЦ. Наприклад, те, що отримати такий номер могли лише ті біженці, у яких на руках були документи, видані евакуаційними командами ФоМі. Нарікання викликали й інші моменти: переселенцями не визнавалися особи з 25% німецьким походженням, які не володіли німецькою мовою взагалі або ті, що знали її на досить низькому рівні. Зважаючи на це, керівництво ЕВЦ наполягало на внесенні змін до правил перевірки, вказавши в черговий раз на значимість расових характеристик, навіть якщо мова йшла про осіб іншого етнічного походження [6, bl. 11].

Висловлені ЕВЦ претензії в цілому були прийняті до відома та розглянуті б управлінням ФоМі, яке вже 8 січня представило новий варіант інструкцій. Одна з основних поступок полягала в тому, що відтепер переселенцями могли стати не тільки особи з документами, отриманими від зондеркоманди «Р»³, а й власники посвідчень ДФЛ України. Перевіркою правомірності їх видачі в тому чи іншому випадку займалися вже комісії ЕВЦ. Були також оновлені критерії визначення рівня «німецькості». Так, в межах нової градації найбільшу перевагу мали ті особи, чие німецьке походження становило 50% і більше. Крім них, номер переселенця могли також отримати біженці, які були німцями менш

---

³ Зондеркоманда «Росія» (Sonderkommando Russland; в документах часто фігурує як Sonderkommando «R») – структурний підрозділ ФоМі, який був основним куратором у питаннях реєстрації та опіки етнічних німців на окупованих радянських територіях. На чолі зондеркоманди перебував оберфюрер СС (пізніше штандартенфюрер СС) Г. Гоффмайєр (1903-1944). Штаб-квартира цього підрозділу розташовувалася в Ландау (Трансїстрія).

ніж на 50%, або навіть представники іншої національності, але з однією умовою: і ті й інші повинні були мати повну німецьку ідентичність. За майже схожими критеріями здійснювалася також реєстрація сімей. Однак, в даному випадку вирішальне значення мав або відсоток німецької крові у дітей, або етнокультурний вигляд всієї родини. Водночас ФоМі не погодилося визнавати переселенцями біженців іншого етнічного походження, що не тяжіли до німецького способу життя. Тому їх подальша доля залежала вже від рішень Головного управління СС з питань раси і поселень СС (Rasse- und Siedlungshauptamt der SS, (RuSHA); далі – РусХА) [6, bl. 6-7].

На початку березня 1944 р. до цих інструкцій були внесені певні доповнення про міжвідомчу взаємодію та розмежування повноважень. Наприклад, відповідно до них, в деяких випадках допускалася можливість проведення попередньої фільтрації етнічних німців, які ще не отримали номер переселенця, комісіями ЕВЦ. Але результати цієї перевірки не повинні були впливати на подальші рішення співробітників ФоМі. Також не бралися до уваги і висновки РусХА щодо расових характеристик контингенту [6, bl. 18-19].

Паралельно з цим головне управління ФоМі прагнуло до налагодження більш тісної кооперації з виїзними комісіями ЕВЦ. Зокрема, воно наполягало на залученні своїх співробітників до проведення табірної фільтрації. Так, в кінці березня один з референтів ФоМі оберштурмбанфюрер СС Х. Брюкнер у своєму зверненні на ім'я голови ЕВЦ Л. фон Мальзена зазначив, що німці, евакуйовані з України, є особливим контингентом, і це обов'язково необхідно враховувати під час перевірок, оскільки разом з ними прибуло чимало людей іншого етнічного походження. Допомогти комісіям ЕВЦ уникнути помилкових рішень могли співробітники зондеркоманди «Р», які вже набули великого досвіду роботи з німецьким населенням окупованих радянських територій. Крім того, за словами Х. Брюкнера, вони знали багатьох з біженців особисто [6, bl. 27-28].

Питання співпраці та розмежування повноважень обговорювалися під час засідання за участю представників керівництва ФоМі і ЕВЦ, яке відбулося 14 квітня 1944 р. в Ліцманштадті. За його підсумками було прийнято низку уточнюючих рішень щодо порядку надання статусу переселенця. У першу чергу на нього могли розраховувати етнічні німці, які мали при собі відразу два посвідчення: перше – видане співробітниками зондеркоманди «Р», друге – посвідчення, що свідчило про внесення до ДФЛ України. Біженці, у яких був тільки другий документ, підлягали перевірці. Якщо їх етнічна приналежність підтверджувалася, то їм надавався номер переселенця. В іншому випадку вони отримували окреме свідоцтво з відміткою «DVL-Ausweis» і передавалися в розпорядження комісії ЕВЦ для умовної фільтрації (vorbehaltliche Schleusung). Якщо комісія приймала позитивне рішення, то ці біженці були зобов'язані пройти повторну перевірку по лінії ФоМі. Схожий алгоритм застосовувався і щодо інонаціональних батьків з боку будь-кого з подружжя. Цим особам, відповідно до інструкції, виписувалося свідоцтво зі спеціальною позначкою, що

вказувала на приналежність до тієї чи іншої сім'ї («Gehört zum Herd ...»). Якщо вони отримували відмову в натуралізації, то комісії ЕВЦ зверталися в окружні управління поліції з проханням видати їм так званий «паспорт для іноземців» (Fremdenpass). Крім того, ЕВЦ було зобов'язане довести до відома кого-небудь з представників ФоМі (наприклад, начальника табору) про те, що не заперечує проти подальшого проживання цих людей зі своїми родичами. Умовну фільтрацію також проходили особи німецького походження, чий рівень ідентичності не відповідав вимогам ФоМі [6, bl. 32].

За результатами засідання, що проходило в Ліцманштадті, правила присвоєння статусу переселенця були переглянуті і вийшли вже 24 квітня в новій редакції. Крім вищезазначених положень, в їх тексті з'явилися й інші пункти. Наприклад, етнічним німцям, що отримали статус переселенця, слід було видавати посвідчення особи стандартного зразка (Kennkarte), яке вилучалося напередодні табірної перевірки. У інших випадках виписувався документ для проходження умовної фільтрації (Bescheinigung für vorbehaltliche Schleusung). Ті, хто його отримували, були внесені до окремих списків [6, bl. 40].

На початку літа керівництво ФоМі, бажаючи оптимізувати і прискорити перевірку, уповноважило своїх співробітників надавати статус переселенця навіть тим біженцям, які не мали при собі жодного з названих вище посвідчень. У вказівках підкреслювалося, що визначити німецьке походження в цілому можна було і на підставі загального враження [6, bl. 54].

27 січня 1944 р. вийшло розпорядження № 219 голови ЕВЦ Л. фон Мальзена, яке регламентувало фільтрацію етнічних німців з СРСР. Даний документ підтверджував попередні і вводив нові процедурні правила, що враховували специфіку даного контингенту. Під час табірної перевірки у евакуйованих німців, як і раніше, підлягали вилученню практично будь-які документи, що посвідчують особу: радянські паспорти і різні посвідчення, видані цивільною або військовою адміністрацією під час окупації [7, bl. 11-12].

Нове розпорядження ЕВЦ також передбачало визнавати посвідчення ДФЛ України дійсними лише в тому випадку, якщо вони були оформлені належним чином: мали печатку відповідного адміністративного органу РКУ, підпис посадової особи та проштамповане фото. Водночас наявність цього документу не звільняла його власника від табірної перевірки на загальних підставах: «Усі особи, внесені до реєстру “Етнічні німці України” повністю підлягали фільтрації» [7, bl. 14]. Якщо посвідчення визнавалося недійсним, то воно вилучалося комісією ЕВЦ. Підлягали вилученню також правильно оформлені документи: наприклад, коли результати перевірки не відповідали умовам надання громадянства Німеччини. У цьому випадку посвідчення ДФЛ і акт табірної реєстрації передавалися в оперативний штаб ЕВЦ до подальших розпоряджень [7, bl. 14-15].

Розпорядження № 219 містило вже більш широкий перелік критеріїв, на які повинні були спиратися співробітники ЕВЦ при винесенні своїх рішень. Наприклад, на отримання німецького громадянства з обмеженим терміном відтепер могли розраховувати чистокровні німці та члени їх сімей, віднесені до расової категорії IV f, що зберегли при цьому німецьку ідентичність. Ще однією важливою умовою була наявність документів про німецьке коріння до третього покоління [7, bl. 9].

Громадянство з випробувальним терміном могли також отримати особи змішаного походження, які практично втратили культурний зв'язок з німецьким народом. У тексті розпорядження № 219 було сказано лише те, що ці переселенці при певних умовах підлягали в досяжному майбутньому германізації. Однак таке формулювання залишало досить широке поле для трактувань. Тому в травні 1944 р. керівництво ЕВЦ випустило докладні вказівки щодо даної підкатегорії. Згідно з ними, про успішну германізацію могли свідчити будь-які очевидні зміни, пов'язані, наприклад, зі способом життя, поведінкою і ступенем оволодіння німецькою мовою. Термін від одного до двох років вважався цілком достатнім для досягнення повної етнокультурної асиміляції. Представники комісій ЕВЦ повинні були вимагати від осіб, які отримали громадянство з випробувальним терміном, докласти максимум зусиль для вивчення німецької мови. Разом з тим, критерії відбору під час табірної перевірки могли варіюватися в залежності від національності того чи іншого члена сім'ї. Так, більш жорсткі вимоги висувалися до осіб інонаціонального походження. Без мінімальних знань німецької мови вони, як правило, не підлягали натуралізації. Крім того, визначальне значення мала етнічна приналежність голови сім'ї. Наприклад, чоловік іншої національності, одружений на жінці-німкені, міг отримати громадянство лише за умови, що він вже освоїв німецьку мову на розмовному рівні. У іншому випадку, вся сім'я отримувала відмову в натуралізації. Дещо інший підхід застосовувався до тих сімей, де головою сім'ї був чоловік-німець. Зазвичай дружина могла отримати громадянство разом з чоловіком, якщо володіла німецькою мовою або докладала зусиль для її вивчення. Жінкам, які не відповідали цим мінімальним вимогам, видавалося повідомлення про відстрочку натуралізації. Виняток становили лише матері, чії діти підліткового віку розуміли німецьку мову або ж могли на ній спілкуватися – в таких випадках вважалося, що вся сім'я вже стала на шлях германізації. Мовний критерій також не застосовувався щодо людей похилого віку (старше 60 років), якщо їх німецьке походження становило менше 50% [8, bl. 77-78].

У новому розпорядженні ЕВЦ містилися й інші зміни. Так, рішення про відмову в натуралізації за спрощеною процедурою отримували переселенці, біографічні дані яких викликали серйозні сумніви, а тому потребували додаткової перевірки. Було також дещо розширено перелік людей, що підлягали зарахуванню до категорії «Ablehnungsbescheid». Відтепер до неї

потрапляли особи інонаціонального походження, віднесені в результаті фільтрації до I або II расової категорії. Дані про цих людей передавалися до філії РуСХА в Ліцманштадті, яка ухвалювала рішення про їх германізацію. Крім цього, відмову у громадянстві також могли отримати особи, чий стан здоров'я за результатами медичного огляду викликав серйозні сумніви. В окрему групу (RFSS-Fälle) зараховувалися представники інтелігенції інонаціонального походження з німецькою ідентичністю, віднесені до I або II расової категорії. Подальша доля цих осіб залежала від рішення райхсфюрера СС. Остання додаткова категорія отримала класифікацію «особливі випадки» (Sonderfälle). Наприклад, до неї включалася молодь старше 18 років з німецькою ідентичністю. Ці особи могли отримати німецьке громадянство без обмежень або з випробувальним терміном, навіть якщо їх батькам було відмовлено в натуралізації за спрощеною процедурою. До другої підкатегорії зараховувалися інонаціональні батьки подружжя, що натуралізувалося. Однак це допускалося лише в тому випадку, якщо їм вже було присвоєно номер переселенця. Представники другої підкатегорії не ставали громадянами Німеччини, а отримували лише особливий статус [7, bl. 11].

У середині квітня 1944 р. набуло чинності нове розпорядження ЕВЦ, що наказувало видавати особам, яким не надали громадянство за спрощеною процедурою, інше повідомлення – про відстрочку натуралізації (Zurückstellungsbescheid) [9, bl. 75]. Крім того, ця категорія переселенців виводилася зі сфери компетенції органів державної адміністрації, і рішення щодо їх статусу в подальшому мало приймати ЕВЦ [10, s. 222].

При зборі автобіографічних відомостей працівники комісій ЕВЦ повинні були приділяти особливу увагу інформації про членство етнічних німців в комуністичній партії та афілійованих з нею організаціях. Окремий інтерес представляли ті особи, які взагалі ніколи не перебували в будь-яких партійних структурах. Водночас співробітникам ЕВЦ рекомендувалося враховувати і той факт, що членство в компартії або її організаціях нерідко було обов'язковою умовою для кар'єрного зростання багатьох громадян СРСР [7, bl. 12-13]. Починаючи з середини липня 1944 р. відповідно до окремого циркуляру ЕВЦ, стали складатися списки колишніх або формально діючих командирів Червоної армії, які надсилалися потім в Ліцманштадт. Ці особи, в разі виявлення, підлягали більш ретельній перевірці, оскільки їхня політична благонадійність також викликала з боку німецької влади певні сумніви [11, bl. 104; 12, bl. 60].

Уже взимку 1944 р. німецька влада звернула увагу на те, що у складі евакуйованого з СРСР контингенту до Райху прибула досить значна кількість представників інших національностей. У даному випадку мова йшла не про членів німецьких сімей, а про осіб, які з тих чи інших причин приєдналися до потоку німецьких біженців. Отже, їх подальше перебування в збірних таборах ФоМі не мало законних підстав, оскільки вони представляли зовсім іншу

категорію радянських громадян, і тому не підлягали фільтрації. Деякі з них часом різко виділялися на тлі інших біженців. Так, в таборах ФоМі на території Судет і Саксонії було помічено чимало членів української та білоруської допоміжної поліції, що знаходилися там разом зі своїми сім'ями. Ці особи продовжували носити уніформу з відзнаками, а деякі з них мали при собі навіть зброю та амуніцію. Примітно, що, незважаючи на офіційну заборону, кілька українських сімей в таборі Бад-Шандау все ж пройшли фільтрацію, отримавши при цьому відмову у громадянстві [5, bl. 168]. Згідно з інструкціями РСХА, всі поліцейські підлягали реєстрації на той випадок, якщо вони знову знадобляться для виконання своїх функціональних обов'язків. Потім їх слід було відправити до таборів остарбайтерів, щоб використовувати в якості інформаторів. Однак самі колишні поліцейські не вважалися остарбайтерами. Це було необхідно, для уникнення негативного морального ефекту [5, bl. 172].

Не до кінця врегульованим протягом декількох місяців залишалося питання про статус біженців, які після проходження табірної перевірки не отримали німецьке громадянство. Відповідно до розпорядження № 219, оперативний штаб ЕВЦ повинен був організувати складання списків цих осіб в двох примірниках – один передавався органам поліції, з проханням поставити їх на облік як іноземних громадян, а другий начальникам таборів, щоб ті в свою чергу зв'язалися з регіональними бюро з працевлаштування [5, bl. 52]. Водночас керівництво ЕВЦ спочатку виступало проти прирівнювання представників даної категорії до іноземців, які перебували на території Райху, вважаючи, що вони вже змогли довести Німеччині свою політичну благонадійність, а тому не заслуговують такого ставлення. Наприклад, Л. фон Мальзен рекомендував співробітникам комісії відправляти в окружне управління ФоМі дані про біженців, чиї професійні та поведінкові якості отримали високу оцінку. Як передбачалося, це могло істотно полегшити їх подальше становище після залучення до трудової повинності [4, s. 289].

Починаючи з весни 1944 р. в апараті ЕВЦ почала активно обговорюватися можливість зрівняння німецьких біженців, які не пройшли натуралізацію, в правовому статусі з остарбайтерами. Зокрема, така ідея пролунала на фоні введення нових (національних) емблем для східних робітників [5, bl. 202]. Наприкінці червня голова 5 відділу оперативного штабу ЕВЦ оберштурмбанфюрер СС Хан запропонував два варіанти вирішення ситуації, що склалася. У першому випадку влада могла фактично прирівняти цих переселенців до решти біженців, що залишили межі СРСР. Таким чином, їх перебування в Німеччині вважалося б тимчасовим: після зміни ситуації на фронті, у сприятливу для німецьких армій сторону, вони підлягали поверненню на батьківщину. Але, оскільки так чи інакше йшлося про особливий статус, то описаний варіант вважався найменш бажаним як в самому ЕВЦ, так і в Східному міністерстві. «Нині немає ніяких причин, – підкреслював Хан, – ставитися до українця, який вирішив через страх перед більшовиками

приєднатися до останніх німецьких евакуаційних потоків, краще, ніж до українця, який приїхав добровільно як остарбайтер 1-1,5 роки тому на роботу в Райх» [5, bl. 212]. Другий варіант був більш гнучким і частково враховував висловлену раніше думку Л. фон Мальзена. Так, переважна більшість переселенців, які не отримали громадянство Райху, опинилася б у практично рівному становищі з остарбайтерами. Водночас, виявленим під час фільтрації представникам інтелігентних професій (лікарям, вчителям, колишнім бургомістрам і т.д.) міг бути присвоєний статус осіб, які перебувають під захистом держави (Schutzangehörige) – за умови, що вони займали дружню позицію відносно Німеччини [5, bl. 212]. ЕВЦ закликала керівництво РСХА до якнайшвидшого нормативно-правового врегулювання даного питання, зазначивши, що в багатьох випадках табірне керівництво і чиновники бірж праці фактично вважають біженців даної категорії остарбайтерами [5, bl. 212].

Однак наведені вище ініціативи не отримали підтримки. У 3 управлінні РСХА пояснили, що після набуття чинності нової постанови, переселенці без німецького громадянства, як і остарбайтери, незабаром носитимуть нові нашивки за національною ознакою. Окрім того в реєстраційних документах, які направлялися на біржі праці, рекомендувалося робити спеціальну позначку, завдяки якій, як передбачалося, даний контингент перебував в особливому становищі з-поміж інших іноземних робітників [13, bl. 1]. Також через деякий час РСХА надіслало ще одне пояснення: в майбутньому влада Німеччини планувала взагалі скасувати назву «остарбайтер» – отже, причин вводити окремий статус для осіб, які не пройшли натуралізацію, не було [13, bl. 4].

Утім, крапка в дискусії щодо цього питання ще не була поставлена. Так, співробітники апарату РКФДФ і ФоМі під час засідання, яке відбулося 8 серпня 1944 р. в Катовіце, зійшлися на думці, що частину переселенців без німецького громадянства все ж не можна зрівнювати з остарбайтерами – до них слід було ставитися як до «благонадійних іноземців» (bewährte Ausländer). У даному випадку мова йшла про людей, які працювали в недалекому минулому в різних окупаційних структурах. Вони, як зазначив Л. фон Мальзен, більше не зможуть повернутися на батьківщину, і рішення поставити їх на один рівень з остарбайтерами викличе у них лише розчарування і ненависть. Тому голова ЕВЦ закликав РСХА надати його відомству право визначати за результатами фільтрації, кого з цих людей віднести до остарбайтерів, а кому надати особливий статус [13, bl. 2].

Після попередніх нарад керівництво РСХА все ж вирішило піти на деякі поступки. Згідно з новими інструкціями, штаб ЕВЦ в Ліцманштадті або його виїзні комісії повинні були підготувати і подати до регіонального управління СД списки переселенців з СРСР, які працювали в адміністративних або поліцейських органах. Подальша перевірка по лінії СД мала на меті виявлення людей, найбільш придатних для агентурної роботи. Переселенці, які пройшли відбір, надходили в розпорядження реферату III В 2 3-го управління РСХА. Що

стосується інших, то їх, за задумом РСХА, слід було по можливості зібрати і розмістити в одному таборі під опікою Східного міністерства. Крім того, на цих людей не поширювалися вже зазначені положення про остарбайтерів та, відповідно, обов'язок носити нові знаки відмінності [13, bl. 3].

Відмова в натуралізації могла торкнутися в залежності від обставин представників ще однієї категорії етнічних німців – так званих «постпереселенців» (Nachumsiedler). Цим словом були позначені німецькі біженці, евакуйовані з регіонів, які увійшли до складу СРСР в 1939-1940 рр. [11, bl. 42]. Вони, відповідно до зазначених інструкцій ФоМі від 24 квітня 1944 р. не могли отримати статус переселенців в межах загальної процедури. Наприкінці червня 1944 р. штаб ЕВЦ оприлюднив додаткові вказівки щодо цієї групи евакуйованих. Так, етнічні німці з Північної Буковини та Бессарабії в цілому позбавлялися права стати громадянами Німеччини. Виняток становили лише ті випадки, коли переселенець міг документально довести, що не зміг виїхати до Райху в 1940 р. через тиск або погрози з боку радянської влади. Етнічні німці, які не були допущені до натуралізації, втрачали право перебувати в таборах ФоМі і прирівнювалися до іноземних робітників. Подібний підхід спостерігався і щодо вихідців з Галичини та Волині. У їхньому випадку відмова в натуралізації могла відбутися, якщо переселенець із зазначених регіонів не мав при собі персональних документів, виданих адміністрацією Генерал-губернаторства або райхскомісаріату «Україна»: наприклад, посвідчення особи (Kennkarte) або посвідчення ДФЛ України [5, bl. 207].

Не зовсім зрозумілим було становище німецьких біженців з Волині, які отримали тимчасові документи про національну приналежність в 1942 – початку 1943 рр. від окружного комісара. ФоМі зі свого боку категорично відмовилося їх визнавати. Водночас було заявлено, що дана досить численна група волинських німців може після дворічного випробувального терміну пройти умовну фільтрацію (тобто без присвоєння статусу переселенця) по лінії ЕВЦ [14, bl. 102].

У вересні 1944 р. були також затверджені нові правила щодо визначення статусу біженців, зарахованих до категорії IV f. Відповідно до них, копії матеріалів з даними про расово-антропологічні характеристики і стан здоров'я цих людей передавалися до філії РуСХА для додаткової перевірки. Якщо результати табірної фільтрації не підтверджувалися, то приналежність до категорії IV f анулювалася з подальшою видачею свідоцтва переселенця і свідоцтва про отримання німецького громадянства. Втім, це не означало, що інші представники даної групи не мали шансу стати громадянами Райху. Для них були передбачені додаткові критерії, частково схожі з тими, якими керувалося ФоМі: наприклад, відсоток німецької крові не менше 50%, переважаюча німецька етнокультурна ідентичність і визнання з боку інших етнічних німців. Особи, що не відповідали перерахованим критеріям,

отримували відмову в натуралізації і відповідне повідомлення [5, bl. 225; 15, bl. 47].

Результати всіх табірних експертиз акумулювалися у відділі праці штабу ЕВЦ. Але перед тим як винести остаточне рішення, його співробітники повинні були також взяти до уваги дані, що надходили від представників військової або цивільної окупаційної адміністрації, керівництва табору і довірених осіб серед самих переселенців. Крім того, свідчення останніх вважалися особливо цінними, оскільки багато евакуйованих німців нещодавно проживали в одних колоніях і тому добре знали один одного. Зібрана інформація в стислому вигляді фіксувалася в реєстраційних картках ЕВЦ (EWZ-Karte). Потім за підсумками фільтрації весь переселенський контингент з СРСР було поділено на три категорії. Так, в першу з них – групу «О» (O-Fälle) – зараховувалися етнічні німці, яких було визнано найбільш придатними для проживання на анексованих польських територіях, зокрема, у Вартегау. Зазвичай, сюди потрапляли тільки ті переселенці, які отримали під час табірної перевірки високі або середні характеристики (особливо расові). Однак, в окремих випадках важливу роль грали і соціально-економічні критерії. Наприклад, в категорію «О» могли потрапити особи змішаного етнічного походження, якщо раніше у себе на батьківщині вони володіли селянським господарством або якимось ремісничим виробництвом. Частина етнічних німців, яка вважалася тимчасово непридатною для проживання у східних регіонах Райху, зараховувалася до групи «А» (Altreich-Fälle). Ці адміністративні переселенці підлягали відправці до так званого «старого райху» (нім. Altreich) – умовна назва всіх територій, що входили до складу Німеччини до 1938 р.), де їм належало ґрунтовно адаптуватися не лише до культурних, а й до політичних реалій. Вважалося, що частина з них, особливо представники інтелігенції, в політико-світоглядному сенсі могла тяжіти до більшовизму. Водночас штаб ЕВЦ рекомендував своїм комісіям уникати зайвої шаблонності і розглядати кожен випадок індивідуально. У реєстраційних документах переселенців, що потрапили в групу «А» через підозри у політичній неблагонадійності, ставився спеціальний штамп про те, що їх можна використовувати з випробувальним терміном на східних територіях («Bei Bewährung für den Osten geeignet»). Також відправці до «старого райху» підлягали наступні групи осіб: представники расових категорій IV і IV f; німці, які проживали у шлюбі з представниками іншої національності; переселенці, чиє етнічне походження на 50 або більше відсотків було польським; особи, які отримали громадянство з обмеженим терміном або відмову в натуралізації за спрощеною процедурою. І, нарешті, до третьої групи належали переселенці, яким влада Німеччини відмовила в громадянстві. У документації ЕВЦ вони були умовно позначені як «Abf» (Abgelehnt). Незважаючи на свій цивільно-правовий статус, ці особи мали право продовжувати жити разом зі своїми близькими, але з однією умовою – якщо ті перебували в офіційному шлюбі [11, bl. 56-58].

Таким чином, до кінця 1943 р. ЕВЦ і низка інших структур СС були змушені почати розробляти нові або адаптувати вже наявні інструкції для фільтрації прибулого з СРСР німецького контингенту, який мав певні соціокультурні особливості. До того ж базові принципи і критерії процедури залишилися непорушними. Її мета, як і раніше, полягала в «просіюванні» всіх переселенців за расовими, етнокультурним, політичним, соціально-економічним і іншим параметрами. Проте, влада Німеччини все ж була змушена проявляти певну гнучкість і зважати на те, що серед евакуйованих (в основному через змішані шлюби) був значний відсоток людей, які відносилися до інших національностей. Подальший статус цих людей також визначався в залежності від ступеня їх значущості для нацистської держави.

Список використаних джерел та літератури

1. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и оstarбайтеров на чужбине и на родине. М.: РОССПЭН, 2002. – 896 с.
2. Fleischhauer I. “Unternehmen Barbarossa und die Zwangsumsiedlung der Deutschen in der UdSSR” // Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte. – 1982. – 30. Jahrg., 2. H. – S. 299-321.
3. Bundesarchiv Berlin (далі – ВАВ). R 69/1005.
4. Strippl A. NS-Volkstumspolitik und die Neuordnung Europas: Rassenpolitische Selektion der Einwandererzentralstelle des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD (1939-1945). – Paderborn, 2011. – 370 s.
5. ВАВ. R 69/448.
6. ВАВ. R 59/93.
7. ВАВ. R 186/3.
8. ВАВ. R 69/749.
9. ВАВ. R 69/401.
10. Leniger M. Nationalsozialistische “Volkstumsarbeit” und Umsiedlungspolitik 1933-1945. Von der Minderheitenbetreuung zur Siedlerauslese. – Berlin: Frank & Timme, 2006. – 254 s.
11. ВАВ. R 69/468.
12. ВАВ. R 69/864.
13. ВАВ. R 69/512.
14. ВАВ. R 59/94.
15. ВАВ. R 69/603.

Мартыненко В.Л. Нормативно-правовые аспекты фильтрации и определения статуса немецких беженцев, эвакуированных из СССР властями Германии в 1943-1944 гг.

На протяжении осени 1943 г. – весны 1944 г. из оккупированных советских регионов была осуществлена планомерная эвакуация немецкого населения. Данный контингент был временно размещен в специальных лагерях на территории Германии, Генерал-губернаторства и Протектората Богемии и Моравии. В соответствии с установленным порядком все эвакуированные из СССР немцы подлежали обязательной проверке по линии Центрального иммиграционного ведомства. По ее итогам принималось решение о натурализации. Лагерная фильтрация представляла собой комплексную процедуру, в основе которой лежали доктринальные принципы нацистской идеологии. Она позволяла определить как уровень этнокультурной идентичности, так и расовые характеристики каждого беженца. Нормативно-правовую базу фильтрации составляли различные приказы, распоряжения и предписания ряда органов, входивших в аппарат СС. Несмотря на то, что власти Германии

стремились не отступать от базовых принципов данной процедуры, они все же были вынуждены считаться с тем, что прибывший из СССР контингент имел определенные социокультурные особенности: во-первых, национальная самобытность многих немцев находилась на довольно низком уровне, а во-вторых, среди эвакуированных (в основном из-за смешанных браков) был значительный процент людей, которые относились к иным национальностям.

Ключевые слова: этнические немцы, Германия, СССР, эвакуация, фильтрация, Центральное иммиграционное ведомство, Управление по делам этнических немцев, Главное управление СС по вопросам расы и поселений.

Martynenko V. Legal Aspects of Filtering and Determining the Status of German Refugees Evacuated from the USSR by German Authorities in 1943-1944.

During autumn 1943 – spring 1944, a planned evacuation of the German population was carried out from the occupied Soviet regions. This contingent was temporarily housed in special camps in Germany, the General Government and the Protectorate of Bohemia and Moravia. Following the established procedure, all evacuated Germans from the USSR were subjected to mandatory checks by the Central Immigration Office. According to its results, the decision about naturalization was made. Camp filtration was a complex procedure based on the doctrinal principles of Nazi ideology. It allowed to determine both the level of ethnocultural identity and the racial characteristics of each refugee. The legal basis of filtration was different orders, disposals, and prescriptions of several authorities that were part of the SS apparatus. Although the German authorities tried not to deviate from the basic principles of this procedure, it was still forced to take into account that the contingent who came from the USSR had certain socio-cultural characteristics: first, the national identity of many Germans was at a rather low level and secondly, among evacuees (mainly through mixed marriages) there was a significant percentage of people that belonged to other nationalities.

Keywords: ethnic Germans, Germany, USSR, evacuation, filtration, Central Immigration Office, Ethnic German Liaison Office, SS Race and Settlement Main Office.

УДК 94: 327(410)

Зернецька О.В.

ПЕРЕОСМИСЛЕННЯ РОЛІ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ВІД СВІТОВОЇ ІМПЕРІЇ ДО НАЦІОНАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ

У статті констатується, що Велика Британія протягом багатьох століть була найбільшою імперією в світі. Завдяки синхронному та діахронному підходам виявлено подекуди часову симультанність розвитку Британської імперії у різних частинах світу, яка втім виступала у різних формах її правління (колонії, домініони, підмандатні території тощо), і у різному ставленні до них імперського Лондона.

Вона пройшла еволюцію від Першої Британської імперії, яка розвивалася за рахунок торгівлі рабами, до Другої імперії, коли вона колонізувала одну з найбільших держав світу – Індію та інші країни Сходу, до третьої Британської імперії, коли її колонії поширилися на всі куточки Земної кулі. Нарешті, четверта Британська Імперія – це умовне позначення розпаду колоніальної системи. Показано, як визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених у статті причин не могла її втримати.

Утворення незалежної держави Велика Британія, вільної від колоній не призвело до втрати імперського духу, який виявляється в практичних справах – організації Британської співдружності націй (*British Commonwealth of Nations*), яка згодом була перейменована на Співдружність (*Commonwealth*), Брекзїт і таке інше. Зроблено висновок, що Велика Британія намагається посісти місце глобальної держави в світі.

Ключові слова: Велика Британія, Британська імперія, синхронний та діахронний підходи, чотири підходи в еволюції Британської імперії колоніальна система, Співдружність, Брекзїт, глобальна держава.

Історія людства протягом тисячоліть знала багато імперій. Але наймогутнішою, найбільшою географічно, за складом колоній, націй і народів, за часом існування Британська імперія становить неперевершений феномен. Вона панувала декілька століть на всіх континентах Землі. Найбільшу площу вона мала до 1919 р., коли в її управлінні були землі, що охоплювали 31 878 965 квадратних кілометрів. Це дорівнює 22% земної суші. 1922 р. населення Британської імперії становило 480 млн. осіб. Це – майже 24% населення Землі. Не дарма про Британську імперію, кажуть, що вона володіла однією четвертою планети Земля і однією чвертю її населення. Хоча панування Великої Британії офіційно закінчилося у середині 1960-х рр. її історія привертала і привертає науковий інтерес не тільки британських учених, а й дослідників багатьох країн світу, як вихідців з її колишніх колоній, так і істориків незалежних держав.

Яскравим прикладом може слугувати стаття австралійського науковця з університету Південний Уельс Дж. Гескоїна «Розширення історіографії британського імперіалізму». Прикметно, що ця праця надрукована в «Історичному журналі» Кембриджського університету – один з найвідоміших центрів з вивчення історії Британської імперії. Австралійській історик зазначає:

«Сплило багато часу, щоб побачити руїни, як на берегах колонізаторів, так і на берегах тих, хто був ними колонізований. Майже героїчні зусилля проігнорувати широке море імперської історії періоду деколонізації, тепер поступилося місцем більш повного визнання, що уламки навколо імперії нагадують карту минулого майже схожого на давні морські карти, де невідомі землі були позначені написами: “Тут живуть дракони”, щоб прикрити своє незручне незнання... Імперська історія надає все більше підстав для її вивчення» [1]. Зокрема, як нагадував Е.Дж. Гопкінс: «навіть для істориків національної держави, такої як Британія, імперському минулому повинна бути приділена велика увага: внутрішня історія та імперська історія не можуть бути розділеними як герметично закриті скрині» [2].

У першій половині ХХ ст. імперська історія Британії була присвячена загалом цивілізаційній місії колонізаторів. Прикладом цьому є дев'ятитомна «Кембриджська історія Британської імперії» [3], написана та надрукована у 1929-1959-х рр. Над нею працював протягом 30 років великий колектив кембриджських дослідників. Вона була основним джерелом наукових підходів до розгляду функціонування Британської імперії. Аж доки не з'явилася п'ятитомна «Оксфордська історія Британської імперії» [4], головним редактором якої був У.Р. Льюїс. Як зазначається в передмові, «це видання – головне нове розуміння імперії у світлі останніх наукових і прогресивних знахідок та історичних документів. Воно присвячене взаємодії британських та не західних суспільств від Єлизаветинської ери до кінця ХХ ст. і має на меті представити збалансоване висвітлення як тих, ким правили, так і тих, хто правив, а також взяти до уваги важливість імперії для народів Британських островів. Всі 5 томів цієї серії повною мірою висвітлюють як економічні і соціальні тренди, так і політичні» [5].

Рецензучи «Оксфордську історію Британської імперії», Д. МакКей, Т. Брукінг, Ф.С. Герда та К.Р. Рома зазначають, що «півстоліття, які пройшли від часу видання Кембриджської історії Британської імперії до публікації “Оксфордської історії Британської імперії” позначилися на тому, що проступив новий контекст, в якому ідеологічні пристрасті щодо імперіалізму зменшилися і з'явилося ще більше свободи висвітлювати складні ареали імперського досвіду» [6].

Історія Британської імперії має величезну історіографію. За звичай її поділяють на чотири періоди, відповідно називаючи їх «перша» Британська імперія, «друга» Британська імперія, «третья» Британська імперія і «четверта» Британська імперія. Якщо концепція «першої» та «другої» Британської імперії була висунута наприкінці ХІХ ст., то про «третью» і «четверту» Британські імперії йдеться вже на початку ХХІ ст. Історик Е. Джексон зазначив: «Перша Британська імперія була великою мірою зруйнована тим, що втратила американські колонії перенесла свій інтерес на Схід. Британія здійснила торгівельну та територіальну експансію Південної Азії. Третя Британська

імперія – це будівництво блоку влади білих домініонів, створення міжнародної системи відносин Британії з Австралією, Канадою, Новою Зеландією та південною Африкою ... четверта Британська імперія – це назва, яка використовується, щоб позначити поновлений інтерес (Британії. – О.З.) до Африки і Південно-Західної Азії, після закінчення Другої світової війни, коли імперія стала життєво важливою допомогою у відродженні британської економіки» [7, р. 56].

До першої Британської імперії можна віднести період, починаючи з середини XVI ст., коли Англія розпочала загарбницькі дії проти Ірландії і на початку XVII ст. зробила з неї свою колонію. Першим заморським володінням Англії став острів Ньюфаундленд, який протягом століть слугував їй базою для завоювань у Новому Світі. Велика Британія поставила собі за мету стати наймогутнішою морською державою. Постійно нарощуючи свій морський флот вона веде гостру боротьбу з Іспанією за її колонії у XVI-XVIII ст., з Португалією у XVII ст. та з Нідерландами у XVII та XVIII ст.

Це той період, коли британці знищили у 1588 р., так звану, «Непереможну армаду», що підірвало морську могутність Іспанії і дало змогу Британії захопити її колонії у Центральній та Південній Америці. Йшлося не тільки про пограбування іспанських кораблів, які перевозили золото, цукор, бавовну, тютюн, а також цінні корисні копалини до метрополії. Головним було загарбання земельних територій, які до того були завойовані іспанцями.

Початок XVII ст. позначений тим, що британці підкорили Бермудські острови й острів Барбадос, острови Антигуа та Беліз, а згодом острів Ямайка та Кайманові острови. Для праці на нових колоніальних територіях була потрібна робоча сила. З цього моменту і починається ганебна історія торгівлі рабами, яких вивозили із Золотого Берега Західної Африки, спочатку відкривши там факторію, а потім 1672 р. заснувавши там Королівську Африканську компанію, яка поступово витиснула з бізнесу торгівлі золотом і рабами іспанців і здобула монопольне право на це. Королівська Африканська компанія також загарбала й самі іспанські колонії в результаті війни за Іспанський спадок (1701-1714 рр.). Водночас Велика Британія перебрала на себе монопольне право на торгівлю рабами в іспанських колоніях, суттєво послабивши позицію іспанської сторони ще й тим, що захопила острів Гібралтар (1704 р.), а невдовзі й острів Менорку (1708 р.). Британська імперія в ці ж роки захопила колоніальні володіння і Португалії та в такий спосіб стала домінувати у так званому «атлантичному трикутнику»: Велика Британія – Вест Індія – Західна Африка [8, р. 72].

Работоргівля і рабство африканського населення у цьому трикутнику, так само, як і у Північноамериканських колоніях Британії лежать тяжкою провиною на Британській імперії. Цей бруталний прояв британського імперіалізму і нині має своє негативне відлуння і у США, і в інших державах Південної, Центральної та Північної Америки – колишніх колоніях Британської імперії – і у самій Великій Британії. До скасування торгівлі рабами у 1807 р. Британія

несла відповідальність за перевезення 3,5 млн. африканських рабів, третина з яких була транспортована через Атлантичний океан [9].

Аби полегшити для себе процес цієї ганебної торгівлі африканцями, Британська імперія побудувала на узбережжі Західної Африки такі форти, як Джеймс Айленд, Аккра та Брюс Айленд. У карибських колоніях, якими володіла Британська імперія, відсоток населення африканського походження зріс з 25% у 1650 р. до 80% 1780 р. У 13 колоніях Північної Америки – від 10% до 40% у той самий період (більшість рабів з Африки опинилася у Південних колоніях) [10, р. 228]. Для торговців рабами ця торгівля була надзвичайно прибутковою і стала головним економічним підґрунтям для таких західних британських міст, як Бристоль та Ліверпуль, де сформувався третій кут торгівельного трикутника між Африкою та Північною і Південною Америками. Для африканців нелюдські антисанітарні умови на кораблях для рабів, а також нестача їжі та її погана якість призвели до того, що при перевезенні через Атлантичний океан вмирав кожен сьомий раб [11, р. 400-464].

Колоніальний наступ Британської імперії на різні континенти носив симультанний характер: з 1609 р. почали створюватися Північноамериканські колонії Англії. Йшла запекла боротьба британців за витіснення з уже загарбаних Голландією територій. В такий спосіб голландський Новий Амстердам перетворився на британський Нью-Йорк. Поступово на Північноатлантичному боці американського континенту виникають і розбудовуються 13 американських колоній. Як вже зазначалося, їх процвітання великою мірою залежало від використання виснажливої праці африканських рабів, які жили у нестерпних умовах. Їх було позбавлено всіх людських прав. Англійські колонізатори торгували ними так само, як худобою, розлучали сім'ї, вдавалися до безжальних езекуцій, влаштовували жорстокі покарання біглих рабів, аж до смертельного вироку без суду. Особливо таке ставлення до рабів мало місце у південних англійських колоніях. Так багатіла Британська імперія. Але цих колоній їй було замало. Паралельно з колонізацію Північної Америки і Канади, Британія вступає у запеклу боротьбу із Францією за її індійські володіння. Британія вже мала величезний досвід імперських загарбань і діяла перевіреними на своїй практиці колонізаторськими методами. Спочатку засновувала там факторії, потіснивши французів. Потім створила Ост-Індські компанії і протягом XVII-XVIII ст. витіснила Францію не тільки з Індії, але з франкомовних колоній у Канаді.

Війна за незалежність у Північній Америці (1755-1783 рр.) й створення Сполучених Штатів Америки можна вважати подією, яка підвела ризику і завершила існування Першої Британської імперії. Першою книгою про Британську імперію була книга сера Дж.Р. Сілі «Експансія Англії: два курси лекцій», видана 1883 р. Починаючи з 1902 р. вона неодноразово перевидавалася різними видавництвами, і в Британії і, в інших країнах, наприклад, у Німеччині 1906 р. у видавництві Velhagrn & Klasing у Лейпцигу. У США її було видано у

Гарварді 1922 р., і диджиталізовано там само 10 березня 2008 р. [12]. У Великій Британії у ХХІ ст. її видавали декілька разів як зразок класичного спадку англійської історії.

Як слушно зазначають британські історики, це був бестселер протягом десятиліть, який особливо сподобався імперіалістично спрямованій частині британського політикуму, тоді як він негативно сприймався антиімперіалістично налаштованим крилом ліберальної партії Великої Британії. «Експансія Британії» з'явилася в той опортуністичний час, коли приваблювала її головна ідея: розглядати колонії Британії як експансію британської національності, яка утверджувала цінності Британської імперії на Сході [13, р. 240-241]. Це не всім подобалось. Наприклад, британський історик Е.П. Ньютон, обстоював думку, що «Сілі провадив у своїй монографії ідеї, що Британська імперія була заснована буцімто великою мірою завдяки війнам та загарбництву чужих земель – ідеї, які були, на жаль, глибоко вкорінені у громадську думку не тільки у Великій Британії, а й в іноземних державах» [14, р. 386-400].

Дотримуючись теорії чотирьох Британських імперій, яка була розроблена в 90-х рр. ХХ ст., варто підкреслити, що цей поділ дещо умовний. Про це свідчить той факт, що кінець першої Британської імперії відбувся тоді, коли метрополія вже виявляла неабиякий інтерес до Індії, з підкорення якої розпочинається історія «другої» Британської імперії.

Активне створення своїх факторій, будівництво міста Калькутта, залучення індійської еліти до підписання кабальних торговельних договорів, натомість залишаючи їм правління у їх осередках, заборона індійським купцям торгувати або проводити товарообмін з іншими купцями, крім британських представників Ост-Індських компаній та ще безліч заходів сприяли витісненню французів з території Індії. Це робилося в різні способи, де війни також мали місце. Так, поразка Франції у семирічній війні з Британією у боротьбі за Індію у 1756-1763 рр. призвела до повної колонізації Індії Британською імперією [9].

Недарма Індію називають «діамантом у короні Британської імперії». Відповідно й нині численні дослідники вивчають британсько-індійські відносини періоду колонізації. Це праці як британських, так і індійських дослідників, серед яких солідні монографії, наприклад, книга Д. Еск [15], рецензія на яку опублікована в журналі «The Economist», що само по собі вже є показником ґрунтовності роботи. [16, р. 38]. Досліджень про Індію періоду колонізації її Британською імперією багато, їх поділяють на чотири наукові школи.

Так, існує «Кембриджська школа», яку очолюють Е. Сіл [17], Г. Джонсон, [18], Р. Гордон, Д. Уошбрук [19].

Виділяється Націоналістична школа, в центрі уваги якої питання функціонування Конгресу, роль видатних індійських лідерів, таких як Махатма

Ганді, Джавахарлал Неру, Індіра Ганді. Зазнала критики і звинувачень в елітарності [20].

Представники марксистської школи концентрують увагу на таких питаннях, як становище Індії у доколоніальний період, вивчаючи в ньому економічний розвиток країни, закони володіння землею, класові і кастові конфлікти, розглядають деіндустріалізацію країни у колоніальний період, піддають критиці політику Ганді, як таку, що відволікала потенціально революційні народні маси в його цілях. Марксистський доробок зазнає критики як заідеологізований [21].

Четверта – «сабалтарнська школа» – це представники наукового напрямку, який, на відміну від націоналістичного, зосереджується не на елітах Індії, а на найнижчих прошарках населення. Це – селяни, а також найнижчі касти у індійському суспільстві. Вчені вивчають, так би мовити, «історію, що йде від землі, від народного фольклору». Цей метод близький до антропологічного, оскільки його представники – Р. Гуха та Дж. Пракаш [22] збирають, аналізують та інтерпретують казки, вірші, пісні, прислів'я, приказки, легенди та інші фольклорні архетипи, включно з усною історією Індії. Порівняно з іншими школами, ця школа дуже молода. Вона утворилася у 1980-і рр., але плідно розвивається.

Багато відомих сучасних вчених присвятили свої дослідження Індії. Серед них Т.Ч. Парсонс [23, р. 5], який безперечно відносить її колонізацію до «другої» Британської імперії. У цьому ракурсі він аналізує складні процеси, що відбувалися в Індії протягом минулого століття і в період її колонізації Британською імперією, і в період отримання незалежності, а також розвиток цієї незалежної держави протягом другої половини ХХ ст.

Під час другої Британської імперії британський уряд санкціонував грабїжницькі війни з Китаєм, які дістали назву «опіумні війни». Опіумні війни – це перші воєнні конфлікти Китаю із західними державами та Імперією Цин. Результатами Першої опіумної війни (1839-1842 рр.) були не тільки величезні людські жертви з боку Китаю, але й нав'язаний йому британським урядом Нанкінський договір, стосовно якого для Британії були відкриті п'ять китайських портів зокрема Шанхайський. Також був приєднаний острів Гонконг. Окрім того Китай сплатив Британії велику контрибуцію. Британці встановили для себе ряд преференцій у торгівлі. Китай перетворився у напівколоніальну державу.

Скориставшись занепадом Китаю, Британія і Франція розв'язали Другу опіумну війну (1856-1860 рр.), чому сприяло й Тайпінське повстання. Ось чому не можна погодитися з тими науковцями, які вважають що колонізація Британією різних територій йшла винятково мирними засобами. Таких, як місіонерство, торгівля, просвітництво тощо. Але цей тренд має сильні позиції у сучасній Британській історичній науці. Ми спеціально зупинимось на цьому моменті пізніше, але важливо зауважити, що у багатьох сучасних виданнях про

Британську імперію офіційно прийнято називати події у Китаї («опіумні війни»), «опіумними конфліктами» і майже про них не згадують. Разом із тим, достатньо лише згадати варварську руйнацію імператорських садів під назвою «Сади бездоганної ясності», розбудова яких почалася 1707 р. за наказом імператора Кансі, який замислив подарувати їх своєму сину Юнчжену. Літній палац, який був побудований у цих садах, площа яких у 8 разів перевищувала площу Ватикану, був безжально зруйнований англійцями разом із французами. До речі, китайці не стали реставрувати Старий Літній палац. Він залишився в руїнах як символ національного приниження. Так само, вважають вони принизливою демонстрацію безцінного китайського фарфору та інших предметів китайського мистецтва в європейських музеях. Палаці були пограбовані за наказом лорда Елджина [24]. У цьому знищенні перлини національного китайського мистецтва брав участь Ч.Дж. Гордон, який писав: «Важко собі уявити красу й розкіш спаленого нами палацу... Ми знищили, як вандала, маєток настільки цінний, що його не вдалося б відбудувати і за чотири мільйони» [25]. Про цей акт вандалізму писав і видатний французький письменник В. Гюго [26, с. 360-362].

Британії належать й інші колоніальні завоювання у Південній Азії: Бірма (1886 р.), Пенджаб (1849 р.), Белуджистан (1854-1876 рр). «Також були створені протекторати над Брунеєм і Сараваком, які були штатами Малайзії» [27].

Про третю і четверту Британські імперії почали говорити і писати наприкінці ХІХ ст. За свідченням англійського історика Е. Джексона, «третя» Британська імперія була побудована як «білий» силовий блок домініонів в міжнародній системі, підґрунтям якого були відносини Британії з такими поселеннями, як Нова Зеландія та Південна Африка. Назва «Четверта Британська імперія» використовується для позначення поновленого імперського інтересу Британії до Африки та Південно-Східної Азії слідом за подіями Другої світової війни та отриманням незалежності у 1947-1948 рр. колишніх залежних від неї територій у Південній Азії, коли Імперія стала життєво важливою «милицею» у британському економічному одужанні [8, р. 124].

«Третя» Британська імперія асоціюється насамперед із заселенням австралійського континенту білими переселенцями з Британських островів і перетворенням його на колонію, куди метрополія почала надсилати кораблі з ірландськими, шотландськими та англійськими каторжниками та їх наглядачами, починаючи з 1784 р. Не всі вони були грабіжниками та крадіями. У австралійське заслання потрапляли революційні ватажки ірландських повстанців та шотландців, які наслідувалися відстоювати свободу Шотландії.

Британська і австралійська історіографія применшувала нелюдські умови, в яких жили каторжани, так само, як і долі австралійських аборигенів, котрих витісняли з їх споконвічних земель, відстрілювали. А оскільки в Австралії в перші десятиліття еміграції було мало білих жінок, британські переселенці використовували аборигенок для своїх чоловічих потреб. Так в Австралії

з'явилися метиси-напівкрівки. Австралійська письменниця Т. Шепард 1978 р. написала на цей сюжет роман «Діти сліпоти» [28].

Нещасними метиси були і є тому, що опинилися між двох берегів: для співлеменників-аборигенів вони були вже чужі, а біле суспільство не приймає їх до себе й тим більш не вважає їх рівними собі. Про це ми писали у післямові «Нещасні діти Австралії», до цього роману, перекладеному українською мовою у видавництві «Дніпро» 1981 р. [29].

Офіс Британської імперії у справах колоній, як йому здавалося, вдало вирішив це питання в такий спосіб: до Австралії стали надсилати каторжанок з Британських островів, які мали невеликі строки покарання за найменші злочини. Британські закони були суворими: за крадіжку буханки хліба для своїх голоднілих дітей, жінку, схоплену «на гарячому», очікувала в'язниця. Їх переселяли на п'ятий континент, аби забезпечити білих поселенців дружинами. В офіційній історіографії Британської імперії на взірець «Кембриджської історії Британської імперії» про це не йдеться. Натомість робиться акцент на просвітництві, свободі, прищеплюванні духу егалітаризму колонізаторами у так званих «білих колоніях», до яких належала не тільки Австралія, а й Нова Зеландія і Канада. До речі, англійські історіографи, які присвятили свої дослідження їх становленню і розвитку часом неправильно називають їх не колоніями, а домініонами. На зламі XIX і XX ст. ці колонії стали незалежними, але залишилися під короною Британської імперії.

Перша ґрунтовна праця про ще молоду історію Австралії була написана У.Ч. Уентвортом у 1819 р. і мала назву, властиву цій епосі «Статистичний, історичний і політичний опис колонії Новий Південний Уельс, і підвладні йому посилення на Ван Діменовій Землі: з практичним переліком переваг, які надають ці колонії для еміграції на відміну у кращий бік, ніж ті колонії, які мають Сполучені Штати Америки» [30].

Розвитку Австралії дуже посприяло відкриття копалин золота в Баллараті. Це місцевість неподалік від міста Мельбурн. У середині XIX ст. притягала шукачів щастя і багатства з усього світу (через золоту лихоманку). До австралійського континенту кинулись чоловіки з усього світу. Навіть команди кораблів, які їх туди привозили, залишали свої кораблі, охоплені масовим гіпнозом – маренням про незліченні родовища золота, яке безпосередньо під ногами і тільки чекає на них. На той час населення Мельбурна зростало такими швидкими темпами, що він перетворився на найбільше місто у світі.

Для метрополії п'ятий континент був не тільки в'язницею для засуджених, а й величезною територією, де є умови і для вирощування цукру, для вівчарства, а згодом, – і для розведення великої рогатої худоби, де є поклади корисних копалин, ще й для ловлі китів, тюленів. Поступово торгівля стала головним стимулом для колонізації Австралії [31]. Колонізація Нової Зеландії теж привертала увагу Британської імперії реальними і потенційними можливостями торгівлі. Тож коли вони отримали на зламі XX ст. статус домініонів і

незалежність, ці країни залишалися під короною Британської імперії, так само як і Канада.

Щодо історіографічних студії Тропічної Африки, необхідно зазначити, що вони беруть початок з кінця XIX ст. і носять доволі різноманітний характер. Умовно їх можна поділити на чотири групи, залежно від підходу до вивчення історії. До першого належать спогади британського солдата-ветерана, який описує, де він був і що екзотичного бачив. Другий підхід за своєю суттю – це матеріали, в яких стверджується необхідність дій офіційних осіб, які виконували накази з Лондона. До третього напряму належать наративи, в яких задля отримання найбільшої читацької аудиторії змішані популяризаторський та офіційний стилі про події в Тропічній Африці. До четвертого напряму належать дослідження здебільшого не надрукованих архівних документів, звітів офіційних осіб та їх аналіз.

Прикметно, що африканські студенти, які почали навчатися у британських університетах з 1950-х рр., не були задоволені тим, як висвітлюють історичні події в Африці в британських вищих навчальних закладах. Африканські студенти не тільки висловили своє незадоволення такою постановкою проблеми, але й самі почали долучатися до розробок історичних розвідок про минулі колоніальні часи та криваві події, які відбувалися в їх країнах.

Не дивно, що історіографія Південної Африки вирує протиріччями між висвітленням історичних подій істориками-представниками Британської імперії, представниками історичної наукової думки – бурами та істориками – чорношкірими африканцями.

Тому мають місце суттєві розбіжності між трактуванням історичних подій на території Південної Африки, яскравими прикладами яких можуть бути різні підходи до висвітлення Першої Англо-бурської війни (16 грудня 1880 р. – 23 березня 1881 р.) як колоніальної війни Британії проти Трансвааля на території сучасної Південно-Африканської республіки (ПАР). Це був перший збройний конфлікт Британської імперії і ПАР. В її результаті спроба анексії британцями Трансвааля зазнала поразки: бури отримали перемогу і утвердили незалежність Трансвааля.

Відкриття копалин алмазів на території ПАР було однією із головних причин для зацікавленості Британської імперії цим регіоном. Події Другої англо-бурської війни 1899-1902 рр., яка розпочалася як превентивна війна бурських республік – Південно-Африканської республіки (Республіки Трансвааль) і Оранжевої Вільної держави (Оранжевої республіки) проти Британської імперії, закінчилася перемогою останньої. Криваві події цієї війни увійшли в історію людства ще й тим, що протягом цієї війни британці використали концентраційні табори для бурького населення. Цей досвід потім був використаний нацистською Німеччиною під час Другої світової війни. Британці не були першими у створенні концентраційних таборів. Іспанці були першими, хто створював концентраційні табори під час боротьби з повстанням на Кубі

1896 р. Але масштаб, до якого вдалися британці у створенні концентраційних таборів перевершує все бачене людством до того. Вони організували концтабори, в яких утримували 200 тис. полонених бурів, що дорівнювало майже половині білого населення бурських республік. З них щонайменше 20 тис. бурів загинули в цих таборах від голоду та хвороб. Полонених бурів-чоловіків британці відправляли як найдалі від рідних земель – в концентраційні табори до Індії, на Цейлон та в інші британські колонії. Це по суті є геноцидом бурів з боку Британської імперії. Після таких фактів лицемірно лунають постулати метрополії, що Британська імперія несла народам світу свободу й просвітництво.

У Першу світову війну Велика Британія вступила у складі воєнно-політичного блоку Антанта і нанесла поразку блоку Центральних держав (Німецька імперія, Австро-Угорщина, Османська імперія і Болгарське царство). Під час війни патріотичні почуття британців підвищилися, соціальні бар'єри між суспільними класами в цей період стали нижчими, жінки зайняли робочі місця чоловіків, які пішли на фронт. Частина британок несла військову службу як медсестри та кухарі. Був прийнятий закон про захист королівства, який носив тотальний характер впливу держави на всі сфери суспільного життя і захисту населення.

Під час війни розвинулися збройні сили Великої Британії: Британська армія, Королівський флот та створений під час Першої світової війни Королівський льотний корпус. Дієво працювала британська пропаганда. На захист Британії стали її колишні та існуючі колонії і домініони, які разом із британськими військовими виявили мужність у захисті Британської імперії. Про це свідчать цифри загиблих. Так, під час війни Сполучене Королівство Великої Британії і Ірландії втратило 74,121 особу, Британська Індія – 64,449 осіб, Канада – 56,639 осіб, Австралія – 59,330 осіб, Нова Зеландія – 16,711 осіб, Південно-Африканський Союз – 7,121 особу. Ці статистичні дані були оприлюднені Статистичним офісом її Величності 1922 р. [32].

Як внаслідок будь-якої війни, Велика Британія зазнала тяжких економічних збитків, але матеріальні втрати не були значними. За влучним висловом британського воєнного історика К. Батлі, «об'єктивна істина полягає у тому, що Велика війна не призвела до критичного економічного занепаду Британії... вона лише психологічно скалічила британців» [33, р. 424-426].

Йдеться і про втрати людські й матеріальні, і про жахи війни й де вперше були застосована така зброя, як отруйні гази, від якої вмирили і були скалічені фронтовики. Між двома війнами опинилися ті, кого називали «Загубленим поколінням». Це юнаки, яких призвали на фронт у віці 18 років, деякі з них навіть не встигли закінчити школу, але за умов війни рано почали вбивати. Після війни, коли вони повернулися додому морально і/або фізично скаліченими, вони нерідко не могли адаптуватися до мирного життя. Їх долі ламалися або через алкоголізм, або через самогубство, або їх свідомість не

витримувала і вони втрачали розум. Це явище було притаманне не тільки Британії. Юнаки-фронтовики післявоєнної Європи та США переживали цей важкий синдром. Це відбито у літературних творах Е. Гемінгвея, Е.М. Ремарка, А. Барбюса, Р. Олдінгтона, Ф.С. Фіцджеральда, Ш. Андерсона, Т. Вулфа та багатьох інших європейських та американських письменників тієї епохи.

Друга світова війна, яка почалася невдовзі, не дала Британії стовідсотково відновитися від людських та економічних втрат. Цей складний історичний сюжет добре висвітлений британською історіографією. Набагато менше британські історики, які досліджують Другу світову війну, звертають увагу на величезну допомогу, яку надала Британії Імперія у вигляді грошей, військової сили, постачання їжі та сировини. Усе це свідчило, що Британія не залишилася сам на сам із фашистським наступом.

Британію підтримувала Імперія в той спосіб, який вона вважала за потрібне. Вона мала також таких могутніх союзників, як СРСР, а згодом і США. Підтримка була різноманітною й шла в різні способи: Індія надіслала 2,5 млн. солдат; Канада не стала брати участь у воєнних діях, але надіслала 1 млн. доларів і майже таку суму надіслала Австралія. Південна Африка допомогла, надавши 410 тис. доларів, Нова Зеландія – 215 тис. доларів. Нарешті колонії мобілізували більш, як півмільйона персоналу який служив значною мірою в Африці [34, р. 559].

Після Другої світової війни Британія опинилася знесиленою, в руїнах і боргах. Наприклад, свій борг США вона сплатила тільки у 2006 р. У післявоєнні роки їй було не до підтримки порядку в її колоніях. У Великій Британії не було ані фінансів, ані людських ресурсів, ані моральних сил.

Водночас в колоніях поширюються рухи за незалежність та деколонізацію. Приклад, який подала Індія 1947 р. на чолі з М. Ганді, надихнув колонії Британської імперії на визволення від її ярма. 1960-і рр. стали роками національно-визвольного руху Народів Азії, Африки, Латинської Америки.

Остаточо домінування Британської імперії було підірвано Суецькою кризою. Президент Єгипту Гамаль Абдель Насер, націоналізував Суецький канал 1956 р. Не торкаючись подробиць цієї кризи, в якій велику участь брала й Британія, врешті-решт після воєнних дій і відновлення каналу з 1976 р. Він приносить Єгипту величезний прибуток, другий після туризму. Втрата Суецького каналу була величезним ударом для Великої Британії. Адже йшлося не тільки про величезні фінансові прибутки, але й про домінування у світі. У такий спосіб було поставлено крапку в історії Британської імперії.

Можна тільки дивуватися далекоглядності політиці правлячих кіл Британської імперії. Ще 1884 р. в метрополі окреслились дві політичні лінії. Одна з них передбачала орієнтацію на розширення британського впливу в Індії та на Далекому Сході, тоді як друга припускала розвиток в колоніях

самостійного правління, щоб запобігти війні за незалежність Північних американських колоній.

Саме тому 1884 р. був введений термін «Британська співдружність націй», який завдячує своєму походженню британському прем'єр-міністру лорду Розберрі. Утвердження цієї Співдружності відбулося в Лондоні 1887 р., на колоніальні конференції, де були закріплені основи нової колоніальної політики, завдяки якій найбільш розвинуті колонії стали отримувати статус домініонів, тобто квазідержавних суб'єктів, а пізніше фактично незалежних держав. До того ж всі вони ставали частиною Британської Співдружності націй – об'єднання, метою якого було згуртування величезної Британської імперії.

Після Другої світової війни у 1946 р. ця організація стала називатися «Співдружність» (Commonwealths). Прикметно, що коли йдеться про міністерство закордонних справ Британії, його практично завжди називають «Форін офіс», опускаючи при цьому його повну назву: «Foreign and Commonwealth Office», тобто «Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності». У цій назві закарбована та велика політична роль, яку Британія поклала й покладе на Співдружність. Хоча пріоритетними цілями її діяльності стали саме гуманітарні місії та просвітницька діяльність, Співдружність розглядається насамперед як організація, в межах якої держави, в яких різний рівень розвитку і характер економіки, мають можливість вступати в тісну і рівноправну взаємодію. Проте *de facto* Велика Британія виступає «рівнішою між рівними» у цій міжнародній міжурядовій організації оскільки її керівні органи знаходяться у Вестмінстері у Лондоні, а королева Єлизавета II є Головою Співдружності.

До Співдружності входять такі держави, як Австралія, Антигуа і Барбуда, Багами, Бангладеш, Барбадос, Білінгв, Ботсвана, Бруней, Велика Британія, Гайяна, Гамбія, Гренада, Домініка, Гвіана, Західне Самоа, Індія, Камерун, Канада, Кенія, Кіпр, Кірибаті, Лесото, Маврикій, Малаві, Малайзія, Мальта, Мозамбік, Намібія, Науру, Нігерія, Нова Зеландія, Пакистан, Папуа-Нова Гвінея, Свазіленд, Сейшельські острови, Сент-Вінсент і Гренадіни, Сент-Крістофер і Невіс, Сент-Люсія, Сингапур, Соломонові острови, С'єрра-Леоне, Танзанія, Тонга, Тринідад і Тобаго, Тувалу, Уганда, Фіджі, Шрі-Ланка, ЮАР, Ямайка.

Держави Співдружності розташовані на 31 500 000 квадратних кілометрах, що становить 20% земної суші з населенням 2 418 964 осіб. По-перше, втрата Британією контролю над Суецьким каналом свідчила про втрату провідної ролі в імперії. По-друге, не збулися її мрії про те, що Лондон стане фінансовим центром системи. Британська еліта спочатку сподівалася, що співдружність буде зберігати і розповсюджувати Британський вплив. Згодом вона втратила свій ентузіазм, пише дослідник К. Срінівасан. Це трапилося тоді, коли британська політика щодо справ співдружності потрапила під вогонь критики на зустрічах членів Співдружності [35].

Історична пам'ять британців знає багато провалів, які свідомо і підсвідомо не заповнюються тими керманичами, які стояли і стоять на чолі цієї держави. Складається дивна ситуація, коли британці не знають своєї імперської історії. Або, якщо висловитись точніше, вони знають тільки те, що їм вкладають в голову у школах та університетах. Велика Британія – островна держава. Декілька століть її історія розгорталася великою мірою далеко від її берегів. І тому нащадки Британської імперії не відчують жодної провини щодо її існування. Натомість багато хто з них мають гордість щодо імперського минулого країни. І дотепер у масовій свідомості британського народу існує міф, який підтримується вищими політичними колами про те, як Британська імперія сама поставила крапку на своєму існуванні: вона по-джентельменськи відпустила свої колонії. Таким чином вчинила менш жорстоко й не так руйнівно, ніж Франція за часів відділення її домініонів. Так самовдоволено стверджують британські історики.

Прем'єр-міністр Великої Британії з 1945 р по 1951 р. лейборист К. Еттли ще у 1960 р. зробив таку заяву: «Існує лише одна імперія, де ті люди, хто перебували при владі, добровільно відмовилися від гегемонії над підлеглими їм народами і дарували їм свободу, не відчуючи ані зовнішнього тиску, ані стомленості від тягара правління». Як пише відома британська письменниця і телеведуча А. Гірш, «це чисто британська, унікальна оцінка власної волі у світовій історії, коли створення Британської імперії позиціонується як велике моральне досягнення, а крах цієї імперії – як велика добровільна щедрість. Впевненість у своїй непогрішимості, – і жодного натяка на те, що ці поняття просто несумісні» [36]. Писменниця зазначає, що на тлі розповсюдженої історії у Великій Британії щодо періоду Британської імперії, губляться багато незручних фактів щодо неї, список яких такий величезний, що навіть поверхневе ознайомлення з ним забере багато часу.

Це й санкціоноване імперіалістичною державою багатосторічне загарбання заморських територій і пограбування, за якими стояли так звані герої. Наприклад, один із найвідоміших піратів в історії Р. Клайв пограбував Бенгалію. Злочини перед людством: створені британцями концентраційні табори під час бурської війни, які згодом надихнули нацистів. І такі сумні приклади, як знищення культурних об'єктів світового значення – королівств і палаців від Ашанті до Пекіну. Експлуатація на індустріальному рівні природних копалин, які збагачували імперську батьківщину за рахунок загарбання багатств колоній. Торгівля рабами, використання їх праці, які були сприйнятими з ентузіазмом британцями усіх класів та походжень – найбільша катастрофа, створена людиною за всі часи. У Великій Британії було знайдено чудове вирішення цієї проблеми: замість того, щоби розглядати і засудити цю неприємну правду про рабство, їхній фокус перемістився на святкування аболіціонізму. А. Гірш наголошує, як мало британців розуміють, наскільки

торгівля рабами була фундаментальною для процвітання Британської імперії, а також ту міру, яка історія імперії є історією Британії.

Про це переконливо йдеться у монографії У. Родні «Як Європа недорозвинула Африку», яка вперше вийшла в світ 1972 р. [37]. У багаточисленних рецензіях на цю книгу зазначається, що це впливова праця. Вона дає розуміння африканського недорозвитку завдяки проведеному У. Родні аналізу. Він показує, що експлуатація цього континенту, якою займалися імперські європейські держави, а також США, може бути зрозумілою тільки тоді, коли дослідник заглибиться у минуле цього процесу. Він наголошує: «Тільки тоді буде зрозумілим, як сучасність “недорозвинутої” Африки стала такою, якою вона є. Починати потрібно з того, щоби заглибитись у історичну давнину, починаючи з XV ст., з одного боку, а з іншого – в кінець колоніального періоду». У «Передмові» до останнього видання науковець стверджує, що «розвиток Африки може бути здійсненим тільки на підґрунті радикального розриву з міжнародною капіталістичною системою, яка була головним фактором більш, як п'ять століть» [39].

Хоча Велика Британія нині цілком самостійна окремішна держава, ностальгія за глобальним світовим впливом в думках, діях її еліти, залишається. Велика Британія не звикла комусь підкорятися, бути під чийось управлінням, звідси і Брексіт і мрії про глобальну державу.

Отже, проаналізовано становлення, розвиток і руйнацію наймогутнішої в світі та найбільшої за складом колоній, націй і народів і за часом існування на всіх континентах Землі Британської імперії. Досліджено різні теоретичні підходи та багата зарубіжна історіографія Британської імперії. Застосовано концепцію «чотирьох» Британських імперій як найбільш продуктивну для дослідження вказаної вище проблематики.

Завдяки синхронічному та діахронічному підходам виявлено подекуди часову симультанність розвитку Британської імперії у різних частинах світу, яка втім виступала у різних формах її правління (колонії, домініони, підмандатні території тощо), і у різному ставленні до них Імперського Лондона.

Запропоновано гіпотезу, що різні форми правління колоніальними територіями Британської імперії на різних етапах їх існування формували різне ставлення до них офіційного Лондона. Прикладами слугують війни за незалежність (перш за все США), повстання, протестні рухи (аболіціонізм) проти найганебнішого породження Британської імперії – рабства. Його скасування не зробило чорношкіре населення колишніх британських колоній цілком вільним і незалежним, про що говорить таке породження рабства в цих суспільствах, як сегрегація.

Доведено, що це відповідно впливало на ставлення колоніальних народів до Британської імперії і, навпаки, – ставлення британської імперської верхівки до підлеглих у різних своїх володіннях.

Показано, як визвольні рухи, починаючи з Індії і закінчуючи Африкою, підірвали колишню могутність Британської імперії, яка з низки окреслених у статті причин не могла її втримати. Натомість з'явилася спочатку Британська Співдружність націй, яка поступово перетворилася на Співдружність.

З'ясовані причини, чому Великій Британії так потрібно це утворення нині, особливо у світлі Брекситу. Зроблено висновок, що Велика Британія намагається посісти місце глобальної держави в світі. Це є підтвердженням, що імперський дух у вищих ешелонах британського суспільства не «вивітрився», що політична, фінансова, економічна еліти Британії бажають перетворення колишньої Британської імперії на глобальну державу, що ідея керування світом у багатьох з них у крові. Недарма залишається нескасованою й непереіменованою вища британська нагорода – Орден Британської імперії, хоча *de jure* і *de facto* цієї імперії давно вже не існує. Доведено, що демократичні кола Британії ставили це питання. Деякі видатні митці, представлені до цієї нагороди, відмовлялися від неї, але нагорода існує й до нині. Все це дає змогу зроби висновок, що британський суспільний ідеал у різних верств населення різний і стверджувати, що імперський дух живий у Великій Британії у трансформованому вигляді глобальної держави із підтримкою Співдружності.

Список використаних джерел та літератури

1. Gascoigne J. Expanding Historiography or British Imperialism // *Historical Journal*. – 2006. – Vol. 49. – P. 577-592.
2. Hopkins A.G. Back to the Future: from National History to Imperial History // *Past and Present*. – 1999. – № 164. – P. 198-243.
3. *The Cambridge History of the British Empire (IX volumes)* / Ed. by E. Benians, J.H. Rose, A. Newton. – 1929-1959.
4. *Oxford History of the British Empire (5 Volumes)*. – Oxford: Oxford University Press, 1998-1999.
5. *Oxford History of the British Empire*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.global.oup.com>
6. MacKay D., Brooking T., Herda P., Howe K.R. Reviewing the Oxford History of the British Empire. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.trandfonline.com
7. Darwin J. *Unfinished Empire: The Global Expansion of Britain*. – London: Bloomsbury Press, 2013. – 496 p.
8. Jackson A. *The British Empire: A Very Short Introduction*. – Oxford: Oxford University Press, 2013. – 144 p.
9. Porter B. *The Lion's share: A short history of British imperialism, 1850-1958*. – London: Pearson, 1996. – 432 p.
10. Canny N. *The Oxford History of the British Empire: Volume I: The Origins of Empire: British Overseas Enterprise to the Close of the Seventeenth Century*. – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 560 p.
11. Marshall P.J. *The Cambridge Illustrated History of the British Empire (Cambridge Illustrated Histories)*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1996. – 404 p.
12. Sir John Robert Seeley. *The Expansion of England: Two Courses of Lectures*. Vol. 86 of English authors: Ausbade B. Publisher Little, Brown. 1922. Original from Harvard University. – 359 p.

13. Wormell D. Sir John Seeley and the Uses of History. – Cambridge: Cambridge University Press, 1980. – 243 p.
14. Newton A.P. A Hundred Years of the British Empire. 1940. – 416 p.
15. Eck D. India: A Secret Geography. – London: Harmony. 2012. – 576 p.
16. India's Spiritual Landscape. The Heavens and the Earth // *The Economist*. – 2012. – March 24th. – P. 38.
17. Seal A. The Emergence of Indian Nationalism: Competition and Collaboration in the Later Nineteenth Century. Cambridge: Cambridge University Press. 1971. – 436 p.
18. Johnson G. Provincial politics and Indian nationalism: Bombay and the Indian National Congress 1880-1915. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 224 p.
19. Religion Cultures in the Early Modern India: New Perspectives / Ed. by R. O'Hanlon, D. Washbrook. – New York: Routledge, 2015. – 216 p.
20. Guha R. On Some Aspects of Historiography of Colonial India // *Selected subaltern studies* / Ed. by R. Guha, G.C. Spivak. – New York: Oxford University Press, 1988. – P. 37-43
21. Amiya Kumar B. Writing Indian History in the Marxist Mode in a Post-Soviet World // *Indian Historical Review*. – 1993. – № 1/2. – P. 229-244.
22. Prakash G. Subaltern Studies as postcolonial criticism // *American historical review*. – 1994. – № 99(5). – P. 1475-1500.
23. Parsons T.H. The Second British Empire: The Crushable of the 20th Century. – London: Rowman & Littlefield, 2014.
24. Aldrich M.A. The Search for the Vanishing Beijing: A Guide to China's Capital Through the Ages. – Hong Kong: Hong Kong University Press. 2006. – 422 p.
25. Broudehoux A-M. The Making and Selling of Post-Mao Beijing. – New York: Routledge, 2004. – 280 p.
26. Гюго В. Военная экспедиция в Китай. Собрание сочинений в 15 томах. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – Т. 15: Дела и речи. С. 360-362.
27. Колонии британской империи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.http.tempting.pro
28. Sheppard T. Children of Blindness. – Sydney: Angus and Robertson, 1978. – 224 p.
29. Зернецька О.В. Нещасні діти Австралії. Післямова. – Київ: Дніпро, 1982. – 192 с.
30. Wentworth W.C. Statistical, Historical, and Political Description of the Colony of New South Wales, and its Dependent Settlements in Van Diemen's Life Land; With a Particular Enumeration of the Advantages Which These Colonies Offered for Emigration, and Their Superiority in Many Respects Over Those Possessed by the United States of America. – London, 1819. – 484 p.
31. Roe M. Australian's Place in 'The Swing to the East' 1788-1810 // *Historical Studies; Australia and New Zealand*. – 1959. – № 8(30). – P. 202-213.
32. HMSI. Statistics of the Military at Effort of the British Empire Buring WWI. – 1922. – P. 237-362.
33. Barnett C. The Collapse of the British Power. – London: Prometheus Books, 1986. – 643 p.
34. Jackson A. The British Empire, 1939-1945 / At the Cambridge History of the Second World War. Volume II Politics and Ideology. 2015.
35. Srinivasan K. Nobody's Commonwealth? Commonwealth in the Britain Post-Imperial Adjustment // *Commonwealth and Comparative Politics*. – 2006. – 44.2. – P. 257-269.
36. The Belly of the Beast. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.theguardian.com
37. Rodney W. How Europe Underdeveloped Africa. – London: Bogle-L'Ouverture Publications, 1972. – 312 p.

Зернецкая О.В. Переосмысление роли Великобритании: от мировой империи до национального государства.

В статье констатируется, что Великобритания на протяжении многих столетий была самой большой империей в мире. Благодаря синхронному и диахронному подходам выявлено временную simultaneity развития Британской империи в разных частях мира, которая выступала в разных формах её правления (колонии, доминионы, подмандатные территории и т. д.), и в разном отношении к ним имперского Лондона.

Она прошла эволюцию от Первой Британской империи, которая развивалась за счёт торговли рабами, до Второй Британской империи когда она колонизировала одну из самых больших стран мира – Индию и другие страны Востока, до Третьей Британской империи, когда её колонии расширились почти на все уголки земного шара. Наконец, Четвёртая Британская империя – это условное обозначение распада этой колониальной системы. Показано, как освободительные движения, начиная с Индии и заканчивая Африкой, подрывали бывшее могущество Британской империи, которая по ряду освященных в статье причин не могла её удержать.

Становление независимой державы Великобритания, свободной от колоний не привело к утрате имперского духа, который проявляется в практических делах – Организации Британского содружества наций (British Commonwealth of nations), которое впоследствии было переименовано в Содружество (Commonwealth), Брекзит и т. д. Сделаны выводы, что Великобритания старается занять место глобальной державы в мире.

Ключевые слова: Великобритания, Британская империя, синхронный и диахронный подходы, четыре периода в эволюции Британской империи, колониальная система, освободительные движения, Содружество, Брекзит, глобальная держава.

Zernetska O. The Rethinking of Great Britain's Role: From the World Empire to the Nation State.

In the article, it is stated that Great Britain had been the biggest empire in the world in the course of many centuries. Due to synchronic and diachronic approaches it was detected time simultaneousness of the British Empire's development in the different parts of the world. Different forms of its ruling (colonies, dominions, other territories under her auspice) manifested this phenomenon.

The British Empire went through evolution from the First British Empire which was developed on the count mostly of the trade of slaves and slavery as a whole to the Second British Empire when it colonized one of the biggest states of the world India and some other countries of the East; to the Third British Empire where it colonized countries practically on all the continents of the world. The Forth British Empire signifies the stage of its decomposition and almost total down fall in the second half of the 20th century. It is shown how the national liberation moments starting in India and ending in Africa undermined the British Empire's power, which couldn't control the territories, no more.

The foundation of the independent nation state of Great Britain free of colonies did not lead to loss of the imperial spirit of its establishment, which is manifested in its practical deeds – Organization of the British Commonwealth of Nations, which later on was called the Commonwealth, Brexit and so on. The conclusions are drawn that Great Britain makes certain efforts to become a global state again.

Keywords: Great Britain, British Empire, synchronic and diachronic approaches, four periods of the evolution of the British Empire, colonies, dominions, other territories under her auspice, national liberation moments, the Commonwealth, Brexit, global state.

УДК 94:327(5-191.2)

Деменко О.Ф.

ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ У СУЧАСНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджуються особливості формування та реалізації безпекової політики у регіоні Центральної Азії. Аналізуються основні глобальні, регіональні та внутрішні проблеми, які є головними загрозами для стабільності регіону. Обґрунтовується думка, що існуючу в регіоні Центральної Азії систему міжнародної безпеки вирізняє складний та багаторівневий характер. Вона формується через діяльність багатьох міжнародних організацій, зокрема таких як ООН, ОБСЄ, ШОС, ОДКБ, ЄАЕС, НАТО. Значний вплив на безпекову ситуацію у Центральній Азії здійснюють Російська Федерація, КНР та США, відносини між якими останнім часом суттєво загострились. Аргументується висновок, що безпекова ситуація у Центральній Азії залишається складною та непередбачуваною. У регіоні переплітається вузол глобальних, регіональних та внутрішніх проблем, які є потенційними загрозами для стабільності регіону.

Ключові слова: міжнародна безпека, Центральна Азія, виклики та загрози, міжнародні організації, інтеграційні процеси.

Динамічні зміни, які відбуваються у сучасному безпековому середовищі, загострення суперечностей між провідними центрами сили, зміцнення політичних, економічних та культурних позицій Китайської Народної Республіки (КНР), агресивна зовнішня політика Російської Федерації (РФ), спрямована на реінтеграцію пострадянського простору, турбулентність світової економіки ставлять перед політичними елітами країн Центральної Азії (ЦА) питання вироблення безпекової політики, яка б гарантувала стабільний політичний і соціально-економічний розвиток та унеможливила б дестабілізацію регіону. Центральна Азія – складний регіон, у якому переплітаються геополітичні та гео економічні інтереси провідних країн світу. З огляду на вагомий енергетичний, ресурсний та транзитний потенціал, регіон ЦА набуває стратегічного значення. Від того, яким чином буде розвиватися ситуація у країнах Центральної Азії значною мірою буде залежати баланс сил у світовій політиці.

Проблематика формування і розвитку безпекового середовища у Центральній Азії викликає великий інтерес наукової спільноти, їй присвячено цілу низку аналітичних праць. Зокрема, дослідженню безпекових проблем регіону, аналізу викликів та загроз безпеці країн Центральної Азії присвятили свої праці І. Мінгазутдінов та Г. Мінгазутдінова [1], Т. Ляшенко [2], Т. Макаренко [3], А. Казанцев [4], Н. Мураталієва [5]. Діяльність Шанхайської організації співробітництва (ШОС) розкрита в роботі Н. Мамедової [6], вплив на безпекову ситуацію в регіоні ЦА Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ) проаналізовано в дослідженнях К. Сироежкіна [7] та М. Лазовича [8].

Однак цілісне уявлення про сучасний стан та майбутнє цього важливого регіону повною мірою так і не сформовано. Тож надзвичайно важливими є подальші дослідження місця і ролі країн ЦА у сучасній системі міжнародної безпеки, виявлення ключових загроз безпеці та з'ясування тенденцій і перспектив розвитку безпекової ситуації у цьому непередбачуваному регіоні.

Складність безпекової ситуації в Центральній Азії впливає із особливостей регіону. Узагальнено, до основних характеристик країн ЦА слід віднести наступні:

- наявність невирішених суперечностей між державами регіону щодо розмежування кордонів, міжетнічна напруженість;
- продовольчі та водні проблеми, зумовлені особливостями клімату, зростанням демографічних показників та некваліфікованим управлінням наявними ресурсами;
- неврегульованість афганського питання, що негативно впливає на безпекову ситуацію в регіоні ЦА та сприяє поширенню тероризму, організованої злочинності та наркотрафіку;
- авторитарний стиль правління та відносно стійкі політичні режими (окрім нестабільного Киргизстану);
- відносно низький рівень соціально-економічного розвитку (Таджикистан і Киргизстан найбідніші у регіоні), сировинний характер економік, які значно залежать від світових цін на енергоносії та сировину [9, с. 1].

Також варто додати що всі країни ЦА, тією чи іншою мірою, володіють значними покладами природних ресурсів, а сам регіон є важливим транзитним шляхом між Європою та Азією.

Аналіз політичних систем держав Центральної Азії дозволяє виявити низку характеристик, які свідчать про укоріненість у них деструктивних неформальних інститутів. Зокрема:

- переплетення патріархально-родових відносин із модернізмом, потребою реагувати на виклики глобалізації;
- клановість політики, яка посилюється встановленням суперпрезидентських республік;
- сакралізація державних лідерів і встановлення режиму їх практично необмеженої влади;
- культивування патерналістського типу політичної свідомості громадян;
- зрощення влади та фінансово-промислового капіталу;
- здійснення взаємодії між політичними акторами значною мірою через неформальні норми;
- політичний фаворитизм і корумпованість політичних еліт [10].

Центральна Азія – це регіон світу, де триває процес самовизначення, будівництва національної державності та створення основ для міжнародної суб'єктності. Окрім того в регіоні активно розвивається процес внутрішнього

суперництва між країнами, який ускладнюється не до кінця зрозумілим баченням місця і перспектив регіону у світовій політиці та економіці, що істотно полегшує дії зовнішніх гравців. Не буде перебільшенням твердження, що ЦА сформувалася як регіон скоріше тому, що таким його бачать ззовні. Не випадково саме зовнішні чинники мають вирішальний вплив на формування регіонального порядку, а в центральноазійську політику залучено багато зовнішніх гравців, у кожного з яких є конкретні геостратегічні інтереси, що, в свою чергу, породжує між ними конкуренцію за вплив [11].

Тож не випадково Центральна Азія у сучасних умовах стала ареною суперництва провідних гравців світу: КНР, РФ та США. Конкуренція КНР, РФ та США досить специфічно впливає на країни ЦА. Попри регулярну критику регіону за відсутність демократичного розвитку і нездатність взяти під контроль злочинність і екстремізм, що піднімає голову, дії зовнішніх гравців сприяють авторитарному правлінню і корупції, що потім негативно впливає на клімат економічної, політичної та соціальної стабільності. Центральна Азія є частиною боротьби, в якій зовнішні гравці по черзі змагаються за увагу і, зрештою, за доступ до ресурсів. до того ж регіональні еліти розуміють, що вони можуть користуватися конкуренцією інтересів для власної вигоди. В результаті нерідко вважається, що такими категоріями як верховенство права, корпоративне врядування, прозорість комерційних операцій можна пожертвувати заради національних інтересів. Поки США, Росія і Китай продовжують грати в геополітичні ігри в регіоні, тут залишатиметься вигляд стабільності. Але будь-яке незначне послаблення інтересів може подіяти як каталізатор, який підштовхне регіон до дестабілізації [3].

Аналіз безпекової ситуації дозволяє виділити основні глобальні, регіональні та внутрішні проблеми, які є головними загрозами для стабільності регіону. Умовно їх можна поділити на декілька груп:

1. Геополітичні суперечності. Центральна Азія у сучасних умовах стала ареною суперництва провідних гравців світу: КНР, РФ та США. Росія прагне зберегти своє домінування над країнами ЦА. У контексті російської агресії проти України центральноазійські політичні еліти чітко усвідомлюють, що Кремль заради збереження свого впливу може задіяти будь-які інструменти. З іншого боку, демографічний, економічний та технологічний потенціал КНР викликає занепокоєння країн ЦА перед перспективою «китайської загрози», яка уявляється як імовірна фінансово-економічна, а потім і військово-політична залежність регіону від Китаю. США прагнуть не допустити ситуації, коли Росія та КНР домінуватимуть в регіоні такою мірою, що це загрожуватиме американським інтересам у Центральній Азії. Нині відносини у трикутнику РФ-КНР-США є досить напруженими, що негативно впливає на загальну безпекову ситуацію в регіоні.

2. Міждержавні протиріччя, які носять загальнорегіональний характер. Вони пов'язані із не остаточно вирішеними питаннями делімітації та демаркації

кордонів між країнами, використанням ресурсів транскордонних річок, міжетнічними проблемами. Потенціал територіальних суперечок є найбільш небезпечним. Під впливом російської агресії проти України політична еліта Казахстану почала чітко усвідомлювати, що значна кількість етнічних росіян, які мешкають у цій країні та складають вагомий відсоток населення у північних областях Казахстану, у будь-який момент можуть слугувати приводом для Кремля виступити на «захист російськомовних громадян». Складною є міжетнічна ситуація у Ферганській долині. Територіальні суперечності існують між Казахстаном та Узбекистаном, Узбекистаном та Киргизстаном, Киргизстаном та Таджикистаном. Питання раціонального спільного використання транскордонних водних ресурсів включене до системи заходів забезпечення національної безпеки країн ЦА, оскільки вирішення цієї проблеми впливає на весь процес державного будівництва та соціально-економічного розвитку центральноазійських держав [12, с. 310].

3. Внутрішні проблеми, які на думку більшості дослідників, є найбільшими загрозами для країн Центральної Азії. До таких слід віднести клановість, внутрішню слабкість, відсутність сильних політичних інститутів та сталих політичних традицій, проблеми транзиту влади, слабкий діалог із громадянським суспільством, складну соціально-економічну ситуацію у більшості країн регіону.

4. Проблеми тероризму, релігійного екстремізму та етнічного сепаратизму. Активізація останніми роками ісламістів у країнах ЦА, розповсюдження радикалізму викликають серйозну занепокоєність. Влада КНР стурбована спробами активізувати ісламський рух на власній території у Синьцзян-Уйгурському автономному районі. Вже багато років Пекін веде боротьбу із терористичним підпіллям у цьому регіоні. Негативно на безпекову ситуацію впливає діяльність низки терористичних організацій, що є серйозною потенційною загрозою безпеці центральноазійських республік.

5. Проблема контрабанди та поширення наркотиків є одним з найважливіших питань, що стоїть на порядку денному не тільки перед центральноазійськими країнами, а й усім світовим співтовариством. Після розпаду СРСР наркобізнес здійснює серйозний вплив на розвиток регіону ЦА. Ця обставина пов'язана із географічною близькістю Центральної Азії до Афганістану, який став найбільшим центром виробництва та розповсюдження наркотичних речовин, а країни ЦА стали транзитним маршрутом постачання наркотиків до Росії та країн Європи (за деякими даними, Росія стала найбільшим споживачем афганського героїну) [4]. Складне економічне становище населення центральноазійських країн, разом із фінансовою привабливістю контрабанди наркотиків, сприяє участі в наркобізнесі значної кількості жителів регіону.

Окрім того, тісний взаємозв'язок внутрішніх і зовнішніх чинників проявляється при аналізі будь-якої групи проблем безпекового характеру.

Після розпаду СРСР країни ЦА до нині переживають перехідний період, який характеризується як «системне покарання». Центральну Азію характеризує правило трьох «не»: невизначеність, нестабільність та непередбачуваність. Якщо система забезпечення регіональної безпеки в Європі ґрунтується на основі НАТО, ЄС та ОБСЄ, то повноцінної архітектури безпеки у вигляді гармонійно вибудованої та функціонуючої системи з гарантіями в Євразії до нині не існує [5]. Це перешкоджає узгодженості дій центральноазійських держав щодо протидії зовнішнім викликам і загрозам.

Існуючу в регіоні ЦА систему міжнародної безпеки вирізняє складний багаторівневий характер. Регіональний рівень безпеки забезпечується такими військово-політичними і військовими організаціями, як ШОС і ОДКБ, елементи глобального рівня безпеки пов'язані з членством держав регіону в ООН і ОБСЄ, а також взаємодією з НАТО та участю в деяких програмах цієї організації. При цьому НАТО часто конкурує і змагається в Центральній Азії із ОДКБ та ШОС.

Складність безпекової ситуації частково пояснюється тим, що країни ЦА не поспішають пов'язувати вирішення проблем забезпечення регіональної безпеки як з ОДКБ та її структурами, так із ШОС. Це обумовлено, по-перше, використанням центральноазійськими учасниками цих організацій концепції багатовекторності, яка на практиці у багатьох випадках зводиться до простого зовнішньополітичного балансування між різними світовими і регіональними центрами. По-друге, це може бути пояснено недовірою до Росії та її імперських зазіхань. По-третє – пасивним відношенням Китаю у межах ШОС до потенційних військових загроз регіону, прагненням офіційного Пекіна обмежити свою діяльність у ЦА виключно сферами енергетики, економіки і торгівлі [7, с. 16]. Також слід додати, що КНР надає перевагу двостороннім відносинам із країнами ЦА на протизагроз багатостороннім форматам взаємодії.

На думку К. Сироежкіна, все ж таки можна констатувати, що з моменту отримання незалежності країнами Центральної Азії в регіоні утворилася багаторівнева архітектура забезпечення безпеки. Хоча ефективність деяких присутніх в ній інститутів і механізмів залишає бажати кращого, не можна не визнати того факту, що вся система у цілому працює. Вона дозволяє не тільки знаходити консенсус з досить складних міжнародних проблем, а й практично вирішувати актуальні питання забезпечення регіональної безпеки. **Перший рівень** умовно можна позначити як «консультативний». Хоча на даному рівні жодних конкретних рішень з питань регіональної безпеки не приймається, його важливість важко переоцінити. На цьому рівні основним механізмом пошуку консенсусу є Нарада щодо заходів взаємодії та довіри в Азії. Діючий в межах Наради механізм діалогу дозволяє вирішувати конфліктні питання не шляхом збройного протистояння, а за столом переговорів. **Другий рівень** представлений ШОС, програмою НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ), та структурами забезпечення безпеки, що діють в межах Співдружності незалежних держав (СНД). Цей рівень більш конкретний, оскільки діяльність

представлених в його межах структур безпосередньо спрямована на вирішення питань забезпечення регіональної безпеки. Головні проблеми, що знижують ефективність функціонуючих на цьому рівні механізмів безпеки, пов'язані із об'єктивними протиріччями, які існують між глобальними гравцями і спокусою «пограти» на цих протиріччях. Також існує проблема дублювання у діяльності тих механізмів, які є в структурі СНД, ШОС і програми НАТО «ПЗМ». Нарешті, **третій рівень** представлений лише однією організацією – ОДКБ, яка залишається основною організацією забезпечення безпеки в регіоні та збереження військово-технічних контактів країн, які до неї входять. Однак, незважаючи на те, що ОДКБ має достатній потенціал для ефективного реагування на комплекс як глобальних, так і регіональних викликів і загроз, цей потенціал не може бути ефективно задіяний через внутрішні проблеми організації, різноспрямованість країн-членів та присутність на просторі ОДКБ позарегіональних гравців з їх інтересами [7, с. 131-133].

ОДКБ була створена у 2002 р. на основі Договору про колективну безпеку, підписаного у 1992 р. у Ташкенті. Нині до ОДКБ входять Росія, Білорусь, Вірменія, а також всі центральноазійські держави, за винятком Узбекистану і Туркменістану.

В ОДКБ створені відповідні структури безпеки – Колективні сили швидкого розгортання та Колективні сили оперативного реагування (КСОР). Перші були створені у 2001 р. Їх основними завданнями, крім загального забезпечення безпеки, є відбиття воєнного нападу або загрози агресії та проведення контртерористичних операцій. КСОР були сформовані у 2009 р. з метою оперативного реагування на різні виклики і будь-якого виду загрози безпеці членам ОДКБ. Організація також має свої миротворчі сили, а найближчим часом планується створення колективних авіаційних сил та Центру кризового реагування та узгодження Стратегії колективної безпеки країн-членів [8].

Можна погодитися із оцінкою, що і до того суперечливий розвиток ОДКБ фактично призупинився після 2014 р. Москва була поглинена своїми військовими операціями в Україні та Сирії, де члени ОДКБ чітко дали зрозуміти, що операції в цих країнах випадають за межі їхнього кола обов'язків [13].

Крім цього, ОДКБ так і не змогла подолати існуючі проблеми, які негативно впливали на її діяльність та авторитет, зокрема і в регіоні ЦА. До таких проблем слід віднести:

- відсутність єдиного Євразійського простору безпеки. Практичним відображенням цього є факт існування в ОДКБ трьох фактично самостійних територіальних зон відповідальності. Саме цим пояснюється відсутність виразної ідеології в ОДКБ;

- відсутність спільних підходів до проблем регіональної безпеки та концептуальних підходів до військового будівництва держав-членів. Національні концепції безпеки, зовнішньої політики та військові доктрини не

тільки не узгоджуються між країнами-членами, але й нерідко розробляються за участю фахівців держав, що належать до інших воєнно-політичних блоків;

- низький рівень спільного розуміння загроз глобальній та регіональній безпеці в Організації. Кожна держава ОДКБ прагне самостійно визначати власну ієрархію загроз і викликів безпеці, які можуть сильно відрізнятись від ієрархії загроз, обраної іншими країнами-членами;

- спрямованість ОДКБ виключно на відсіч зовнішній агресії. Про існуючі або потенційні загрози всередині простору ОДКБ, за рідкісним винятком, держави-члени вважають за краще не говорити. Проте, такі загрози та виклики існують і нині, на думку багатьох експертів, вони більш актуальні, ніж гіпотетична зовнішня загроза;

- відсутність єдиної військово-технічної політики держав-членів ОДКБ. Військово-технічне співробітництво здійснюється виключно на двосторонній основі. до того ж, отримуючи російську продукцію військового призначення на пільгових умовах, більшість країн паралельно здійснюють широкомасштабні закупівлі або безоплатно отримують озброєння і військову техніку в інших країнах. Аналогічним чином складається ситуація і в питаннях підготовки військових кадрів. Незважаючи на укладену угоду про їх підготовку на базі російських військово-навчальних закладів, динамічно розширюється співробітництво в цій галузі з НАТО та Китаєм;

- складність процедури прийняття рішень. Існуючий механізм (консенсус, обов'язкове офіційне звернення президента або парламенту тієї чи іншої країни за допомогою) істотно обмежує можливості ОДКБ щодо практичного використання її потенціалу;

- сприйняття ОДКБ як структури, що функціонує в національних інтересах Росії. Тому підвищення ефективності діяльності Організації, на думку деяких експертів, призведе до «автоматичного посилення позицій Росії». Тож участь країн Центральної Азії в ШОС або програмі НАТО «ПЗМ» аргументується як необхідність збереження балансу сил [7, с. 133-134].

Шанхайська організація співробітництва спочатку була сформована 5 державами (Китай, РФ, Киргизстан, Казахстан і Таджикистан) як «Шанхайська п'ятірка» під час переговорів і підписання в 1996 р. у Шанхаї угоди «Про зміцнення довіри у військовій сфері в прикордонних районах». У квітні 1997 р. у Москві була підписана угода «Про взаємне скорочення збройних сил у прикордонних районах». На цьому етапі основним завданням організації визначалася боротьба з: 1) тероризмом, 2) національним сепаратизмом, 3) релігійним екстремізмом (боротьба проти «трьох лих»). У червні 2001 р., після вступу Узбекистану, «Шанхайська п'ятірка» була перетворена в Шанхайську організацію співробітництва. Були прийняті хартія, статут та інші документи. В 2005 р. був створений інститут спостерігачів ШОС [2, с. 142].

Нині ШОС має такий склад і структуру:

- вісім країн є членами Організації – Індія, Казахстан, Китай, Киргизстан, Пакистан, Російська Федерація, Таджикистан, Узбекистан;
- чотири країни мають статус спостерігача при ШОС – Афганістан, Білорусь, Іран, Монголія;
- шість країн є партнерами по діалогу ШОС – Азербайджан, Вірменія, Камбоджа, Непал, Туреччина, Шрі-Ланка [14].

Крім традиційних напрямків у сфері безпеки, ШОС реалізує програми з торгово-економічного, енергетичного, транспортного й гуманітарного співробітництва. Створено спеціальні інститути й механізми їхньої реалізації – Міжбанківське об'єднання, Ділова рада ШОС, Фонд розвитку (Інвестиційний банк), науково-експертний Форум ШОС, 15 видів нарад різних відомств ШОС та інші. Кількість населення країн-членів організації разом із країнами-спостерігачами становить понад 3 млрд. Воєнно-стратегічний потенціал ШОС визначається тим, що до неї входять 4 ядерні держави: Росія й Китай – де-юре, Індія й Пакистан – де-факто. Всі рішення приймаються через механізм консенсусу держав-членів ШОС. За всіма статутними документами ШОС не є військово-політичним блоком або союзом [2, с. 142].

ШОС в даний час можна розглядати радше як дискусійний майданчик з питань безпеки, ніж як ефективний інструмент для вирішення тих чи інших безпекових проблем. Важливим індикатором в цьому аспекті є відсутність між країнами, які входять до ШОС, духу кооперації і прагнення знайти компроміс заради досягнення довгострокових взаємовигідних рішень. Існує думка, що прийняття нових членів, відносини між якими ускладнені взаємними територіальними претензіями, може призвести не до розширення інтеграційних зв'язків організації, а виступити фактором послаблення ШОС. У цьому аспекті слід зазначити, що нові члени і партнери Організації розглядають свою участь в її діяльності, перш за все, з погляду реалізації своїх національних інтересів, а не розв'язання наявних проблем міжнародного характеру [6].

Аналізуючи нинішній стан ШОС, слід неодмінно враховувати наявні в ній протиріччя, серед яких найважливішими є:

- конкуренція за вплив на регіон ЦА між лідерами ШОС Китаєм і Росією та полярність їх інтересів щодо прийняття нових членів (Китай особливо підтримував вступ Пакистану, Росія – Індії);
- різні підходи до визначення пріоритетів у діяльності Організації (Росія акцентує увагу на сфері безпеки, КНР – на економіці);
- відсутність єдиної позиції в оцінці тих чи інших подій на міжнародній арені: вторгнення РФ до Грузії 2008 р., російської агресії проти України, участі збройних сил РФ в сирійському конфлікті.

Можна припустити, що розширення кількості учасників ШОС призведе лише до подальшого розмивання цілей Організації та послабить її шанси стати дієвим механізмом для вирішення важливих безпекових проблем регіону ЦА.

Щодо здобутків ШОС, то в якості позитивного результату функціонування Організації можна позначити вирішення питання делімітації і демаркації кордонів між центральноазійськими країнами, з одного боку, та Китаєм – з іншого. Однак прикордонні суперечки, пов'язані з водно-енергетичними проблемами всередині регіону, залишаються замороженими, а ШОС не використовується в якості дієвого інституційного механізму їх вирішення. Існує також думка, що вирішення прикордонних суперечок у діяльності ШОС успішним виявилось лише для КНР [6]. Адже у Казахстані, Киргизстані та Таджикистані існують підозри, що територіальні суперечки, які мали місце в цих країн з КНР після розпаду СРСР, були вирішені на користь могутнього Китаю.

Як зазначалося вище, значний вплив на безпекову ситуацію в Центральній Азії, окрім міжнародних організацій, здійснюють такі провідні гравці як РФ, КНР та США. Відносини між цими впливовими акторами, які останніми роками суттєво загострились, є визначальними для регіону.

Російська Федерація проголосила центральноазійські республіки сферою свого одноосібного впливу, як і увесь пострадянський простір у цілому. Росія підтримує тісні гуманітарні зв'язки з країнами регіону, зберігає значну військову присутність, що підкріплюється військовими базами РФ у Таджикистані та Киргизстані, а також членством Казахстану, Киргизстану та Таджикистану в ОДКБ. Економічний вплив Росія намагається поширювати через діяльність Євразійського економічного союзу (ЄАЕС), до якого входять такі країни ЦА як Казахстан та Киргизстан.

Основними стратегічними цілями РФ в регіоні ЦА є задоволення своїх геополітичних та гео економічних інтересів, перешкоджання впливу США і Заходу в цілому та стримування впливу Китаю на економічні, політичні і безпекові процеси в регіоні, який стрімко зростає.

Бажаним, але навряд чи досяжним, для Росії варіантом розв'язання проблеми російсько-китайської конкуренції в ЦА виглядає проект створення свого роду взаємовигідного союзу, в якому б Китай зосереджувався на питаннях економічного розвитку, а Росія б опікувалася проблемами безпеки.

Геополітичні амбіції Кремля викликають яскраво виражене занепокоєння країн Центральної Азії, адже очевидно, що після провалу на українському напрямку Москва планує закріпити своє домінування в цьому регіоні.

Для Росії Центральна Азія досі виступає в якості території надзвичайної геополітичної ваги, відтак російське керівництво не шкодує ресурсів для закріплення свого впливу в регіоні. Зважаючи на кримський прецедент, залишається лише розмірковувати про те, як далеко може зайти Москва в питанні просування власних інтересів у ЦА та наскільки довго та злагоджено самі країни регіону опиратимуться геополітичним апетитам Росії [1, с. 15].

Серйозною перешкодою для розвитку російських інтеграційних проектів стала маргіналізація Росії після приєднання Криму, вторгнення до України та

погіршення відносин із Заходом. Загострилася проблема транзиту, оскільки з 2016 р. Москва під приводом появи в Росії «санкційної» продукції зупинила транзитні поставки українських товарів до Казахстану та Киргизстану. Казахські нафтовики побоюються проблем із транспортуванням своєї нафти через Каспійський трубопровідний консорціум внаслідок загрози нових антиросійських санкцій. Сама по собі західна санкційна політика викликає складнощі у застосуванні принципів єдиного митного простору в межах ЄАЕС, а напруженість у відносинах Росії та Заходу – в імplementації принципу свободи пересування. Нині всі країни ЄАЕС, на відміну від Росії, прийняли рішення про безвізовий короткостроковий в'їзд громадян ЄС і США [15].

Також майбутнє євразійської інтеграції значною мірою залежатиме від розвитку ситуації із транзитом влади у Казахстані. Як зазначає В. Іноземцев, нині формальне дотримання інтеграційного порядку денного забезпечується виключно особистістю президента Казахстану, що підтримує певний баланс між націоналізмом і толерантністю всередині країни та між Росією, Заходом і Китаєм у зовнішній політиці. Однак відхід Н. Назарбаєва від влади може стати найбільш радикальним випробуванням на міцність пострадянського інтеграційного експерименту [15].

Основною проблемою всіх російських інтеграційних проєктів, зокрема і в регіоні ЦА, є відсутність довіри до Росії, як передбачуваного і надійного партнера. Причинами цієї недовіри є імперські геополітичні амбіції Росії, домінування цієї країни у військовому та економічному відношенні та агресивний характер нинішнього російського політичного режиму, який наочно проявився у формі відкритого військового вторгнення до Грузії та України.

Регіон Центральної Азії має стратегічне значення для Китаю. Це пояснюється широким спектром інтересів КНР у цьому регіоні. Серед таких інтересів доцільно виділити геополітичні, економічні, енергетичні, транзитні, військово-політичні та безпекові. Свій вплив на політичну та безпекову ситуацію у Центральній Азії Китай сфокусував на трьох регіональних загрозах – міжнародному тероризмі, релігійному екстремізмі та етнічному сепаратизмі, що притаманно його північно-західним і західним автономним територіям, які прагнуть самостійності. Саме це пояснює фінансову підтримку з боку Китаю силових відомств центральноазійських країн. Для поширення свого впливу КНР широко використовує двосторонні відносини та можливості ШОС [16, с. 88].

Основним внеском Китаю у забезпечення безпеки на сучасному етапі є його роль у сприянні економічному розвитку та інтеграції у Центральній Азії. Якщо ініціатива «Один пояс, один шлях» буде успішною, економічний потенціал країн ЦА може істотно зрости і це надасть можливість місцевим режимам витратити більше грошей на силові структури, а також на соціальні проєкти. Проте в майбутньому Пекін може взяти на себе більшу відповідальність в галузі безпеки, якщо Росія і її союзницькі режими виявляться нездатними підтримувати регіональну безпеку.

Очевидно, що на сучасному етапі політика Росії в Центральній Азії вступає у безпосередню суперечність із ініціативою Китайської Народної Республіки «Один пояс, один шлях», зокрема щодо впливу на регіон ЦА. На думку російських аналітиків, політика КНР в регіоні призводить до часткового «розмивання» євразійських інтеграційних процесів [17].

Головна розбіжність полягає в тому, що РФ прагне організації співробітництва по лінії Китай – Євразійський економічний союз, а Китай вважає доцільною двосторонню співпрацю з кожною країною регіону окремо.

Вплив США у Центральній Азії історично був обмежений, в основному, за рахунок географічного розташування. Єдиним винятком було десятиріччя після терористичних атак 2001 р.

На відміну від Китаю і Росії, політика яких у ЦА не обмежується і не ґрунтується лише на міркуваннях безпеки, більша частина діяльності США у цьому регіоні після 11 вересня 2001 р. спрямована на укладання і збереження угод щодо військових баз.

Політика США у Центральній Азії так і не набула цілісного характеру. Узагальнено завдання США в регіоні можна сформулювати наступним чином:

- не допустити ситуації, коли Росія та КНР будуть домінувати в регіоні такою мірою, що це виключатиме американську присутність в країнах ЦА;
- запобігти трансформації Центральної Азії в базу для розгортання екстремістських ісламських сил;
- перешкоджати перетворенню регіону в коридор для нелегального розповсюдження наркотиків та організованої злочинності;
- забезпечити американським компаніям доступ до енергетичних ресурсів ЦА;
- сприяти розвитку в державах регіону громадянського суспільства, верховенства права та прозорості ринкової економіки [18].

Проблеми, які постали перед США в регіоні, мають у своїй основі: скорочення військового та економічного інтересу і ресурсів США в регіоні у порівнянні з іншими зовнішніми гравцями, зокрема Росією та Китаєм; ворожість РФ та КНР щодо довгострокової військової присутності США в Євразії; стурбованість місцевих політичних еліт з приводу сприяння США демократії і правам людини; невизначеність політики США щодо ШОС, ОДКБ, ЄАЕС та інших регіональних інститутів; відсутність уваги Конгресу та інших впливових інститутів влади США до регіону та загальну байдужість американського бізнесу або ігнорування ним регіональних комерційних можливостей, за винятком енергетичного сектора. Зі свого боку США стурбовані репресіями щодо громадянського суспільства, обмеженнями верховенства права і повсюдною корупцією в регіоні [13].

Аналізуючи тенденції розвитку безпекової ситуації в регіоні, слід зазначити, по-перше, позитивний тренд щодо інтенсифікації внутрішньої взаємодії та посилення міждержавних зв'язків між країнами ЦА. Відповідно до

статистичних даних, у 2019 р. очікується досить значне зростання взаємної торгівлі в регіоні. Внутрішня регіональна торгівля між країнами регіону, яка з 1991 р. суттєво знизилася, в останні роки почала відновлюватися, що є позитивним сигналом. Слід очікувати нових кроків щодо забезпечення більшої свободи пересування людей, товарів, послуг та капіталів. У березні 2018 р. у Ташкенті відбувся неформальний саміт глав держав регіону, аналогічний захід очікується і в 2019 р. у столиці Казахстану. У кінці 2018 р. Узбекистан і Казахстан домовилися про введення туристичної мультівізи. Інші країни ЦА проявили зацікавленість до цієї ініціативи, тож очікується, що вона отримає продовження [19].

По-друге, всі країни ЦА демонструють пристойні темпи економічного зростання, що позитивно впливає на розвиток економічного співробітництва між країнами регіону та сприяє вирішенню соціальних проблем. За підсумками 2018 р., відповідно до інформації Азійського банку розвитку, зафіксовано зростання ВВП у всіх країнах Центральної Азії: Таджикистан – 7,3%; Туркменістан – 6,2%; Узбекистан – 5,1%; Казахстан – 4,1%, Киргизстан – 3,5%. Прогнози Азійського банку розвитку на 2019-2020 рр. щодо динаміки ВВП у країнах ЦА також є позитивними [20].

По-третє, аналітики демонструють стриманий оптимізм щодо ситуації в Афганістані, яка має тенденцію до нормалізації та пошуку консенсусу між протиборчими силами. Є сподівання, що тренд на посилення взаємодії країн ЦА з Афганістаном буде продовжений з великим ухилом на економічну складову [19].

По-четверте, дещо знизилась гострота водної проблематики в регіоні та почала налагоджуватися співпраця у сфері спільного раціонального та екологічно безпечного використання природних ресурсів. У 2019 р. у Таджикистані планується запуск другого агрегату Рогунської ГЕС, а також початок реконструкції інших великих ГЕС, в першу чергу Нурекської та Кайраккумської. Це дозволить Таджикистану істотно збільшити поставки дешевої електроенергії на зовнішні ринки, у першу чергу, в Узбекистан та Афганістан [21].

Також варто зазначити, що у 2019 р. очікується прийняття нової Стратегії Європейського Союзу стосовно країн Центральної Азії, яка замінить чинну стратегію, прийняту ще в 2007 р., та буде орієнтована на зміцнення співпраці ЄС з країнами регіону. Залежно від того, наскільки Брюссель усвідомлює значення регіону і здатний посилити практичну спрямованість Стратегії, буде визначатися якість і дієвість документа.

Що стосується ризиків для регіональної безпеки, то імовірніше, що найбільшою проблемою для регіону стане питання забезпечення транзиту влади у Казахстані, оскільки саме ця країна є тим центром у регіоні ЦА, на якому сходяться лінії впливу ключових глобальних зовнішніх сил.

Імовірно загострення ситуації в Афганістані також може негативно вплинути на країни ЦА. За деякими оцінками, основні загрози надходитимуть із Північного Афганістану, де формуються осередки з бойовиків ІДІЛ, які залишили Сирію та Ірак. На відміну від талібів, вони можуть здійснити рішучі спроби для перетину кордону із Таджикистаном та проведення терористичних атак. До того ж, у Таджикистані, як і раніше, фіксується багато прихильників «псевдохаліфату» [19].

Найбільші загрози для країн ЦА продовжуватимуть носити внутрішній характер. Традиційно складна ситуація у регіоні буде залишатися у політичній, соціально-економічній, релігійній, міжетнічній, енергетичній, банківській та валютно-фінансовій сферах.

Насамкінець, слід підкреслити, що складною проблемою залишається низька суб'єктність регіону у цілому. У країн Центральної Азії не має спільної позиції ні щодо російських інтеграційних проєктів, ні щодо китайської ініціативи «Один пояс, один шлях». Кожна країна намагається реалізувати свою одноосібну політику, що не завжди дає позитивний результат. Очевидно, що країнам регіону поодиноці дуже важко працювати в режимі рівноправного партнерства як із Китаєм, так і з Російською Федерацією.

Таким чином можна констатувати, що безпекова ситуація в Центральній Азії є складною та непередбачуваною. У регіоні переплітається вузол глобальних, регіональних та внутрішніх проблем, які є потенційними загрозами для стабільності регіону. Система безпеки країн ЦА носить багаторівневий характер, до того ж вона є не досконалою, громіздкою, фрагментованою та не здатною повною мірою гарантувати безпеку як окремим країнам так і всьому регіону ЦА у цілому. Діяльність ШОС, ОДКБ, СНД, ЄАЕС, з одного боку характеризується дублюванням у багатьох сферах, з іншого – не забезпечує повноцінної та адекватної протидії існуючим викликам і загрозам. Провідні світові гравці розглядають регіон ЦА не як суб'єкт міжнародних відносин, а як геополітичний простір, на якому відбувається зіткнення їх інтересів. Глобальні загрози для Центральної Азії мають довготерміновий характер, тому форми протидії потребують вдосконалення як глобальних, так і регіональних систем безпеки.

Україна і держави ЦА мають багато спільних інтересів як у контексті свого геополітичного позиціонування, так і у сфері торгово-економічного співробітництва, що може стати підґрунтям для формування системи довготривалого перспективного партнерства. Зовнішньополітичні пріоритети країн центральноазійського регіону нерідко змінюються, а з огляду на економічну та політичну доцільність, лідери країн постійно опиняються перед вибором союзників та партнерів. Все це створює додаткові можливості для України. Розвиток активної зовнішньої політики у напрямі центральноазійського регіону зможе надати Україні нові можливості для реалізації власних національних інтересів.

Список використаних джерел та літератури

1. Мінгазутдінов І., Мінгазутдінова Г. Виклики та загрози безпеці країн Центральної Азії у зв'язку з російською анексією Криму 2014 року // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2017. – Вип. 130. – С. 13-23.
2. Ляшенко Т.М. Трансформація політичних систем в країнах Центральної Азії: національний та регіональний аспекти. – К.: ППІЕНД, 2011. – 288 с.
3. Макаренко Т. Центральна Азія: де зіткнулися сила, політика і економіка // НАТО ревью. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.nato.int/docu/review/2009/Asia/central_asian_geopolitics/UK/index.htm
4. Казанцев А. Новые и старые угрозы безопасности в Центральной Азии: вызов для внешней и оборонной политики России. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.mirprognozov.ru/prognosis/politics/novyie-i-staryie-ugrozyi-bezopasnosti-v-tsentralnoy-azii-vyizov-dlya-vneshney-i-oboronnoy-politiki-rossii/>
5. Мураталиева Н. Архитектоника безопасности в Центральной Азии: проблемы и перспективы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://easttime.ru/blog/arkhitektonika-bezopasnosti-v-tsentralnoi-azii-problemy-i-perspektivy>
6. Мамедова Н. Роль ШОС в системе региональной безопасности Центральной Азии ослабевает. 13.04.2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.ritmeurasia.org/news--2016-04-13--rol-shos-v-sisteme-regionalnoj-bezopasnosti-centralnoj-azii-oslabevaet-22952>
7. Вызовы безопасности в Центральной Азии. – М.: ИМЭМО РАН, 2013. – 150 с.
8. Лазович М. Роль СНГ и ОДКБ в обеспечении безопасности Центральной Азии. 15.06.2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://russiancouncil.ru/blogs/milan-lazovich/rol-sng-i-odkb-v-obespechenii-bezopasnosti-tsentralnoy-azii/>
9. Халанчук В. Зовнішньополітичний порядок денний у регіоні Центральної Азії та стратегії для України. Дипломатична академія України ім. Г. Удовенка при МЗС України. Центр міжнародних досліджень. Аналітична записка. – Вересень 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://da.mfa.gov.ua/wp-content/uploads/2018/09/Veresen_2018_V.Halanchuk.pdf
10. Попазогло В. С. Деструктивні неформальні інститути політики держав Центральної Азії: приклад Узбекистану та Туркменістану. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://jpl.donnu.edu.ua/article/view/4939/4972>
11. Чарковска Е. Динамика центральноазиатской стратегии России и Китая // Международная жизнь. – 2014. – № 10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/1160>
12. Рябінін Є.В., Кульчіковський І.С. Основні загрози регіональній безпеці центральноазійського регіону // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія. Політологія. – 2016. – Вип. 16. – С. 307-314.
13. Айдарханова Э. О безопасности в Центральной Азии, ее новых/старых вызовах. 29.03.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.turkishnews.com/ru/content/2017/03/29/o-bezopasnosti-v-centralnoy-azii-ee-n/>
14. О Шанхайской организации сотрудничества. Официальный сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://rus.sectesco.org/about_sco/20151208/16789.html
15. Иноземцев В. Торговля иллюзиями: что не так с евразийской интеграцией. 12.02.2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mirperemen.net/2019/02/torgovlya-illyuziyami-chto-ne-tak-s-evrazijskoj-integraciej/>
16. Левик Б. Геополитика новых независимых держав Центральной Азии в пострадянський період // Схід. – 2014. – № 2. – С. 85-91. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Skhid_2014_2_16

17. Воробьев А. Китай и Центральная Азия: растущая дружба под боком России. 04.07.2017. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/kitay-i-tsentralnaya-aziya-rastushchaya-druzhba-pod-bokom-rossii-/#detail>
18. Николаев С. Центральная Азия в геополитике: американский вектор (1991-2008 гг.) // Международная жизнь. – 2011. – № 2. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://interaffairs.ru/jauthor/material/396>
19. Мураталиева Н. Прогнозы и риски в Центральной Азии в 2019 году. 21.01.2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://berlek-nkp.com/tadzhikistan/7239-prognozy-i-riski-v-centralnoy-azii-v-2019-godu.html>
20. Comparative economic forecasts for Central Asian countries. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.adb.org/countries/azerbaijan/economy#tabs-1-0>
21. Байсалов Э. Центральная Азия – 2019: тенденции и вызовы. 21.01.2019. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://mirperemen.net/2019/01/centralnaya-aziya-2019-tendencii-i-vyzovu/>

Деменко А.Ф. Центральная Азия в современной системе международной безопасности.

В статье исследуются особенности формирования и реализации политики безопасности в регионе Центральной Азии. Анализируются основные глобальные, региональные и внутренние проблемы, которые являются главными угрозами для стабильности региона. Обосновывается мнение, что существующую в регионе Центральной Азии систему международной безопасности отличает сложный и многоуровневый характер. Она формируется в результате деятельности многих международных организаций, в частности, таких как ООН, ОБСЕ, ШОС, ОДКБ, ЕАЭС, НАТО. Значительное влияние на безопасность в Центральной Азии имеют Российская Федерация, КНР и США, отношения между которыми в последнее время существенно обострились. Аргументируется вывод, что ситуация в области безопасности в Центральной Азии остается сложной и непредсказуемой. В регионе переплетается узел глобальных, региональных и внутренних проблем, которые являются потенциальными угрозами для стабильности региона.

Ключевые слова: международная безопасность, Центральная Азия, вызовы и угрозы, международные организации, интеграционные процессы.

Demenko O. Central Asia in Modern System of International Security.

The article explores the specificities in formation and implementation of security policy in the area of Central Asia. It analyzes basic global, regional and internal problems, which are considered to be the main threat to regional stability. The article also formulates the grounds for the objection that current system of international security in the area is distinguished by complicated and multi – level nature. It is formed through the activity of numerous international organizations, such as UN, OSCE, SCO, CSTO, EEU, NATO. Security situation in Central Asia is significantly influenced by Russian Federation, People’s Republic of China and the USA, the relations between which have recently become strained. The author develops the argumentation that security situation in Central Asia remains complicated and unforeseen. The knot of global, regional and internal problems is overlapped strongly in the area and those problems have become the potential threat to regional stability.

Keywords: international security, Central Asia, challenge and threats, international organizations, integration processes.

УДК: 327 (477:498) (043)

Зайцева З.І., Ротар Н.Ю.

ПРОЦЕС ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ РУМУНІЇ: ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ ТА ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті здійснено дослідження процесу європейської інтеграції Румунії, його основних результатів в контексті визначення досвіду для України. Доведено, що успіх європейської інтеграції залежить від багатьох чинників, серед яких найважливішими є політична воля національних еліт, відповідність копенгагенським критеріям та громадська підтримка євроінтеграційного поступу держави. Для України особливо важливим є вивчення румунського досвіду вироблення та реалізації національної політики в умовах асоційованого членства і членства в ЄС та процесу участі у функціонуванні політичних інститутів ЄС, які є як ареною артикуляції й зіткнення інтересів національних держав, так і простором узгодження та вироблення спільної європейської позиції в умовах глобалізації.

Ключові слова: європейська інтеграція, Україна, Румунія, членство в ЄС, досвід європейської інтеграції.

Дванадцять років членства Румунії в Європейському Союзі доволі чітко та виразно демонструють позитивну динаміку структурних економічних та соціальних змін у румунському суспільстві. Водночас румунський політиком та громадянське суспільство до нині вирішують проблеми інтеграції з європейськими цінностями, модернізаційного прориву, шукають компроміс між досягнутою номінальною конвергенцією норм європейського права та необхідною реальною конвергенцією з ЄС у правовій площині.

У сучасній політичній науці проблеми європейської інтеграції Румунії є предметом численних наукових розвідок як румунських науковців (D. Fîroiu, G. H. Ionescu, A. Băndoi, N. M. Florea, E. Jianu, M. Mazilu, M. G. Anghel, A. Manole, R. Stoica, A. Dodescu, L. F. Chirila), так і українських дослідників (А. Круглашов, Л. Мельничук, С. Бостан). Останні, вивчаючи досвід євроінтеграції Румунії, досліджують переважно даний процес з позицій відповідності критеріям членства, тоді як інституційні результати подекуди залишаються поза увагою наукового пошуку. Тому, метою даної статті є визначення особливостей румунської національної моделі європейської інтеграції та інтегрованого розвитку як джерела досвіду для України.

Румунія стала державою-членом ЄС 1 січня 2007 р. завершивши, тим самим, процес, розпочатий у середині 1990-х рр. З поваленням режиму Н. Чаушеску у 1989 р., в румунському політикумі сформувалося стійке переконання в необхідності використання географічного розташування країни між Сходом і Заходом як геополітичного та геостратегічного ресурсів у зовнішньополітичних відносинах. Першим кроком на цьому шляху стало підписання торговельної угоди між Румунією та ЄС у жовтні 1990 р. Саме тоді ж румунська делегація звернулася з проханням надати Румунії статусу асоційованого члена ЄС [1].

Через три роки, у лютому 1993 р. в Брюсселі було підписано угоду про приєднання Румунії до ЄС як асоційованого члена, а в лютому 1995 р. угода набула юридичної сили. Одразу, у 1995 р. у Румунії розпочався процес інституціонального забезпечення відносин з ЄС. Зокрема, буда створена Рада з асоціації Румунія-ЄС на рівні міністрів, змішана парламентська комісія, до складу якої увійшли 11 румунських та 21 європейський парламентарі [2], в уряді Румунії був утворений Департамент з європейської інтеграції.

Будуючи формат відносин з ЄС на принципах Угоди про асоціацію, Румунія пройшла складний та тривалий шлях до набуття повноправного членства у ЄС (Див. Додаток А). Вивчаючи досвід країни-сусіда на шляху до членства в ЄС, варто звернути увагу на те, що основні проблеми, які довелося долати Румунії для досягнення відповідності копенгагенським критеріям, нині є завданням внутрішніх реформ в Україні. Насамперед, це макроекономічна стабілізація. З метою досягнення макроекономічної стабільності, в Румунії була утворена спеціальна Група з реалізації середньострокового плану розвитку, а 28 грудня 2000 р. румунський парламент затвердив урядову Програму реформування економіки і просування в НАТО і ЄС [3, р. 240], яка презентувала стратегію реформування економіки та законодавчої бази, відповідно до вимог ЄС. Ядром макроекономічної стабілізації було визначено поєднання бюджетної жорсткості, адекватних цін на енергію, послідовної фінансової політики, зорієнтованої на скорочення дефіциту поточних рахунків і тиску внутрішнього споживання. Наслідком такої економічної політики румунського уряду стало: 1) найвище в регіоні зростання експорту і ВВП; 2) зростання приватних інвестицій у виробництво товарів народного споживання, орієнтованих на експорт; 3) помірне зростання заробітної плати в народному господарстві; 4) зниження інфляції, і оздоровлення банківської системи; 5) скорочення бюджетного дефіциту; 6) скорочення податків на соціальне страхування та зниження податку на додану вартість і податку на прибуток [4, р. 107]. Проте, проблемними залишалися питання розвитку малого та середнього бізнесу, стримування приватизації в нафтовидобувній, нафтопереробній, газовій, енергетичній та банківській сферах та недостатня відкритість румунської економіки [5, р. 342].

Оцінюючи прогрес Румунії на шляху до ЄС, в доповіді Європейської комісії у 2003 р. зазначалося, що попри ознаки економічної стабілізації, відставання Румунії від інших країн-кандидатів за окремими параметрами навіть збільшилося. Румунія залишалася єдиною країною-кандидатом з інфляцією майже 20% на рік. Причинами цього, на думку експертів Європейської комісії, були ендемічна корупція і нефункціональна економіка [6]. Для подолання стримуючих факторів євроінтеграції, Європейська комісія прийняла рішення про надання Румунії 3 млрд євро на період 2004-2007 рр. в межах програми «Фаре». Проте, ця найбільша сума, яка коли-небудь виділялася ЄС на подібні цілі, не завжди витрачалася раціонально, її значна частина йшла на утримання

постійно зростаючого бюрократичного апарату інтеграційних структур, а процес витрат не завжди мав прозорий характер [7, р. 1180].

Європейська комісія констатувала, що в Румунії «корупція є широкою і системною проблемою, яка підриває правосуддя, економіку і віру громадян в державу, яка не вживає необхідних заходів у подоланні цього явища» [8, р. 11]. Окрім того, корупція та злочинність в країнах ЦСЄ була визнана «загрозою стабільності не тільки для цієї зони, але і для Європейського союзу в цілому» [9, р. 24]. З метою подолання корупції в румунському суспільстві, 31 березня 2003 р. румунський парламент прийняв пакет антикорупційних законів. Зазначимо, що активний процес подолання корупції, який має суспільну підтримку, триває в Румунії до нині.

Одним з найважливіших механізмів подолання нефункціонуючої економіки було визначено необхідність поживлення руху капіталів. Під час переговорів Румунія – ЄС (квітень 2003 р., Брюссель), Румунія взяла на себе зобов'язання пройти два перехідних етапи лібералізації руху капіталів упродовж семи років та підготувати юридичні умови для можливості придбання громадянами ЄС і СЕП сільськогосподарських і лісових угідь в Румунії [4, р. 108]. Відповідно, статті Конституції, що забороняють іноземним громадянам ставати землевласниками в Румунії, були виключені ще до вступу країни до ЄС. З метою більш активного залучення іноземних інвестицій, румунський Сенат навесні 2003 р. ухвалив положення, відповідно до якого мінімальна сума іноземних інвестицій знижувалася зі 100 тис. до 70 тис. євро для інвесторів, які мають намір стати акціонерами, і до 50 тис. євро для участі в товаристві з обмеженою відповідальністю [10, р. 152]. Отже, Румунія почала процес лібералізації руху капіталів за чотири роки до приєднання.

Важливо згадати ще про один аспект вступу Румунії до ЄС – недостатнє, на думку експертів, дотримання прав національних меншин. В документах Ради Європи неодноразово вказувалося на недотримання в Румунії прав угорців Трансільванії. Румунська влада, офіційно заперечуючи подібні твердження, тим не менш, не відповідала критеріям, необхідним для успішної інтеграції, оскільки у численних моніторингах фіксувалося постійне напруження в міжетнічних відносинах [11, р. 217].

Тільки після того, як Румунія стала відповідати усім необхідним критеріям членства в ЄС, 25 квітня 2005 р. у Люксембурзі відбулося підписання Договору про вступ до Європейського Союзу Румунії та Болгарії. Упродовж 2005-2007 рр. тривав процес ратифікації Договору усіма країнами-членами ЄС та виконання заходів, які мала виконати Румунія до 1 січня 2007 р. – часу набуття членства в ЄС.

Починаючи з 2007 р., базовим пріоритетом членства Румунії в ЄС є ствердження та укріплення репутації Румунії як країни-члена об'єднання, яка ґрунтується на фундаментальних європейських цінностях та консолідації європейського простору. Відповідно, Румунія підтримує дії ЄС, спрямовані на

стабільність внутрішнього ринку й економічне зростання та закріплені європейською стратегічною політикою. У даному контексті національні інтереси Румунії передбачають:

- скорочення розриву в економічному розвитку Румунії та інших держав-членів ЄС;

- повне функціональне приєднання Румунії до Шенгенського простору та інтеграція до єврозони. На національному рівні був створений спеціальний комітет під керівництвом прем'єр-міністра, до якої були залучені всі національні установи, що відповідають за цю діяльність. Комітет розробляє план роботи з підготовки румунської економіки до приєднання до зони євро;

- активну участь у пошуку відповідей на актуальні питання для ЄС, зокрема щодо політики в сфері міграції та внутрішньої європейської безпеки;

- забезпечення стабільного, безпечного та ефективного сусідства в межах Східного партнерства, особливо у ствердженні європейського шляху Республіки Молдова;

- підтримку прогресу, досягнутого країнами-кандидатами, в їх просуванні європейським шляхом для забезпечення продовження процесу розширення ЄС;

- укріплення відносин ЄС зі стратегічними та глобальними партнерами, а трансатлантичне партнерство залишається однією з головних цілей зовнішньої політики Румунії;

- Румунія, як ініціатор Стратегії ЄС для Дунайського регіону (SUERD) [12], прагне до реалізації цієї макрорегіональної ініціативи на рівні проектів. Основний інтерес Румунії до SUERD полягає в тому, щоб відродити роль Дунаю як транспортного маршруту у поєднанні з розвитком портів, туризму та інфраструктури відпочинку;

- просування ідеї спільної сільськогосподарської політики і підтримувати її адекватне фінансування на рівні ЄС;

- просування своїх інтересів в контексті нової Енергетичної стратегії та дій, спрямованих на реалізацію цілей цієї стратегії. Особливий інтерес для Румунії представляє вимір енергетичної безпеки, розвиток енергетичної інфраструктури шляхом диверсифікації джерел і маршрутів транспортування енергії;

- представництво Румунії в EEAS та інших європейських інститутах з метою ефективного просування національних політичних, економічних пріоритетів та пріоритетів безпеки як частини загальних європейських інтересів [13].

Румунія, як член ЄС, зобов'язана корелювати національні програми та стратегії розвитку з відповідними програмами та стратегіями ЄС. Розгортаючи ідеї, закладені Пактом стабільності та зростання [14], 12 травня 2010 р. Європейська комісія оголосила про те, що країни-члени ЄС координуватимуть свою економічну і фінансово-бюджетну політику [12]. Документ під назвою «Європа 2020: стратегія розумного, стійкого та всеохоплюючого зростання» [15] відображав переконання лідерів ЄС, що тільки спільні дії всіх держав-членів допоможуть Європі успішно вийти з економічної кризи. Стратегія

«Європа 2020» орієнтувала національні держави-члени ЄС на такі основні чинники зміцнення економіки: 1) *розумне зростання* – розвиток економіки, заснований на знаннях і інноваціях, що передбачало підвищення якості освіти та досліджень, підтримка поширення інноваційних технологій і знань, збільшення доступу до інформації та технологій, використання інноваційних технологій з метою досягнення глобальних соціальних цілей; 2) *стійке зростання* – створення економіки, заснованої на доцільному використанні природних ресурсів, поліпшення екологічної ситуації і конкурентоспроможності в економіці, використовуючи лідерство Європи в розробці нових процесів і технологій; 3) *всеохоплююче зростання* – сприяння підвищенню рівня зайнятості населення, створення нових можливостей за допомогою високого рівня зайнятості, інвестицій в знання і навички, боротьби з бідністю і ринку праці, навчання та соціального захисту, які сприяють створенню більш соціально однорідного суспільства [15].

Стратегія визначала конкретні результати, яких повинен досягнути ЄС до 2020 р., зокрема 75% населення у віці від 20 до 64 років повинні бути працевлаштовані; 3% ВВП ЄС має бути інвестовано в дослідження і розробки; досягнення цілей енергетичної політики і політики у сфері зміни клімату, насамперед 30% зниження забруднення навколишнього середовища; частка учнів, що полишили навчання у школі, не повинна перевищувати 10%; не менше 40% молоді повинні мати вищу освіту; скорочення кількості людей, що перебувають за межею бідності, на 20 млн. осіб.

Європейська Комісія запропонувала державам-членам ЄС розробити національні стратегії розвитку відповідно до стратегії «Європа 2020», наголошуючи на необхідності конвергенції національних бюджетів і національних програм реформ. З метою визначення структурних реформ та пріоритетів розвитку, у липні 2010 р. в Румунії була ухвалена Національна програма реформ, яка визначила набір кінцевих національних показників, відповідно до європейських показників, зафіксованих стратегією «Європа 2020». Отже, до 2020 р. Румунія поставила перед собою такі завдання: 70% населення у віці від 20 до 64 років повинні бути працевлаштовані (за ЄС – 75%); 2% ВВП Румунії (1% державних коштів, 1% – приватних) має бути інвестовано в дослідження і розробки (за ЄС – 3%); 20% зниження забруднення навколишнього середовища (за ЄС – 30%); частка учнів, що полишили навчання у школі, не повинна перевищувати 11,3% (за ЄС – 10%); частка населення у віці від 30 до 34 років з вищою освітою має становити 26,7% (за ЄС – 40%); скорочення кількості людей, що перебувають за межею бідності, на 580 тис. осіб (загалом по ЄС – 20 млн. осіб) [16].

Моніторинг реалізації Стратегії «Європа 2020» та відповідних Національних програм реформ відбувається в межах Європейського семестру – послідовної низки подій: 1) публікація Європейською комісією звіту про зростання; 2) весняне засідання Європейської ради, на якій визначають, чи приймають

держави-члени запропоновані Європейською комісією пріоритети; 3) літнє засідання Європейської ради, на якому окреслюються конкретні рекомендації для кожної держави-члена [17].

27 лютого 2019 р. Європейська комісія опублікувала звіти, у яких представлена щорічна оцінка соціально-економічної ситуації в державах-членах ЄС у контексті прогресу в досягненні цілей Стратегії «Європа 2020» і виконання рекомендацій для конкретних країн держав-членів. Звіт щодо Румунії за 2019 р. відображає тенденції економічного зростання, динаміку цін, ринку праці, соціальних питань, державних фінансів, регіональні відмінності, інвестиції, зовнішнє позиціонування, рівень інфляції і розвиток фінансового сектору [18].

Комісія зазначає, що в Румунії з початку 2011 р. 59% рекомендацій досягли щонайменше «певного прогресу», а деякі реформи тривали навіть за часів економічних труднощів. Модель економічного зростання Румунії, заснована на споживчих витратах, впливає на здатність країни поступово досягати життєвого рівня ЄС. Зафіксоване скорочення темпів зростання ВВП у 2018 р. до 4% (7% у 2017 р.) виявило межі моделі економічного зростання Румунії. Збільшення заробітної плати, зменшення кількості робочої сили та нестача кваліфікованих працівників знижують потенціал країни у конкуренції на міжнародному рівні. До того ж, довіра інвесторів підривається відтворюваною нестабільністю законодавчої бази, непередбачуваним процесом прийняття рішень, низькою якістю інституцій та постійним послабленням боротьби з корупцією. Нерівність і бідність залишаються високими та підсилюються зростанням регіональних диспропорцій. Забезпечення неперервності реформ і переорієнтація національної моделі зростання економіки на інвестиції може сприяти наближенню Румунії до стандартів життя ЄС та допомогти зменшити соціальну нерівність.

Водночас, у 2018 р. Румунія досягла обмеженого прогресу у вирішенні рекомендацій в реалізації Стратегії «Європа 2020» у таких сферах, як: дотримання податкового законодавства, реєстрація сертифікованих касових апаратів та оцінка ризиків для перевірки платників податків; сфера державних закупівель (створення центрального органу закупівель та перехід до електронних закупівель є позитивними тенденціями, але інші зобов'язання щодо реформ були зупинені або навіть скасовані); соціальний діалог залишається формальним; доступ до якісної освіти нерівний, а набуття базових та цифрових навичок обмежено; у системі охорони здоров'я обмежуються перспективи переходу на амбулаторне лікування та догляд; підготовка та визначення пріоритетів державних інвестиційних проектів відбувається повільними темпами [18]. Що стосується прогресу у досягненні національних цілей у Стратегії «Європа 2020», то Європейська комісія констатувала, що найбільші успіхи Румунії помітні у сфері зайнятості, національного контролю викидів парникових газів, відновлюваних джерел енергії, енергоефективності та

вищої освіти.

У 2018 р. Румунія не досягла прогресу у сфері фіскальної політики, зокрема у прийнятті річного бюджету; мінімальна заробітна плата продовжує встановлюватись урядом у спеціальному порядку, тоді як закон, що встановлює мінімальний дохід, ще не набрав чинності; процес прийняття рішень залишається вкрай непередбачуваним (суперечливий законодавчий акт приймається за допомогою надзвичайних постанов, без оцінки впливу або консультацій із зацікавленими сторонами); корпоративне управління державними підприємствами піддається ризикам [18].

Попри тривалий характер реформ як умови євроінтеграційного поступу та членства Румунії в ЄС, населення країни постійно демонструє більш високий рівень довіри до ЄС, порівняно з середніми показниками по ЄС. За даними Євробарометра, у 2017 р. 50% румунів довіряли ЄС, тоді як середній показник довіри по ЄС становив 41%. Прихильність румунів до ЄС та Європи залишається стабільною в часі: і в 2007 р., і в 2017 р. 39% румунів вказували на те, що вони відчувають свій зв'язок з ЄС, а 16% відчували дуже сильний зв'язок з ЄС. Рівень оптимізму серед населення Румунії щодо майбутнього ЄС залишився досить стабільним і після приєднання країни до ЄС: така позиція була характерною для 57% румун у 2007 р. та 59% у 2017 р. Проте, частка тих, хто визначив власні оцінки майбутнього ЄС як дуже оптимістичні, знизилася з 18% у 2007 р. до 7% у 2017 р. На тлі високих показників ідентичності з ЄС, підтримка європейської політики дещо знизилася з 72% у 2007 р. до 58% у 2017 р. [19].

Членство в ЄС передбачає формування та відтворення політичних ідентичностей з ЄС, що відображається в характеристиках участі у процесі формування представницьких органів влади. У таблиці 1 наведено динаміку рівня активності громадян Румунії на виборах до Європейського парламенту.

Таблиця 1

**Динаміка участі у виборах до Європейського парламенту,
Румунія (2007-2019 рр.)**

Рік	Румунія	Європейський Союз
2007	29,47%	42,31
2009	27,67%	42,97%
2014	32,44%	42,61%
2019	51,07%	50,97%

Джерело: складено за [20].

Дані, наведені у таблиці 1 вказують на те, що процес формування орієнтацій на участь у виробленні політики ЄС через участь у представницьких політичних інститутах об'єднання формувався у громадян Румунії більш повільними темпами, ніж орієнтації на членство країни в ЄС. Упродовж

2007-2014 рр. кількість громадян Румунії, які брали участь у виборах до Європейського парламенту становила близько третини тих, хто має право голосу, і тільки на останніх виборах 2019 р. активність громадян Румунії наблизилася до середніх показників по ЄС та досягла позначки 51,07%. Приймаючи участь у виборах до Європейського парламенту, громадяни Румунії опановували ідеологічний спектр європейського простору (Див. табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка орієнтацій громадян Румунії на політичні групи в Європейському парламенті (2007-2019 рр.)

Політичні групи в Європейському парламенті	Роки			
	2004-2009	2009-2014	2014-2019	2019-2024
PSE (Соціалістична група в Європейському парламенті)	10	-	-	-
Verts/ALE (Зелені / Європейський вільний альянс)	1	-	-	-
ALDE (Група Альянсу лібералів і демократів для Європи)	6	5	3	3
PPE-DE (Група Європейської народної партії (Християнські демократи) і європейські демократи)	18	-	-	-
PPE (Група Європейської народної партії (Християнські демократи))	-	14	13	13
S&D (Група Прогресивний альянс соціалістів та демократів у Європейському парламенті)	-	11	13	13
CRE (Група європейських консерваторів і реформістів)	-	-	2	2
NI (Незалежні члени)	-	3	1	1

Джерело: складено за [21].

Дані, наведені у таблиці 2 вказують на те, що у продовж 2007-2019 рр. відбулися як суттєві зрушення в політичних уподобаннях громадян Румунії, так і сформувалися певні тенденції в характеристиках політичних орієнтацій румунського населення. По-перше, на виборах до Європейського парламенту громадяни Румунії демонструють стабільно високу підтримку соціалістичним ідеям, до тогож з 2014 р. збільшується кількість депутатів від цієї групи, обраних в Румунії (з 10 у 2007 р. до 13 у 2019 р). По-друге, висока підтримка Альянсу лібералів і демократів для Європи, продемонстрована на перших для Румунії виборах у 2007 р., упродовж наступних років постійно зменшувалася (з 6 у 2007 р. до 3 у 2019 р.). По-третє, з 2014 р. сформувалася орієнтація на підтримку групи європейських консерваторів і реформістів. По-четверте, частка

незалежних членів європейського парламенту, обраних в Румунії є незначною.

Зауважимо, що позитивна динаміка зростання кількості громадян Румунії, які беруть участь у виборах до Європейського парламенту, суттєво не вплинула на інтеграцію до простору електоральних уподобань інших політичних груп, представлених у даному представницькому інституті ЄС.

Переймання європейського політичного досвіду відбувалося і через активне опанування Румунією інституціоналізованих практик узгодження інтересів, характерних для ЄС. З 1 січня по 30 червня 2019 р. Румунія вперше головувала в Раді Європейського Союзу. Головування відбувалося на тлі масштабних подій, які визначають формат майбутнього ЄС, стратегічні рамки дій об'єднання після 2019 р. та роль ЄС в реалізації глобальної політики безпеки. Під час головування в Раді Європейського Союзу, Румунія діяла «як справжній і чесний посередник у пошуку рішень, які дозволять реалізувати європейську програму» [22]. Робоча програма румунського головування зосереджена на чотирьох основних ідеях, відображених в конкретних діях.

По-перше, це європейська конвергенція – забезпечення конвергенції та згуртованості для сталого та справедливого розвитку для всіх громадян та держав-членів шляхом підвищення конкурентоспроможності, соціального прогресу, сприяння інформатизації, стимулювання підприємництва та зміцнення промислової політики.

По-друге, це безпечніша Європа – зробити Європу безпечнішою шляхом посилення згуртованості між державами-членами, що стикаються з новими викликами у безпеці громадян, та підтримки ініціатив співпраці в цій сфері.

По-третє, це Європа, як сильний глобальний суб'єкт – посилення глобальної ролі Європи шляхом продовження роботи над імплементацією Глобальної стратегії, забезпечення доступності ресурсів, необхідних на рівні ЄС, сприяння політиці розширення та впровадження глобальних зобов'язань ЄС.

По-четверте, це Європа спільних цінностей – стимулювання солідарності та згуртованості ЄС шляхом сприяння політиці боротьби з дискримінацією, заохочення рівних можливостей та рівного ставлення до чоловіків і жінок та підвищення участі громадян у європейських дебатах [22].

Таким чином, Румунія під час свого головування в Раді ЄС сприяла спільним зусиллям для визначення шляхів вирішення основних проблем, з якими стикається ЄС, і формування стратегії розвитку на наступне десятиліття. Особлива увага приділялася посиленню зв'язків між громадянами та ЄС шляхом активного залучення громадян до європейських справ та наближення їх до процесу прийняття рішень. Відображенням посилення політичної ролі Румунії в ЄС стало проведення 9 травня 2019 р. в румунському м. Сібіу Саміту ЄС, який став важливим етапом формування більш сильної, об'єднаної, згуртованої та демократичної Європи.

Таким чином, румунський досвід процесу європейської інтеграції доводить, що його успіх залежить від багатьох чинників, серед яких найважливішими є

політична воля національних еліт, відповідність копенгагенським критеріям, особливо в частині макроекономічних показників та економічної відкритості, громадська підтримка євро інтеграційного поступу. Для України особливо важливим є вивчення румунського досвіду вироблення та реалізації національної політики в умовах асоційованого членства і членства в ЄС та процесу участі у функціонуванні політичних інститутів ЄС, які є як ареною артикуляції й зіткнення інтересів національних держав, так і простором узгодження та вироблення спільної європейської позиції в умовах глобалізації.

Додаток А

Хронологія вступу Румунії до Європейського Союзу

Дата	Подія
1 лютого 1993	Підписання Угоди про асоціацію Румунії з Європейським Союзом (Європейська угода).
1 лютого 1995	Набуття чинності Угоди про асоціацію ЄС (Європейська угода).
Червень 1995	Румунія подає офіційну заявку на членство в ЄС.
Липень 1997	Європейська Комісія представляє «Висновок щодо офіційного звернення Румунії про членство».
Листопад 1998	Європейська Комісія представляє перший Звіт про прогрес Румунії щодо виконання критеріїв приєднання.
Грудень 1999	Європейська рада в Гельсінкі вирішує відкрити переговори про вступ з Румунією (поряд з шістьма іншими країнами-кандидатами).
Лютий 2000	Міжурядова конференція Румунія – ЄС. Переговорний процес приєднання Румунії до Європейського Союзу розпочався офіційно.
Грудень 2002	Європейська Рада в Копенгагені висловлює підтримку вступу Румунії до ЄС у 2007 р.
Червень 2003	Європейська рада в Салоніках висловлює підтримку закриття переговорів про вступ Румунії в 2004 р.
Грудень 2003	Європейська Рада в Брюсселі встановлює графік вступу Румунії до Європейського Союзу: завершення переговорів у 2004 р., підписання Угоди про приєднання якомога швидше у 2005 р. та вступ до Європейського Союзу у січні 2007 р.
Червень 2004	Європейська рада в Брюсселі підтверджує графік приєднання Румунії у період 2004-2005-2007 рр.
Жовтень 2004	6 жовтня 2004 р. Європейська Комісія представляє щорічний звіт про Румунію за 2004 р. та Документ стратегії щодо перспектив процесу розширення. Документи підтверджують тверду підтримку Європейської

	Комісії про завершення переговорів з Румунією про вступ до кінця 2004 р.
14 грудня 2004	Завершення переговорів про вступ в рамках конференції з питань приєднання на рівні міністрів (технічні питання).
16-17 грудня 2004	Європейська Рада в Брюсселі підтверджує завершення переговорів з Румунією про приєднання і підтверджує графік вступу: квітень 2005 р. – Підписання Договору про вступ; 1 січня 2007 р. – вступ до ЄС.
Квітень 2005	Румунія отримує згоду Європейського парламенту на підписання Договору про вступ.
25 квітня 2005	Підписання в Люксембурзі Договору про вступ до Європейського Союзу Румунії та Болгарії.
16-17 червня 2005	Перша Європейська Рада, в якій Румунія бере участь у новій якості спостерігача.
21 червня 2005	Ратифікація Договору про вступ Словаччиною.
26 вересня 2005	Ратифікація Угоди про вступ Угорщиною.
29 вересня 2005	Ратифікація Договору про вступ Словенією.
25 жовтня 2005	Європейська Комісія видає Комплексний моніторинговий звіт щодо Румунії, а також Композиційний документ для Румунії та Болгарії. Документи підтверджують важливий прогрес у внутрішній підготовці та вказують на заходи, які необхідно вжити для того, щоб дати можливість приєднатися 1 січня 2007 р.
27 жовтня 2005	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Республікою Кіпр.
2 листопада 2005	Ратифікація Угоди про вступ Румунії до ЄС Грецією.
16 листопада 2005	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Естонією.
6 грудня 2005	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Чеською Республікою.
14 грудня 2005	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Іспанією.
24 січня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Мальтою.
26 січня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Латвією.
16 лютого 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Об'єднаним Королівством.
8 березня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Португалією.
30 березня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Польщею.
9 травня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Швецією.
11 травня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Австрією.

16 травня 2006	Європейська Комісія видає звіт з моніторингу для Румунії та Болгарії.
13 червня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Нідерландами.
19 червня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Фінляндією.
21 червня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Ірландією.
29 червня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Люксембургом.
26 вересня 2006	Європейська Комісія опублікувала свій останній звіт з моніторингу щодо Румунії та Болгарії, яким підтвердила дату приєднання двох країн до ЄС до 1 січня 2007 р.
3 жовтня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Францією.
13 жовтня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Бельгією.
30 березня 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Литвою.
21 листопада 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Данією.
24 листопада 2006	Ратифікація Договору про вступ Румунії до ЄС Німеччиною.
14-15 грудня 2006	Європейська Рада підтверджує приєднання Румунії до ЄС 1 січня 2007 р.
1 січня 2007	Румунія стає повноправним членом Європейського Союзу.

Джерело: [23].

Список використаних джерел та літератури

1. Zaman Gh., Georgescu G. Romania's association with European Union. Integration perspectives. 15 November 1994. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://mpr.a.ub.uni-muenchen.de/79840/1/MPRA_paper_79840.pdf
2. Sedelmeier U. Europeanisation in new member and candidate states // Living Reviews in European Governance. – 2006. – № 1(3). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.livingreviews.org/lreg-2006-3>
3. Gherman M.G. The Impact of the European Funds in Romania. The Examination of the Problems and Solutions. International Journal of Academic Research in Accounting // Finance and Management Sciences. – 2012. – Vol. 2, Is. Special 1. – P. 233-247.
4. Anghel M.G., Manole A., Stoica R. Correlation between direct foreign investments and import – quantitative model of analyse // Romanian Statistical Review. – 2016. – № 10. – P. 106-109.
5. Asaftei G., Parmeter C.F. Market power, EU integration and privatization: The case of Romania // Journal of Comparative Economics. – 2010. – Vol. 38. – P. 340-356.
6. 2003. Regular Report on Romania's progress towards accession. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2003/rr_ro_final_en.pdf
7. Dodescu A., Chirila L.F. Regional innovation governance in the context of European integration and multi-level governance challenges, A Case Study of North-West Region of Romania // Procedia Economics and Finance. – 2012. – Vol. 3. – P. 1177-1184.
8. Manole A, Dumitrescu D., Dumitrescu D.V. Impact of EU funds absorption in ensuring macrostability // Romanian Statistical Review. – 2016. – № 9. – P. 30-35.

9. Hix S., Goetz K. Introduction: European integration and national political systems // *West European Politics*. – 2000. – Vol. 23. – № 4. – P. 1-26.
10. Sedelmeier U. Pre-accession Conditionality and Post-accession Compliance in the New Member States: A Research Note // Wajciech Sadurski/Jacques Ziller/Karolina Zurek (ed.), *Après Enlargement: Legal and Political Responses in Central and Eastern Europe*. Florence: EUI – Robert Schuman Centre, 2006. – P. 145-160.
11. Saurugger S., Radaelli C. The Europeanization of Public Policies: Introduction // *Journal of Comparative Policy Analysis*. – 2008. – Vol. 10. – № 3. – P. 213-219.
12. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee of the regions. *European Union Strategy for Danube Region (SEC(2010) 1489 final) (SEC(2010) 1490 final) (SEC(2010) 1491 final)*. Brussels, 8.12.2010 COM(2010) 715 final. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.danube-region.eu/images/Communication_from_the_Commission_2010.pdf
13. Priorități ale României în UE. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mae.ro/node/1579>
14. Resolution of the European Council on the Stability and Growth Pact (Amsterdam, 17 June 1997) // *Official Journal C 236 of 02.08.1997*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=LEGISSUM:125021&from=EN>
15. European Commission. *Communication from the Commission Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth*. Brussels, 3.3.2010 COM(2010)2020. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/COMPLET%20EN%20BARROSO%20%202007%20-%20Europe%202020%20-%20EN%20version.pdf>
16. Programul National de Reformă. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mae.ro/sites/default/files/file/anul_2019/2019_pdf/pnr_2019_ro.pdf
17. The European Semester. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/economic-and-fiscal-policy-coordination/eu-economic-governance-monitoring-prevention-correction/european-semester_en
18. Country Report Romania 2019 Including an In-Depth Review on the prevention and correction of macroeconomic imbalances. 2019 European Semester: Assessment of progress on structural reforms, prevention and correction of macroeconomic imbalances, and results of in-depth reviews under Regulation (EU) No 1176/2011 (COM(2019) 150 final). Brussels, 27.2.2019 SWD(2019) 1022 final. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/2019-european-semester-country-report-romania_en.pdf
19. Adascalitei D. Cohesion policy and EU identity in Romania. The COHESIFY project (February 2016-April 2018) has received funding from the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme under grant agreement No. 693127. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cohesify.eu/wp-content/uploads/2018/06/RO_Romania.pdf
20. Rată de participare în funcție de an România – Rezultate provizorii. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rezultate-alegeri.eu/rezultate-nationale/romania/2019-2024/>
21. Rată de participare în funcție de an România – Rezultate provizorii. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://rezultate-alegeri.eu/rezultate-nationale/romania/2019-2024/>
22. Romanian Presidency program for the Council of the European Union. 1 January – 30 June 2019. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.ewi-vlaanderen.be/sites/default/files/imce/romanian_presidency_programme_20190101-20190630.pdf
23. Chronology of Romania-EU relations. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.mae.ro/sites/default/files/file/userfiles/file/pdf/chronology_romania_ue.pdf

Зайцева З.И., Ротар Н.Ю. Процесс европейской интеграции Румынии: основные результаты и опыт для Украины.

В статье осуществлено исследование процесса европейской интеграции Румынии, его основных результатов в контексте определения опыта для Украины. Доказано, что успех европейской интеграции зависит от многих факторов, среди которых важнейшими являются политическая воля национальных элит, соответствие копенгагенским критериям и общественная поддержка евроинтеграционного продвижения государства. Для Украины особенно важным является изучение румынского опыта выработки и реализации национальной политики в условиях ассоциированного членства и членства в ЕС и процесса участия в функционировании политических институтов ЕС, которые являются как ареной артикуляции и столкновения интересов национальных государств, так и пространством согласования и выработки общей европейской позиции в условиях глобализации.

Ключевые слова: европейская интеграция, Украина, Румыния, членство в ЕС, опыт европейской интеграции.

Zaitseva Z., Rotar N. Process of European Integration of Romania: Main Results and Experience for Ukraine.

The article studies the process of European integration of Romania, its main results in the context of determining experience for Ukraine. It is proved that the success of European integration depends on many factors, among which the most important are the political will of national elites, compliance with the Copenhagen criteria and public support for the state's European integration progress. For Ukraine, it is especially important to study the Romanian experience in developing and implementing national policies in the context of associate and EU membership and the process of participation in the functioning of EU political institutions, which are both an arena of articulation and conflict of interests of national states, and a space for harmonizing and developing a common European position in the context of globalization.

Keywords: European integration, Ukraine, Romania, EU membership, experience of European integration.

УКРАЇНА У СВІТІ

УДК 94(477):314.743

Недошитко І.Р.

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА США У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНОГО ІМІДЖУ УКРАЇНИ (1991-2018 рр.)

Досліджено внесок діаспори у визнання Сполученими Штатами Америки незалежності України, з'ясовано вплив діаспори на розвиток міждержавного співробітництва, визначено її роль у захисті національних зовнішніх і внутрішніх інтересів її утвердженні Української держави на світовій арені.

Проаналізовано результати участі діаспори у зовнішньополітичній діяльності Української держави. У 2008 р. договірна база між Україною та США поповнилася надзвичайно важливим документом – Хартією про стратегічне партнерство та безпеку. За підтримки США українська сторона досягла прогресу у відносинах з НАТО, отримавши в квітні 2008 р. перспективу для членства, у грудні того самого року – аналогічний до ПДЧ формат подальшої підготовки до вступу в НАТО – Річні національні програми.

Наголошено, що основні напрями співпраці української діаспори з офіційними установами США відповідають внутрішнім і зовнішнім інтересам України. Конгресовий український кокус, Українська національна інформаційна служба, Український конгресовий комітет Америки, мережа інших організацій проводять активну діяльність, спрямовану на висвітлення основних проблем українців, забезпечення міжнародного іміджу України.

Ключові слова: зовнішня політика, двостороннє співробітництво, стратегічне партнерство, міжнародні організації.

Українська діаспора США, базуючись на національних традиціях, органічно засвоюючи цінності світової цивілізації, унікальний досвід, незважаючи на об'єктивні асиміляційні проблеми, відіграє помітну роль у динамічних процесах, що відбуваються в незалежній Україні. Підкріплена останньою, четвертою хвилею еміграції, вона є найкраще зорганізованою у США, що дає змогу вести мову про можливість її моральної, політичної, інформаційної, матеріальної, інтелектуальної підтримки.

Діаспора США має державних службовців, політиків, учених, митців і бізнесменів, що створює умови для впливу на суспільно-політичні установи країни перебування, на формування позитивного іміджу України. Підтримці міжнародного іміджу, зростанню ролі діаспори у прийнятті політичних рішень країни проживання допомагає розвинута мережа українських діаспорних інституцій, громадських структур. Як наголошував Надзвичайний і Повноважний Посол України у США О. Моцик, завдяки відданості й патріотизму до землі, яку багато з них навіть ніколи не бачили, але пронесли в серці та передали дітям і онукам любов до неї, українська громада США є вагомим чинником утвердження України в міжнародній спільноті [1].

Нинішня активна позиція діаспори щодо підтримки зовнішньополітичного курсу

України має глибокі коріння. Так, до проголошення незалежності представники різних українсько-американських організацій тісно співпрацювали з прихильниками українства у Конгресі США та з Комісією з безпеки та співробітництва в Європі (Гельсінська комісія) [2, с. 254].

Українська діаспора США успішно пролобіювала резолюції, що стосувалися прав людини, допомагала у створенні американської комісії з питань Голодомору в Україні. За активної діяльності американської діаспори були проведені слухання за участю колишніх дисидентів, які переїхали до США, а також щодо проблем Чорнобильської катастрофи [3, с. 379]. Позиція діаспори щодо церкви чітко окреслилася у контексті підготовки зустрічі президента США Р. Рейгана з М. Горбачовим. У планах американського керівника була вимога «...відновлення на Україні діяльності нині катакомбної української уніатської церкви, бо він не може не зважати на думку багатьох впливових осіб у Конгресі США» [4, арк. 147].

Після проголошення державної незалежності України, діаспора активно долучилася до процесу визнання нашої держави, бо США демонстрували підтримку прагненню М. Горбачова зберегти єдиний СРСР. Так, 1 серпня 1991 р. президент Дж. Буш виступив з промовою у Києві, у якій наголосив: «В Україні, в Росії, у Вірменії та країнах Балтії дух свободи процвітає... Але свобода не є те саме, що незалежність. Американці не будуть допомагати тим, хто пропагує самогубний націоналізм на основі етнічної ненависті. ... Так, багато американців українського походження згодні з зауваженням, що я зробив тут сьогодні» [5, с. 7]. Така заява не кореспондувалась із листом до президента США від УККА [6, с. 4]. Тому на виступ Дж. Буша в Києві була відповідна реакція української спільноти США. Щодо цього УККА висловив стурбованість: «... Ми були здивовані, коли президент завершив своє твердження, що американці українського походження підтримали його в цих зауваженнях...» [7, с. 3].

Одразу після проголошення незалежності 24 серпня 1991 р., УККА звернувся до уряду США з такою заявою: «Ми звертаємося до президента Дж. Буша і уряду Сполучених Штатів виявити беззастережну підтримку демократичних сил в Україні, встановленню прямих зв'язків та наданню допомоги в подоланні пережитків окупаційного режиму і зміцненні незалежності України у світовому товаристві демократичних держав» [5, с. 7]. І з відкритим листом до Дж. Буша звернулися також члени УНС, в якому пригадали президентові США, що він в 1974 р. і 1982 р. на конвенціях Українського народного союзу підтримував незалежницькі змагання України: «Ми закликаємо Вас, пане Президенте, публічно підтвердити цю поставу, визнати Україну незалежною державою і нав'язати з її урядом дипломатичні зв'язки» [8, с. 1].

Українська громада США усвідомлювала, що визнання незалежності України такою великою державою як США, потрібне, щоб забезпечити нашу країну від зазіхань сусідніх держав. Представники української діаспори шляхом

оприлюднення достовірних фактів сприяли, щоб незалежну Україну розглядали у світі, як запоруку стабільності в Європі, а не характеризували крізь призму політики Росії, яка прагне повернути її до зони свого впливу та повністю узалежнити [9, р. 8]. УККА відреагував на можливі територіальні претензії на українські землі з боку Росії: «...Територіальна цілісність незалежної України, як і будь-якої незалежної держави, повинна бути стурбованістю нашого уряду...» [6, с. 4].

УККА та інші організації у США формували громадську думку американського суспільства, організовуючи маніфестації, мітинги. Перший мітинг відбувся у Нью-Йорку 27 серпня 1991 р., а 22 вересня за сприяння УККА та УАКР було проведено одночасно три великі маніфестації у Вашингтоні, Чикаго і Лос-Анджелесі [10, с. 1]. Загалом представники ККДУ протягом 6 місяців три рази запрошували працівників і дорадників Білого Дому на дискусії до Вашингтону [11, с. 49].

Варто зазначити, що період здобуття та становлення незалежності України у 1991-1992 рр. характеризувався значною активізацією контактів між національно-демократичними силами і патріотичними українськими організаціями США. Надії на тривалу співпрацю у сфері державного будівництва й утвердження демократичних цінностей в Україні спонукали українські організації до надання значних фінансових пожертв, спонсорювання численних культурницьких ініціатив і проектів, лобювання українських національних інтересів перед урядом країни проживання, організації зустрічей з представниками української влади.

Так, 26-27 вересня 1991 р. голова Верховної Ради України Л. Кравчук здійснив робочий візит до США, а члени УККА посприяли тому, щоб відбулася його зустріч з президентом США Дж. Бушем [12, с. 1]. Темою розмови стали проблеми економіки, нуклеарної зброї, частина якої розміщена на території України. Однак про визнання незалежності України на цій зустрічі не йшлося [13, р. 1, 5].

Крім безпосереднього тиску на адміністрацію президента Дж. Буша, УККА звернувся до прихильників українства у Конгресі США. У жовтні 1991 р. була представлена резолюція УККА в обох палатах Конгресу США [14, р. 1, 16]. У відповідь члени Конгресу висловили сподівання, що президент визнає незалежність України і зробить кроки у напрямку створення дипломатичних відносин з нашою країною. Проте, президент США 30 листопада 1991 р. у телефонній розмові з М. Горбачовим запевнив його у наданні підтримки й вказав на потребу налагодження дружніх відносин з Україною та Росією [15, с. 333].

Зауважимо, що 1 грудня 1991 р. відбувся Всенародний референдум та вибори першого президента незалежної Української держави, а 3 грудня президент США Дж. Буш зателефонував до Л. Кравчука і привітав його з обранням на пост Президента України. Однак в офіційній заяві адміністрації США було

сказано, що «...США прагнуть мати з Україною різносторонні відносини, однак до встановлення дипломатичних відносин треба ще обговорити проблеми ядерної зброї на території України, її економіки і становища щодо прав людини» [16, р. 3, 12].

Українська діаспора і надалі змушена була лобювати інтереси України у сферах влади. Так, 6 грудня 1991 р. губернатор штату Нью-Джерсі Д. Флоріо у присутності численних представників української громади, урочисто підписав звернення, в якому закликав президента США Дж. Буша визнати незалежну Україну [17, с. 5].

Визнання США незалежності України відбулося 25 грудня 1991 р., через 7 годин після того, як М. Горбачов заявив про свою відставку [18, р. 1]. Відповідно, 3 січня 1992 р. було встановлено дипломатичні відносини між Україною та США [19, с. 30].

Першочерговим завданням молодій державі було відкриття посольств у країнах Великої сімки, а також в інших сусідніх країнах. На початок 1992 р. Україну визнало понад 120 держав світу [20, с. 4]. Відкриттю дипломатичного представництва у США посприяла українська діаспора.

Так, у січні 1992 р. відбулася перша зустріч новообраного Президента України Л. Кравчука з представниками української діаспори США. Під час спілкування голова ККДУ Б. Бурачинський запитав Л. Кравчука, чим діаспора США може найбільше прислужитись Україні. Л. Кравчук відповів, що насамперед необхідно створити дипломатичні представництва України у США та заручитись прихильністю з боку уряду цієї країни [11, с. 42].

Після зустрічі міністр закордонних справ України А. Зленко у листі до голови ККДУ Б. Бурачинського та заступника голови В. Баранецького уточнив прохання. Своє бачення ролі діаспори Президент України згодом задекларував під час виступу на Всесвітньому форумі українців, який проходив 21-24 серпня 1992 р. [21, арк. 76]. Наголошуючи на необхідності формування позитивного іміджу України у світі, Л. Кравчук зазначив, що узгоджені та динамічні дії державних і громадсько-політичних інститутів України з діаспорою допоможуть створити нашій державі належний імідж, показати її як велику силу прогресу і стабільності в Європі та світі [22, с. 7].

Основними завданнями Української держави у контексті формування її іміджу за кордоном були визначені такі: постійне інформування про події в Україні; завоювання якомога більшої кількості політичних союзників; розвиток інтересу країн світу до інвестування в Україну, торгівлі з нею та обміну науково-культурними досягненнями [22, с. 7].

З огляду на ці події ексекютива ККДУ приступила до реалізації прохань Президента Л. Кравчука та міністра закордонних справ А. Зленка. Б. Бурачинський, С. Кулик із місії України до ООН (представник інтересів України у Вашингтоні) та Є. Іванців (директор УНС у Вашингтоні) розпочали пошук приміщень для дипломатичних представництв. Пізніше до них

долучився Ю. Чопівський (місцевий підприємець). Приміщення згодом винайняли у центрі столиці і Держдепартамент США дав згоду на тимчасове використання його дипломатами України. За кошти, які виділив ККДУ, що становили 20 тис. дол., зроблено ремонт, а також закуплено меблі та необхідну оргтехніку [11, с. 44]. Так, 20 квітня 1992 р. Президент Л. Кравчук офіційно відкрив посольство України у столиці США. Першим послом України в США став О. Білорус.

Державний департамент США також погодився на початку вересня 1992 р. відкрити два окремі консульські представництва України у США, а саме в Нью-Йорку та Чикаго. 2-3 жовтня 1992 р. в Чикаго відбулося формальне відкриття першого консульства, яке мало обслуговувати такі штати: Айова, Висконсин, Ілліной, Індіана, Кензас, Міннесота, Мічиган, Небраска, Південна Дакота, Північна Дакота. Генеральним консулом призначено А. Олійника. Як зауважив кореспондент газети «Чикаго Триб'юн», «...відкрилися важливі ворота України на середній захід Америки, що є економічно потужним регіоном, а Україна для нього» [23, р. 3].

Для координації зусиль діаспори у справі дипломатичної підтримки, організації фінансової допомоги було створено низку структур і фондів. Так, приміщення, де розпочали роботу дипломатичні представництва України у США були орендованими. З ініціативи ККДУ створено ФПДПУ [24, с. 1], а 7 червня 1992 р. фундація організувала зустріч громади Нью-Йорка з послом у Вашингтоні О. Білорусом та представником посольства України в ООН В. Батюком у Народному Домі, якою започаткувала активну акцію збирання коштів для придбання приміщень для посольств і консульств в Америці.

Підсумком зусиль діаспори було 24 лютого 1993 р., коли трибундирований комплекс у Вашингтоні «Форрест-Марбурі Корт» офіційно посвячено та відкрито як посольство України в США. Присутній на урочистостях сенатор К. Перл зауважив, що «...сьогоднішня подія була неминучою для молодої української держави, яка намагається солідніше забезпечити собі місце серед вільних народів світу» [24, с. 1]. Очолював делегацію від України заступник міністра закордонних справ Ю. Рилач, який у своєму слові подякував українській громаді в США за постійну допомогу посольству [24, с. 1].

З огляду на те, що на кінець травня 1993 р. була запланована процедура купівлі будинку для генерального консульства України в Нью-Йорку, а до кінця серпня необхідно було виплатити повну суму грошей і ще зібрати 720 тис. дол., фундація 20 червня 1993 р. започаткувала окрему акцію для консульства, назвавши її «Український консульський фонд» [25, с. 3]. Для цієї специфічної частини акції фундації створено метрополітальний відділ, щоб провести збір коштів на Східному узбережжі Америки і сплатити якнайшвидше іпотечну позику. Головою комітету обрано В. Саленка.

Матеріальна підтримка діаспори дала змогу 5 березня 1994 р. відкрити генеральне консульство України в Нью-Йорку. Президент України Л. Кравчук

привітав присутніх такими словами: «...Із цього невеликого будинку буде вестися слава про велику державу на сході Європи – про Україну» [26, с. 3].

Впродовж 10 років діяльності ФПДПУ – від червня 1992 р. до 2002 р. – було зібрано 1,700 тис. дол. [27, с. 122]. За ці кошти уряд України викупив приміщення для дипломатичних представництв у Вашингтоні та Нью-Йорку. Громада Чикаго та інших штатів США, автономно від ФПДПУ, надала фінансову допомогу для сплати оренди, а пізніше купила приміщення для консульства у Чикаго.

Під час першого офіційного візиту Л. Кравчука до США 5-11 травня 1992 р. було закладено політичну і договірно-правову основу для розвитку міждержавних відносин [28, р. 97]. У результаті підписано заяву про американсько-українські відносини і розбудову демократичного партнерства, в якій зазначалося, що «...у політичній сфері ми намагатимемося захищати та поширювати цінності, які об'єднують нас в демократичну спільноту держав» [29, арк. 1]. Також під час візиту підписано «Угоду про торговельні відносини між Україною і США» [30], «Меморандум про взаєморозуміння між урядом України і урядом США» [31].

Головним питанням цього періоду була проблема набуття нашою державою без'ядерного статусу. Після розмови у Держдепартаменті США з послом з особливих доручень С. Телботтом, його заступником Е. Ейдельманом, співробітниками Держдепартаменту США У. Денверсом і Д. Креймером щодо без'ядерного статусу України 25 травня 1993 р. О. Білорус на прохання української діаспори зустрівся із керівниками провідних українських організацій США. У зустрічі взяли участь голова УНС У. Дячук, директор Вашингтонського офісу УНС Є. Іванців, голова УККА А. Лозинський, голова Українського британського союзу І. Олексин, заступник директора УНС Т. Галло, віце-президент УККА О. Бараник. Оцінюючи зустріч, керівники українських організацій зазначили, що за суттю політика США щодо України не змінилася. Крім того, вони спробували залучити діаспору до лобювання питань щодо здійснення ядерного роззброєння, хоча С. Телботт вказував на «багатовимірність» відносин двох країн. За повідомленнями сторін, представники Держдепартаменту недвозначно дали зрозуміти, що стан відносин між Україною і США залежатиме від ратифікації договорів СТАРТ-1 і ДНЯЗ [32, арк. 4].

З приходом до влади адміністрації Б. Клінтона в січні 1993 р. завдяки позиції впливових представників української діаспори в Конгресі США політика Білого Дому щодо України змінилася. Коли у 1994 р. Президент України Л. Кучма прибув з державним візитом до США, то, вітаючи його, президент Б. Клінтон назвав українського провідника «...посланцем наймолодшої європейської незалежної держави і водночас репрезентантом найстарішої світової нації» [33, с. 7]. Представники УАКР у листі до Президента України зазначили, що «...як і досі, ми вважаємо своїм почесним обов'язком, ...докладати всіх старань, щоб США вели приязну політику супроти України та давали їй повну

моральну та фінансову допомогу у розбудові нової незалежної держави Україна» [34, арк. 37].

Важливим етапом у розвитку двосторонніх відносин між Україною та США стало підписання у листопаді 1994 р. «Хартії українсько-американського партнерства, дружби і співробітництва», в якій зазначалося, що: «...визнаючи особливі зв'язки, що встановилися між двома країнами в результаті ролі американців українського походження, яку вони зіграли в розвитку США; уклали цю хартію для розбудови відносин між собою» [35, арк. 2-3].

Відмова України від ядерної зброї, приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї стало важливим етапом, на якому Україна здобула міжнародний авторитет і зробила важливий крок на шляху до поглиблення партнерських відносин зі США. Із 1995 р. розпочався постійний діалог між США та Україною. Під час візиту Б. Клінтона (травень, 1995 р.) підписано спільну заяву, за якою визнано Україну як державу з перехідною економікою [36, р. 97].

У жовтні 1996 р. під час візиту міністра закордонних справ України Г. Удовенка до Вашингтона Україна та США охарактеризували власні відносини як «стратегічне партнерство» [37, с. 1]. Посол України в США Ю. Щербак прокоментував цей політичний термін таким чином: «...стратегічне партнерство передбачає близькість, а в деяких випадках і тотожність цілей і оцінок міжнародної ситуації і водночас не виключає можливостей існування різних поглядів, розбіжностей, які вирішуються і налагоджуються під час активного діалогу» [38, с. 8].

У 1996 р. Україна посіла третє місце після Ізраїля та Єгипту за величиною виділеної зарубіжними країнами допомоги від Конгресу США. З цього приводу Г. Удовенко зазначив, що «...важлива роль нашої громади в ЗСА, яка допомогла в тому, що тепер Україна є третьою з черги, коли йдеться про підтримку ЗСА, і це Україні дуже на потребу» [39, с. 5].

У діяльності діаспори чималий сегмент складає популяризація матеріалів про життя українців у США, про суспільно-політичну ситуацію в Україні, та поширення цієї інформації на міжнародних форумах. Це знаходить практичне відображення у опублікуванні інформаційних матеріалів англійською мовою, статей українських авторів у зарубіжних ЗМІ, в залученні іноземних авторів до української інформаційної служби, підготовці спеціальних видань для мас-медіа, власних інформаційних видань, а також спеціальних видань, приурочених подіям, які відбулися в Україні.

У США створені українські інформаційні аналітичні центри, які відіграють значну роль у політичному та економічному житті країни. Це насамперед УНІС – представництво УККА у Вашингтоні, відкрите у 1977 р., яке представляє інтереси української американської громади в уряді США та подає своєчасну інформацію про Україну до академічних кіл Америки та засобів масової інформації та фундація «Україна-США», члени якої регулярно відвідують

аналітичні та деякі закриті урядові центри в США і мають дієві контакти з виконавчою та законодавчою гілками влади в американському уряді. Такі зустрічі забезпечують неформальний обмін ідеями та створюють умови для залучення представників української діаспори для розроблення зовнішньої політики щодо України [40, р. 9].

Варто зазначити, що кожні чотири роки в США проводяться конгреси українців Америки. У вітальній адресі учасникам і гостям XVII конгресу українців Америки, який відбувався 18 жовтня 1996 р. Президент України Л. Кучма наголосив: «...Ми високо цінуємо і Вашу діяльність, спрямовану на допомогу українському народові у розбудові своєї держави, зміцненні українсько-американських стосунків» [41, с. 478].

Зауважимо, що в Конгресі США створено КУК, завданнями якого є ознайомлення Сполучених Штатів та решти країн світу з позитивним образом України, завоювання якомога більшої кількості політичних союзників, сприяння розвитку міждержавних відносин. Особливо вагомою у його становленні була роль УККА, зокрема, президента Вашингтонського відділення УККА М. Савківа [42] та «Коаліції за безпеку та демократію в Україні», до складу якої увійшли фундація «Україна-США», УАКР, Вашингтонська група професіоналів, Українсько-американське екологічне товариство, Українсько-американська ділова рада та Українська федерація Америки [43, с. 11]. Завдання коаліції України полягало у налагодженні відносин української громади з Конгресом США і посольством України у Вашингтоні [44, с. 220]. На початку створення КУК до його складу входило близько двох десятків членів Палати представників. Станом на 2011 р. група нараховує понад 40 конгресменів як від республіканської, так і від демократичної партій [45].

Упродовж 2001-2004 рр. українській діаспорі доводилося використовувати усі можливості для поглиблення та розширення міждержавної співпраці. Приєднання до міжнародної антитерористичної коаліції після подій 11 вересня 2001 р., миротворчі акції Української держави створювали фундамент для нової атмосфери у відносинах. Так, 26 листопада 2001 р. за сприяння Ради з міжнародних відносин («Chicago Council of Foreign Relations»), організації «Вестерн НІС Ентерпрайзес Фунд» та відповідно до міжнародної програми міст-побратимів Чикаго-Київ (21 рік тому саме українська діаспора в Чикаго відіграла важливу роль у створенні комітету міст-побратимів Чикаго-Київ) організована зустріч з Б. Тарасюком, який виступив з доповіддю «Стратегічне партнерство Америки і України у світлі трагедії 11 вересня» [46, с. 4]. Україна разом з іншими державами взяла участь в антитерористичній коаліції, що сформувалася, забезпечивши «право перельоту над її територією військовим літакам та надавши право посадки у разі критичної необхідності на своїх трьох авіабазах» [47, с. 91].

У зустрічах з членами Конгресу США, як і з представниками Державного департаменту, І. Гавдяк та інші члени «Коаліції за безпеку та демократію в

Україні» наголошували, що крім «...нинішнього погіршення взаємин між Україною і США, Україна посідає стратегічне місце в Європі і що в інтересах Америки є, щоб Україна прямувала до Європи і НАТО, а не під вплив Росії» [44, с. 222]. Намагаючись «відновити» стратегічне партнерство, УККА співпрацював з Конгресом США, Адміністрацією президента США, а також із засобами масової інформації [48, с. 225].

З огляду на заангажованість інформації про Україну, через що втрачаються можливості доносити до світової спільноти правду про нашу державу, представники української діаспори долучилися до активної інформаційної діяльності у США. Громадська організація «Наше місто» запропонувала у 2002 р. провести Дні Києва в Нью-Йорку, «...що сприятиме підвищенню позитивного іміджу нашої держави в Сполучених Штатах Америки» [140, арк. 186]. Офіційний візит делегації Києва на чолі з міським головою О. Омельченком до Нью-Йорка відбувся з 6 грудня 2002 р. до 11 грудня 2002 р. Під час візиту 9 грудня 2002 р. відбулась зустріч у Департаменті поліції та транспорту Нью-Йорка, редакції щотижневика «Бізнесуїк». Під час зустрічі обговорювалися питання налагодження співробітництва між Києвом і Нью-Йорком щодо відродження пам'яток історії та культури у Києві [49, арк. 144], спорудження у Києві меморіалу Бабиного Яру. Однією з головних подій було відкриття виставки «Ренесанс Києва» [49, арк. 145].

У 2002-2003 рр. відбулося певне охолодження відносин між Україною та США внаслідок так званої справи «кольчуг» [50, арк. 14]. Наприкінці 2003 р. їх тональність почала мінятися. З'явилися нові позитивні аспекти двостороннього співробітництва, зокрема, в міжпарламентській співпраці. За ініціативи членів КУК та Палати представників Конгресу США формується програма співпраці, яка передбачає обмін співробітниками апаратів законодавчих органів двох країн, а також парламентськими делегаціями та проведення відеоконференцій на різні теми. Так, делегація Конгресу США на чолі з президентом парламентської асамблеї НАТО конгресменом Д. Беройтером відвідала Україну наприкінці травня 2004 р., а 2 червня 2004 р. відбулась чергова українсько-американська відео конференція, у якій взяли участь народні депутати України та співголова групи сприяння Україні Палати Представників Конгресу США М. Каптур [50, арк. 15].

У період 4-7 квітня 2005 р. з ініціативи УККА, провідних українських громадських організації було організовано привітальний комітет з нагоди візиту Президента України В. Ющенко до Вашингтону [51, с. 1, 3]. Одним з головних завдань комітету було надати візиту президента статусу державного. Проте, адміністрація Дж. Буша не погодилася на це. Попри активну діяльність громади, УККА та інших організацій, адміністрація погодилася лише на те, щоб рівень візиту підняти від робочого до офіційно-робочого. Тим не менше В. Ющенко зустрічався з Дж. Бушем упродовж чотирьох годин 5 квітня. Однією з найголовніших подій візиту було звернення В. Ющенко до зведеної

сесії Конгресу США. Така можливість є дуже почесною і рідко випадає іноземним лідерам. Сенатори та конгресмени вітали В. Ющенко стоячи, дехто з них мав на собі помаранчеві шарфи [52, с. 1]. У вересні 2005 р. Президент України В. Ющенко перебував з робочим візитом у Нью-Йорку для участі у відкритті 60 ювілейної сесії Генеральної Асамблеї ООН. Під час його перебування в Нью-Йорку УККА зорганізував Президентові України зустріч з редакторами «Time Warner Inc.» та у співпраці з багатьма крайовими організаціями української громади США – гала-бенкет на честь президента та його дружини [53, с. 298]. УККА також взяв участь у церемонії нагородження В. Ющенко Медаллю Свободи. Тисячі українців з округи Філадельфії прийшли привітати Президента України з почесною нагородою [54, р. 1, 6].

Українська громада посприяла візиту прем'єр-міністра України Ю. Єханурова (листопад 2005 р.) до Вашингтону. Основною темою переговорів були економічні та торговельні відносини між Україною та США. Прем'єр-міністр виступив на конференції «Американсько-український діалог в енергетичній сфері», співорганізаторами якої були УККА, КУК, Центр українсько-американських відносин та Американська рада закордонної політики [53, с. 298].

Активна інформаційна діяльність українських діаспорних установ зокрема на теренах ООН, сприяє поширенню правди серед представників міжнародних організацій, органів влади та мас-медіа країни щодо прагнення українського народу розбудувати власну незалежну державу. Колишній республіканський конгресмен від штату Пенсильванія Д. Рітер зауважив: «якби не Український Конгресовий Комітет Америки і англомовна газета «The Ukrainian Weekly», то Конгрес не знав би, що Україна не є частиною Росії» [55, с. 5]. Одним із способів виконання місії діаспори є «Українські Дні в Конгресі США», які відбуваються щорічно у Вашингтоні, починаючи з 2005 р., організатором яких є УНІС. Метою такого проекту є ознайомлення з основними чинниками у сфері формування політики США щодо України, з поглядами на сучасну ситуацію та перспективи розвитку відносин між двома країнами, а також зустрічі з представниками своїх регіонів у Палаті представників та Сенаті США [55, с. 5]. Зокрема, предметом обговорення є збільшення іноземної допомоги США Україні; вступ України у НАТО; визнання Голодомору – геноцидом в Україні 1932-33 рр., а також загалом українсько-американські відносини [56].

У 2008 р. договірна база між Україною та США поповнилася надзвичайно важливими документами. Перебуваючи у Вашингтоні, міністр закордонних справ України В. Огризко підписав із держсекретарем США К. Райс українсько-американську «Хартію про стратегічне партнерство та безпеку». Як зазначив колишній посол України в США Ю. Щербак, Хартія «...підкреслює наші особливі відносини зі Сполученими Штатами Америки, свідчить про те, що США небайдужі до нашої геополітичної долі під впливом зростаючих загроз щодо нашої незалежності і нашої територіальної цілісності» [57, с. 6]. У цьому

році було підписано «Меморандум про взаєморозуміння між урядом України та Америки» [58] та «Меморандум про взаєморозуміння між міністерством економіки України і міністерством торгівлі США» [59].

У 2008 р. активно обговорювалося питання щодо членства України в НАТО. На початку року Сенатори Р. Лугард та Д. Байден винесли на розгляд Сенату США резолюцію S.Res. 439, в якій йшлося про те, що Уряд Грузії та Уряд України висловили бажання приєднатись до Євро-Атлантичного Альянсу; Грузія і Україна тісно співпрацюють з НАТО і членами цієї організації, щоб відповідати критеріям наступного членства у НАТО. 14 лютого 2008 р. за неї одноголосно проголосували в Сенаті [60, р. 3, 19]. Зважаючи на важливість цього питання для України, УККА надіслав листа до СКУ з проханням звернутися із закликом до українських громад країн-членів НАТО працювати з їхніми урядами для підтримки ініціативи України щодо ПДЧ у НАТО [61, с. 2].

Конгресова діяльність УНІС включала захист резолюцій Сенату та Палати Представників [62]. За підтримки США Україна досягла прогресу у відносинах з НАТО, отримавши в квітні 2008 р. перспективу для членства, та в грудні того ж року, за результатами засідання Північноатлантичної ради на рівні міністрів закордонних справ Альянсу, аналогічний до ПДЧ формат подальшої підготовки до вступу в НАТО – Річні національні програми [63, с. 71]. Б. Обама як кандидат у президенти США (жовтень, 2008 р.) зазначив, що «...Друзі України на Заході повинні далі відігравати ключову роль у побудові безпечного і благополучного майбутнього для українських громадян» [64, с. 9]. Такої ж думки дотримувався і кандидат у президенти США від Республіканської партії Дж. Маккейн [65, с. 9].

Після приходу до влади у 2009 р. Б. Обама члени УККА вважали своїм обов'язком обговорити з представниками Державного департаменту США, Білого Дому, Сенату і Палати представників США політичні плани нової Адміністрації щодо України. За словами президента УККА Т. Олексій, «...тепер дуже важливим для української громади є донести до відома нової Адміністрації наші турботи, особливо під час цього критичного періоду формування політичного напрямку, і ми сподіємось на початок такого діалогу» [66, с. 2]. Висловлено занепокоєння під час зустрічі з урядовцями, що Україна може «згубитись у мішку» із «перезапуском» відносин із Росією [66, с. 2].

Упродовж 2010-2011 рр. реальний діалог розгортався щодо ролі України у стабілізації відносин на європейському континенті та майбутніх відносин між країнами Сходу і Заходу. Так, 22 липня 2010 р. КУК спільно з УНІС співорганізували в Капітолії брифінг із помічником заступника державного секретаря з європейських справ Д. Расселом. Головні проблеми обговорення стосувалися енергетичної безпеки; відходу від демократичних тенденцій в Україні; політичного переслідування лідерів опозиції, а також стратегічного партнерства між Україною та США [67, с. 341]. Ця ж проблематика стала визначальною під час проведення відеоконференцій між КУК і депутатами

українського парламенту [67, с. 342].

На початку 2011 р. питання про стратегічне партнерство між США і Україною, права української меншини в Росії, встановлення у Вашингтоні пам'ятника жертвам Голодомору в Україні стали предметом обговорення під час зустрічі О. Моцика із провідниками КУК. Ці самі питання обговорювались у лютому 2011 р. під час візиту Міністра закордонних справ України К. Грищенка до Вашингтону [68, р. 1, 4]. Такі зустрічі, як зазначив О. Моцик, впливають на розвиток українсько-американських взаємин, становлення і розбудову України як сильної, незалежної, демократичної держави [69, с. 1].

Як уже зазначалося, важливим пунктом порядку денного двосторонніх відносин є спільна робота для забезпечення ядерної безпеки. З часу аварії на ЧАЕС США надали 240 млн. дол. на проекти з відбудови Чорнобильського укриття, а в 2011 р. зробили додатковий внесок у розмірі 123 млн. дол. на ці потреби, а також закликали інші країни збільшити їхню підтримку. На прийняття цього рішення мала вплив конференція «25 років трагедії Чорнобиля: наслідки ядерної катастрофи», яку 4 травня 2011 р. у Вашингтоні в одному із залів Конгресу США організували спільно Посольство України у США та УККА [70, с. 72].

У 2011 р. виповнилося 20 років з дня історичного Акта проголошення незалежності України. УККА спільно з КУК відзначили цю подію в приміщенні бібліотеки Конгресу США. На урочистостях була присутня секретар Федерального округу Колумбія С. Брок-Сміт, яка оголосила прийняте рішення мерією міста Вашингтон про відзначення 1 грудня Днем України у Вашингтоні [69, с. 11]. Також були вручені нагороди ім. М. Грушевського видатним американським посадовцям, які найбільше сприяли лобюванню інтересів України. Першим лауреатом став сенатор Р. Лугар (республіканець з Індіани), член сенатського комітету в справах міжнародних зв'язків і довголітній прихильник проукраїнських питань. Наступним лауреатом став відомий член Конгресу США С. Левін (демократ з Мічигану), член Комітету шляхів та засобів Палати представників і співголова КУК, який протягом десятиліть сприяв у вирішенні різних проблем, що стосувалися України. Нагороджено також конгресменку М. Каптур (демократку з Огайо), співголову КУК, яка у своєму виступі зазначила: «Продовжуйте боротися за справедливу справу, тримайтеся своєї долі, будьте наполегливими, і пам'ятайте, що для реальних змін потрібно багато часу» [55, с. 5]. Високої нагороди був удостоєний Р. Попадюк – перший посол США в незалежній Україні, який також підкреслив свою приналежність до української американської громади та непохитну надію на те, що Україна досягне повної демократизації [55, с. 5].

Діалог України з багатьма державами світу, зокрема й зі США, не припиняється і до нині. Однак його рівень та зміст зазнають втрат, об'єктивно зумовлених внутрішнім становищем у нашій державі. Українська діаспора США глибоко занепокоєна таким станом речей, тому під час проведення

Українських Днів в Конгресі США, які відбувались 25-26 квітня 2012 р. означеними темами для обговорення були – сучасні українсько-американські відносини, порушення цивільних свобод в Україні, а також майбутні парламентські вибори [71, с. 188].

Особливою подією для української громади у США та й усього світу стало проведення 19 травня 2012 р. у Чикаго міжнародної конференції «Оцінка відносин між Україною і НАТО напередодні Саміту НАТО в Чикаго». Конференція стала результатом об'єднаних зусиль організованої української діаспори, з метою привернення уваги учасників Саміту НАТО у Чикаго і Президента України В. Януковича до питання справжньої загрози, перед якою опинилося демократичне майбуття України та її національна безпека [72, с. 4].

22 вересня 2012 р. Сенат США схвалив резолюцію стосовно України, в якій засуджував дії адміністрації президента В. Януковича, спрямовані на політично мотивоване ув'язнення колишнього прем'єра Ю. Тимошенко. Сенат США закликав адміністрацію В. Януковича негайно звільнити Ю. Тимошенко й інших політичних ув'язнених. Також сенат попросив ОБСЄ чинити багатосторонній дипломатичний тиск на В. Януковича, щоб звільнити Ю. Тимошенко, і закликав Державний департамент США видати заборону на видачу віз тим, хто відповідальний за ув'язнення Ю. Тимошенко й погане поводження з нею [73].

В час важких випробувань для України восени 2013 р. та взимку 2014 р., українська діаспора США доклала максимум зусиль до надання допомоги нашій державі всіма можливими способами: організація та відправка гуманітарної допомоги, виступи та протести на пагорбі Капітолію, підтримка постійного контакту з місцевою та міжнародною пресою, зустрічі з високопосадовими урядовими особами, збір фондів, щоб допомогти борцям України, і набагато більше. Результатом стало те, що Уряд і Конгрес США виступили з критикою репресивних дій адміністрації президента В. Януковича, спрямованих на придушення громадського руху за Євроінтеграцію. Сенат і Державний департамент США засудили застосування насильства проти мирних демонстрантів у Києві 30 листопада, 1 грудня і 11 грудня 2013 р. [74; 75]. Після перемоги Революції гідності, США надали революційному уряду України всебічну допомогу [76]. Колишнього президента В. Януковича було внесено у санкційні списки [77]. Неоголошена війна на Донбасі (лютий 2014 р.) та анексія Криму (березень 2014 р) стали новим етапом взаємовідносин між США та Україною. 18 грудня 2014 р. президент Б. Обама підписав «Закон про підтримку свободи України» [78]. «Моя адміністрація буде продовжувати тісно співпрацювати з союзниками і партнерами в Європі і на міжнародному рівні відповідати на розвиток подій в Україні й буде продовжувати продумувати наші санкції у відповідь на дії Росії» [79].

Наприкінці 2016 р. багато хто, як в Україні, так і в Європі та США, були шоковані несподіваною перемогою Д. Трампа на президентських виборах,

риторику та частину передвиборних обіцянок якого сприймали досить негативно. «Його сприймали як ледь не проросійським кандидатом через його заяви про те, що США лише виграс, якщо матиме гарні відносини з Росією і те, що він припускав зняття антиросійських санкцій, а також обіцяв переглянути відносини з НАТО та ЄС» [80].

Проте, з часом ці побоювання розвіялися. Натомість влітку та восени відбулися дві зустрічі між Д. Трампом та П. Порошенком, під час яких обговорювалися проблеми співробітництва двох країн. Після цих зустрічей напруження у відносинах зменшилось, а глава держави подякував закордонним українцям за підтримку та допомогу. «Ніколи за всю історію української держави, після відновлення Незалежності, Україна не відчувала такої величезної допомоги, об'єднання всіх українців світу, щоб реалізовувати завдання, які нині стоять перед українською державою», – підкреслив він. Зокрема, П. Порошенко нагадав про створення нової армії України, зокрема за допомоги української діаспори. Глава держави зазначив кроки, які зробив американський Конгрес у допомозі Україні, зокрема рішення про надання оборонної зброї [81]. У грудні Д. Трамп підтримав оборонний бюджет США на 2018 р., де Україні виділялося 350 млн дол. допомоги, зокрема на летальну зброю. Також було прийняте важливе рішення про поставку протитанкових ракетних комплексів в Україну [80].

За досліджуваний період українсько-американські взаємини при підтримці діаспори пройшли різні етапи: від визнання України незалежною державою та встановлення з нею дипломатичних відносин до підписання договору про «стратегічне партнерство». Нинішня українська громада США презентує спектр настроїв і думок, підходів і бачень.

Основні напрямки співпраці української діаспори з офіційними установами США відповідають внутрішнім і зовнішнім інтересам України. КУК, УНІС, УККА, мережа інших організацій проводять активну діяльність, спрямовану на висвітлення основних потреб українців, становлення незалежної України та забезпечення її позитивного іміджу, що є важливим чинником захисту та просування її національних інтересів. Інформаційна діяльність цих установ, зокрема на теренах ООН, сприяє поширенню об'єктивної інформації серед представників міжнародних організацій, органів влади та мас-медіа США про прагнення українського народу розбудувувати власну незалежну державу та виробити стратегію, спрямовану на європейську інтеграцію, забезпечення міжнародної безпеки, створення світу, вільного від ядерної зброї. Багатостороння діяльність українців США слугує створенню міжнародної інформаційної атмосфери, сприятливої для політичного та соціально-економічного розвитку України, і, зокрема, сприйняття її світовим співтовариством як надійного, передбачуваного партнера, що є прихильним до зміцнення демократичних засад суспільного життя та подальшої лібералізації економіки, володіє значним потенціалом, має багату культуру та історію.

Список використаних джерел та літератури

1. Бурмака Н. Олександр Моцик: «Наші держави та нації вибудували ефективний формат взаємодії». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nadiya.com.ua/publ/publikaciji/statti_nadiji_burmaki/35-1-0-66
2. Серебрянников В. Президенты США в роли воителей // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 6. – С. 251-268.
3. Горелов Д. Актуальні проблеми розвитку стосунків української діаспори США з Україною // Наукові записки: Збірник. – 2006. – Вип. 29. – С. 376-384.
4. ЦДАГО України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 32. Спр. 2459. Записки, довідки, інформаційні листи відділу пропаганди ЦК КПРС про внески УРСР у бюджети і міжнародні фонди в 1986-1987 рр. та інші питання зарубіжних зв'язків України. 5 січня 1988 р. – 24 серпня 1988 р., 199 арк.
5. Лозинський А. Щоденник Незалежності – США визнали Україну // Закордонна Газета. – 2011. – 18 трав. – С. 7.
6. Лозинський А. Щоденник незалежності – США визнали Україну // Kyiv Post. – 2011. – 12 трав. – С. 4.
7. Лозинський А. Зі Щоденника Незалежності: США визнали Україну // Час і події. – 2011. – 3 берез. – С. 3.
8. Лист-звернення управителя, працівників та гостей «Союзівки» до Президента Джорджа Буша // Іванців Є. Керівник, працівники і гості «Союзівки» закликають президента визнати Акт незалежності України // Свобода (США). – 1991. – 29 серп. – С. 1.
9. Lapuchak C. Ukraine, Russia sign interim bilateral pact // The Ukrainian Weekly. – 1991. – 1 September. – P. 1, 8.
10. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Відбудеться всенародна маніфестація з рамени УККА і УАКРади // Свобода (США). – 1991. – 30 серп. – С. 1.
11. Тобі, Україно: Історія Координаційного Комітету Допомоги Україні в США. 1991-2003 / О. Сліпушко (упоряд.). – К.: Аконті, 2004. – 256 с.
12. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Дж. Буш і Л. Кравчук відбули довшу розмову в Білому домі // Свобода (США). – 1991. – 27 верес. – С. 1.
13. Kolomyiets M. Kravchuk delegation in U. S. capital emphasizes Ukraine's independence // The Ukrainian Weekly. – 1991. – 6 October. – P. 1, 5.
14. Resolution urges diplomatic ties with Ukraine // The Ukrainian Weekly. – 1991. – 6 October. – P. 1, 16.
15. Запис телефонної розмови між президентом СРСР Горбачовим і президентом США Бушем напередодні Всеукраїнського референдуму на підтримку Акта незалежності України // Україна: антологія пам'яток державотворення (X-XX ст.): у 10 т. / редкол.: І. М. Дзюба [та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1997-2005 роки) / упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука. – 2009. – 672 с.
16. White House reacts to referendum // The Ukrainian Weekly. – 1991. – 8 December. – P. 3, 12.
17. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6500. Дж. Флоріо підтримує незалежність України // Свобода (США). – 1991. – 13 груд. – С. 1, 5.
18. United States recognizes Ukraine, plans to establish diplomatic relations // The Ukrainian Weekly. – 1991. – 29 December. – P. 1.
19. Ukraina dyplomatychna: Scientific yearbook / Compiling editors: Leonid Gubersky ect. – Kyiv: The Directorate General for Servicing of International Representation, 2011. – 1039 p.
20. Геча Д. Чи світ знає про Україну? // Свобода (США). – 1992. – 27 серп. – С. 4.
21. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 1. Адміністрація Президента України Л. Кравчука. Спр. 16. Документи про підготовку матеріалів до візиту

- Президента США, питання делегації України на 47-й сесії ГА ООН та інші. 9 березня 1992 р. – 2 грудня 1992 р., 101 арк.
22. Кравчук Л. Є така держава Україна: Матеріали з виступів, інтерв'ю, прес-конференцій, брифінгів, відповідей на запитання / Упоряд. та передм. М. Шепакватого. – К.: Глобус, 1992. – 223 с.
  23. Markus D. Ukraine's first Consulate in U.S. opens in Chicago cultural center // *The Ukrainian Weekly*. – 1992. – 18 October. – P. 1, 3.
  24. Амбасада України стала дійсністю у Вашингтоні // *Свобода (США)*. – 1993. – 9 берез. – С. 1.
  25. Труш О. Потрібна допомога Генеральному консулятові України // *Свобода (США)*. – 1993. – 18 трав. – С. 3.
  26. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6502. Ворох С. «Клюб 700» – для консулату в Нью Йорку // *Свобода (США)*. – 1994. – 17 черв. – С. 3.
  27. Недошитко І. Спонсорська допомога українців США в організації дипломатичних представництв (поч. 90-х рр. ХХ ст.) // *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: [матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Дніпропетровськ, 7-8 жовтня 2012 р.)]: у 2 ч. – Ч. II / [наук. ред. О.Ю. Висоцький]. – Дніпропетровськ: Свідлер, 2012. – С. 120-122.*
  28. Shylga O. Foreign policy of independent Ukraine. Summing-up the twenty-year period // *Ukraina dyplomatychna: Scientific yearbook / Compiling editors: Leonid Gubersky ect. – Kyiv: The Directorate General for Servicing of International Representation, 2011. – 1039 p.*
  29. ГДА МЗС України. Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 113. Заява про Американсько-Українські відносини і розбудову демократичного партнерства від 6 травня 1992 р., 7 арк.
  30. ГДА МЗС України Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 118. Угода про торговельні відносини між Україною і США від 6 травня 1992 р., 5 арк.
  31. ГДА МЗС України. Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 113(5). Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України і Урядом США від 7 травня 1992 р., 3 арк.
  32. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 1. Адміністрація Президента України Л. Кравчука. Спр. 270 Листування з представниками української діаспори за кордоном, 26 арк.
  33. Войтович З. Пам'ять про минуле – запорука майбутнього // *Свобода (США)*. – 2009. – 17 квіт. – С. 7.
  34. ЦДАВО України. Ф. 5233. Адміністрація Президента України. Оп. 2. Адміністрація Президента України Л. Кучми. Справа 421. Документи про зв'язки з представниками української діаспори за кордоном. 25 січня 1995 р. – 6 грудня 1995 р., 121 арк.
  35. ГДА МЗС України. Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 849. Хартія Українсько-Американського партнерства, дружби і співробітництва від 22 листопада 1994 р., 4 арк.
  36. Shylga O. Foreign policy of independent Ukraine. Summing-up the twenty-year period // *Ukraina dyplomatychna: Scientific yearbook / Compiling editors: Leonid Gubersky ect. – Kyiv: The Directorate General for Servicing of International Representation, 2011. – 1039 p.*
  37. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6504. Г. Удовенко відвідує ЗСА // *Свобода (США)*. – 1996. – 23 жовт. – С. 1.
  38. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6506. Гороховський А. Америка-Україна: стратегічне партнерство // *Свобода (США)*. – 1998. – 24 липня. – С. 8.
  39. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6504. Кузьмович О. Г. Удовенко відбув ряд політичних зустрічей в Нью Йорку // *Свобода (США)*. – 1996. – 9 жовт. – С. 1, 5.
  40. Kuzio T., Deychakiwsky O. A guide to who's who in D.C.'s Ukraine-related activities // *The Ukrainian Weekly*. – 2005. – № 32. – P. 6, 9.
  41. Привітання Президента України Леоніда Кучми учасникам і гостям XVII Конгресу Українців Америки // *Україна: антологія пам'яток державотворення (X-XX ст.): у 10 т. /*

- редкол.: І.М. Дзюба [та ін.]. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – Т. 10: Відродження й утвердження української державності (1997-2005 роки) / Упоряд., передм. та прим. В. Сергійчука. – 2009. – 672 с.
42. Посольство України у Сполучених Штатах Америки. Політичні відносини. Українсько-Американська парламентська співпраця. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/usa/ua/8286.htm> поміняла на 87
  43. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6510. Марцелюх М. Новий Посол США в Україні зустрівся з Коаліцією за безпеку та демократію в Україні // Свобода (США). – 2006. – 23 черв. – С. 11.
  44. Барановський Р. Звіт діяльності Української американської координаційної ради (УАКР) // VIII Конгрес СКУ (18-21 серпня 2003 р., Київ): звіти (1998-2003). – К.: Укр. Дім, 2003. – 252 с.
  45. Україна здобуває друзів у конгресі США. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravda.if.ua/print.php?id=19947>
  46. Чабан М. Борис Тарасюк виступив в Чиказькій раді міжнародних відносин // Час і події. – 2002. – Ч. 144. – С. 4.
  47. Сивак О., Черник П. Новітні українсько-американські відносини // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2010. – Вип. 22. – С. 87-93.
  48. Звіт Українського конгресового комітету Америки (грудень 1998-серпень 2003 р.) // VIII Конгрес СКУ (18-21 серпня 2003 р., Київ): звіти (1998-2003). – К.: Укр. Дім, 2003. – 252 с.
  49. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 5. Спр. 11272. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 15 січня 2001 р. – 17 вересня 2001 р., 200 арк.
  50. ГДА МЗС України. Ф. 1 (справи постійного зберігання за 1988-2005 рр.). Оп. 5. Спр. 12481. Питання культурних зв'язків з закордоном (загальне). 9 січня 2002 р. – 26 грудня 2002 р., 46 арк.
  51. ЦДАЗУ. БФ. 3. Інв. № 6509. Америка з пошаною вітає нового Президента України // Свобода (США). – 2005. – 8 квіт. – С. 1, 3.
  52. Твардовський П. Президент України Віктор Ющенко в Америці // Вісті УЗО. – 2005. – Ч. 50(70). – С. 1.
  53. Савків М. Звіт Українського конгресового комітету Америки (серпень 2003 – серпень 2008) // IX Світовий Конгрес Українців «Україна пам'ятає – світ визнає» (20-22 серпня 2008 р., Київ): звіти (2003-2008). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/%D0%86%D0%A5congress/UCCA.pdf>
  54. Shust Fylypovych C. Yuschenko receives Liberty Medal, and hero's welcome, in Philadelphia // The Ukrainian Weekly. – 2005. – 25 September. – P. 1, 6.
  55. Свято на честь України відбулось в Конгресі США // Свобода (США). – 2011. – 21 жовт – С. 1, 5.
  56. Петричка Р. У Вашингтоні проходять «Українські дні – 2010». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrainian.voanews.com/content/ukrainian_days_2010_03_18-88434147/229812.html
  57. Волович О. Україна – США: стратегічне партнерство // Міжнародний кур'єр. – 2009. – № 3(58). – С. 6-7.
  58. ГДА МЗС України. Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 5420. Меморандум про взаєморозуміння між урядом України та Америки 10 листопада 2008 р., 3 арк.
  59. ГДА МЗС України Ф. 2 (двосторонні договори і угоди). Оп. 6. Спр. 5943. Меморандум про взаєморозуміння між Міністерством економіки України і Міністерством торгівлі США. 28 травня 2008 р., 3 арк.
  60. Lugar resolution supports NATO MAP for Georgia and Ukraine // The Ukrainian Weekly. – 2008. – 10 February. – P. 3, 19.

61. Конгрес США підтримує ПДЧ НАТО для України // Український Клівленд. – 2008. – Вип. 2(10). – С. 2.
62. Річний звіт 2008 Українського Конгресового Комітету Америки [Електронний ресурс]/ – Режим доступу : http://ucca.org/images/stories/national_office/annual_report/2008-annual-report-ukr.pdf.
63. Шамшур О.В. Сучасні Українсько-Американські відносини (2008-2009) // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2009. – Вип. 15. – С. 70-77.
64. Барак Обама привітав українців та засипав компліментами Україну // Український Клівленд. – 2008. – Вип. 9-10(17-18).
65. Джон Маккейн привітав американських українців // Український Клівленд. – 2008. – Вип. 9-10(17-18).
66. Делегація УККА зустрілася з урядовими посадовцями напередодні візиту президента США Обами до Москви // Час і події. – 2009. – Ч. 26. – С. 12.
67. Олексій Т. Звіт із діяльності Українського конгресового комітету Америки (вересень 2010 – червень 2011) // Річні загальні збори світового конгресу Українців (21-23 серпня 2011 р. Київ, Україна). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meetings_2011/Reports/UCCA.pdf
68. Bihun Y. U.S. and Ukraine convene meeting of Strategic Partnership Commission // The Ukrainian Weekly. – 2011. – 20 February. – P. 1, 4.
69. Шуль А. У бібліотеці Конгресу США відзначено 20-річчя незалежної України // Свобода (США). – 2011. – 23 верес. – С. 1, 11.
70. Потехін О. Українсько-американські відносини в контексті проблем сучасної зовнішньої політики України // Агора. Наука без кордонів. 2012. – Вип. 11. – С. 68-77.
71. Олексій Т. Звіт із діяльності Українського конгресового комітету Америки (вересень 2011 – червень 2012) // Річні загальні збори світового конгресу Українців : 45-ліття СКУ (7-9 вересня 2012 р., Греція): зб. звітів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrainianworldcongress.org/UserFiles/File/Annual_Meeting_2012/UCCA.pdf
72. Іванишин-Угриня С. Репортаж з міжнародної конференції «Оцінка відносин між Україною і НАТО напередодні Саміту НАТО у Чикаго» // Час і події. – 2012. – Ч. 21. – С. 4.
73. Українсько-американські відносини. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
74. Сенат США ухвалив резолюцію з погрозами Януковичу і Ко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/senat_ssha_uhvalyv_rezolyutsiyu_na_pidtrymku_ukrainskogo_narodu_37543.htm
75. США висловили огиду до рішення української влади задавити Євромайдан. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/news/ssha_vyslovyly_ogydu_do_rishennya_ukrainskoi_vlady_zadavyty_yevromaydan_35423.html
76. FACT SHEET: U.S. Crisis Support Package for Ukraine. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-press-office/2014/04/21/fact-sheet-us-crisis-support-package-ukraine>
77. FACT SHEET: Ukraine-Related Sanctions. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.whitehouse.gov/the-pressoffice/2014/03/17/fact-sheet-ukraine-related-sanctions>
78. President Obama Signs Ukraine Freedom Support Act of 2014. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.tmtindustryinsider.com/2014/12/president-obama-signs-ukrainefreedom-support-act-of-2014>
79. «Акт на підтримку свободи України 2014» став законом. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://dt.ua/POLITICS/akt-na-pidtrimku-svobodi-ukrayini-2014-stav-zakonom-obama-159564_.html
80. Потіха А. Відносини України та США на сучасному етапі в оцінках політиків і експертів // Україна: події, факти, коментарі. – 2018. – № 3. – С. 27-33. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuviap.gov.ua/images/ukraine/2018/ukr3.pdf>

81. Разом ми побудуємо сильну Україну: Порошенко у США зустрівся із представниками українських та кримськотатарських громад. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tsn.ua/politika/poroshenko-u-ssha-zustrivsyia-iz-predstavnikami-ukrayinskih-ta-krimskotatarskih-gromad-993372.html>

Недошитко И.Р. Украинская диаспора США в формировании международного имиджа Украины (1991-2018 гг.).

Исследован вклад диаспоры в признании Соединенными Штатами Америки независимости Украины, выяснено влияние диаспоры на развитие межгосударственного сотрудничества, определена ее роль в защите национальных внешних и внутренних интересов и утверждению Украинского государства на мировой арене.

Проанализированы результаты участия диаспоры во внешнеполитической деятельности Украинского государства. В 2008 г. договорная база между Украиной и США пополнилась чрезвычайно важным документом – Хартией о стратегическом партнерстве и безопасности. При поддержке США украинская сторона достигла прогресса в отношениях с НАТО, получив в апреле 2008 г. перспективу членства, в декабре того же года – аналогичный к ПДЧ формат дальнейшей подготовки к вступлению в НАТО – годовые национальные программы.

Отмечено, что основные направления сотрудничества украинской диаспоры с официальными учреждениями США отвечают внутренним и внешним интересам Украины. Конгрессный украинский кокус, Украинская национальная информационная служба, Украинский конгрессный комитет Америки, сеть других организаций проводят активную деятельность, направленную на освещение основных проблем украинцев, обеспечения международного имиджа Украины.

Ключевые слова: *внешняя политика, двустороннее сотрудничество, стратегическое партнерство, международные организации.*

Nedoshytko I. The Ukrainian Diaspora of the USA in the Formation of International Image of Ukraine (1991-2018).

The article is dedicated to the research of contribution of diaspora to recognition of Ukrainian independency by the United States of America. The influence of diaspora on the development of international cooperation is clarified; its role on protection of national internal and external interests and consolidation of Ukraine on the world stage are highlighted.

The results of diaspora participation in the foreign policy activity of the Ukrainian state are analyzed. In 2008, the contractual framework between Ukraine and the USA was supplemented by an extremely important document – the Strategic Partnership and Security Charter. With the support of the United States, the Ukrainian side has made progress in its relations with NATO, receiving the prospect of membership in April 2008, in December of the same year – a similar format to the MAP for further preparation for NATO membership – Annual National Programs.

It is emphasized that the main directions of cooperation of the Ukrainian Diaspora with official institutions of the USA correspond to the internal and external interests of Ukraine. Congress Ukrainian Caucus, Ukrainian National Information Service, Ukrainian Congressional Committee of America, a network of other organizations are active in covering major problems of the Ukrainians, ensuring the international image of Ukraine.

Keywords: *foreign policy, bilateral cooperation, strategic partnership, international organizations.*

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:008 (536.2)

Мудрієвська І.І.

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ВИМІР ЗБЕРЕЖЕННЯ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ В ОБ'ЄДНАНИХ АРАБСЬКИХ ЕМІРАТАХ

У статті досліджено інституційний напрям та його основні форми збереження історико-культурної спадщини в ОАЕ. З'ясовано роль Національних архівів, як важливої архівної і науково-дослідницької установи, яка сприяє реалізації політики пам'яті та змістовному наповненню національної ідеї. Розглянуто відомі історичні музеї та історико-культурні об'єкти, як важливі пам'яткоохоронні інституції. Проаналізовано діяльність Дакіра центру досліджень традиції (культурної спадщини) в ОАЕ. Досліджено створення музейного кварталу на острові Саадіят (Острів щастя) емірату Абу-Дабі, як центру мистецьких надбань національної та всесвітньої культурної спадщини, мультикультурного обміну в межах глобального світосприйняття. Простежено державну політику щодо збереження традиційної культури та її матеріальних складових задля зміцнення національної самобутності. В цьому контексті також звернуто увагу на проведення культурно-етнографічних фестивалів, роботу з молоддю з метою патріотичного виховання.

Ключові слова: *Об'єднані Арабські Емірати, історико-культурна спадщина, інституція, національна самобутність, збереження, популяризація.*

Глобалізація та пов'язані з нею трансформаційно-модернізаційні процеси впливають на усі сфери життя, зокрема й на історичну свідомість. Важливою протиположністю глобалізаційним процесам є збереження інтересу суспільства до власної національної історико-культурної спадщини як надбання нації, засобу національної самоідентифікації та консолідації. Саме національна культурна спадщина визначає унікальний образ країни та її народу, а культурно-духовні особливості впливають на формування національної ідеї. На сучасному етапі у світі існують країни, які демонструють співіснування місцевих традицій, надбань історико-культурної спадщини із міжнародними глобалізаційними тенденціями розвитку, масштабним застосуванням новітніх технологій, створюючи вмале поєднання нового і старого. Однією з таких країн мусульманської цивілізації є Об'єднані Арабські Емірати (ОАЕ), які привертають увагу своєю різноманітністю. За нашим баченням, досвід збереження і популяризації історико-культурної спадщини для зміцнення національної самобутності в ОАЕ є цікавим, а в багатьох випадках і корисним для України.

Метою статті є здійснення огляду інституційного виміру збереження історико-культурної спадщини в Об'єднаних Арабських Еміратах. Поставлена мета передбачає розкриття наступних завдань – дослідити різні форми інституційного напрямку, розглянути окремі надбання та особливості історико-

культурного потенціалу країни в умовах глобалізаційних тенденцій сучасності, виявити роль держави у збереженні традиційної культури та її матеріальних складових задля зміцнення національної самобутності.

Проблема збереження та популяризації історико-культурної спадщини, народних традицій, формування національної ідентичності в ОАЕ стали предметом дослідження вчених з різних країн: Др. Саїд Хамед Хораїз, С. Вейкфільд, А. Ель Рейс, Ф. Лаусон, Х. аль-Набудах, О. Піктон, В. Хайтауер [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. У вітчизняній історіографії ці питання не вивчалися.

Важливе значення в контексті вивчення окресленої нами проблематики має публікація – «Культурне відображення ОАЕ», 2017 р. за ред. Ф. Котсі, М.С. Балакрішнан [8]. Дослідження містить різні інтерв'ю і пояснення до них, які провели 20 студентів Коледжу зв'язку і медіа-наук при Університеті імені шейха Заїда (Дубай). Студенти проводили опитування серед старшого покоління членів своїх сімей щодо їх спогадів про минуле країни (в деяких випадках ще до об'єднання, тобто до 1971 р.), способу життя. Робота поділена на тематичні розділи, які стосуються сім'ї, суспільства, навколишнього середовища. У цілому дослідження нараховує близько 600 фото з сімейних альбомів і 300 інтерв'ю, які допомагають дізнатися більше про історико-культурну спадщину, традиції ОАЕ [8].

Зв'язки між культурною спадщиною та розвитком туризму, використання традицій для зміцнення національної ідентичності та розвитку туристичної активності, роллю минулого у сучасному суспільстві проаналізовано в науковій праці італійського науковця М. Мелотті «Традиція і туризм. Глобалізація і мінливі цінності в ОАЕ», 2014 р. Головну увагу приділено Дубаю та Абу-Дабі, які зуміли завдяки «нематеріальній» історичній спадщині збудувати місцеву ідентичність, розвинути туризм із розкішними готелями і ультра-сучасними торговими центрами, і підтвердити позиціонування себе як глобальних міст [9].

Вивченню проблеми історико-культурної спадщини, її вплив на формування культурної ідентичності на місцевому, національному, транснаціональному рівні в країнах Близького Сходу присвячені праці німецького професора Л. Прагер з Гамбурзького університету. Дослідниця зазначає, що упродовж останнього десятиліття дискурси та практики, що стосуються зазначеної проблеми дедалі більше набувають популярності в ОАЕ, проявляючи себе не тільки в продовженні організації музеїв, а й у створенні спеціальних історичних селищ і культурних фестивалів [10].

Перш, ніж розглянути визначене дослідження в межах даної публікації, варто зробити невеликий огляд специфіки становлення ОАЕ як держави. 18 липня 1971 р. в Дубаї під час зустрічі лідерів 6 еміратів – Абу-Дабі, Дубай, Шарджа, Фуджейра, Умм-аль-Кувейн і Аджман було прийняте рішення про створення федерації – Об'єднаних Арабських Еміратів. 2 грудня 1971 р. було проголошено незалежність і суверенітет ОАЕ (2 грудня щорічно святкується як Національний день ОАЕ). 10 лютого 1972 р. до федерації приєднався емірат

Рас-Аль-Хайма. Всі емірати по-своєму унікальні і мають свої особливості. На їх території одночасно діють місцеві закони і єдиний федеральний закон держави ОАЕ.

Глава держави і виконавчої влади – президент, якого як і віце-президента обирає на 5 років серед свого складу Вища Рада Федерації, яка складається з правителів 7 еміратів. З 2004 р. чинним президентом країни є шейх Халіфа бін Заїд Аль Нахайян, син засновника ОАЕ – шейха Заїда бін Султана Аль Нахайяна, легендарної особистості, правителя емірату Абу-Дабі. Віце-президент традиційно одночасно є і прем'єр-міністром, правителем емірату Дубай. З 2006 р. прем'єр-міністром ОАЕ є нинішній правитель Дубая шейх Мохаммед бін Рашид Аль Мактум.

Особливості географічного розташування країни вплинули на розвиток господарства і культури населення ще з давніх часів. Більшу частину території ОАЕ займають пустелі. Узбережжя країни омивається водами Перської і Оманської заток. ОАЕ мають значну кількість островів. Наприклад, лише емірат Абу-Дабі має понад 200 островів у Перській затоці. Ловля риби і видобуток перлів були традиційними заняттями для місцевих жителів прибережних районів до відкриття покладів нафти в країні.

ОАЕ – одна з молодих та найрозвинутіших держав світу з сильною економікою. У 2018 р. відповідно до одного з найавторитетніших міжнародних економічних звітів – «The World Competitiveness Yearbook», який готує Міжнародний інститут розвитку менеджменту (International Institute for Management Development) (Лозанна, Швейцарія) ОАЕ зайняли 1 місце в регіоні і 7 у світі у рейтингу конкурентоспроможних країн [11].

У 1990-х рр. в ОАЕ розпочалося найбільш масове будівництво на планеті. Наприклад, в Дубаї побудований найвищий хмарочос світу – Бурдж-Халіфа (828 м.), в Аравійській пустелі – гірськолижний курорт (SkiDubai). Приваблюють туристів – Острови Пальм – архіпелаг штучних островів у вигляді фінікових пальм, яких нерідко називають «восьмим чудом світу» і які можна розгледіти із Місяця, як і Велику Китайську стіну. У Дубаї знаходиться найбільший торговий комплекс у світі – Dubai Mall. Абу-Дабі називають Манхеттенем Близького Сходу, Дубай – східним Парижем.

Водночас ця країна відрізняється від інших своїми традиціями, неприпустимістю інакодумства в суспільстві, збереженням східної самобутності та вимогами до відвідувачів. В ОАЕ цінності арабської та ісламської традиції мають значний вплив на державу і суспільство в цілому. Іслам – державна релігія ОАЕ, яка визначає не лише законодавство країни, що базується на нормах ісламського права – шариату, але й буття кожного індивіду.

У країні мешкає велика кількість трудових мігрантів, яка значно перевищує кількість громадян. Лише 1/9 частина мешканців ОАЕ має громадянство, які є корінними жителями (Emirati people). На 2015 р. їх частка становила приблизно 11,6% від усього населення країни. Переважну більшість решти населення

складають трудові мігранти, які є вихідцями із Південної Азії, Філіппін, Ірану, також араби з сусідніх країн [12]. У країні мешкають представники близько 200 національностей [13]. Держава не має гострих міжнаціональних проблем, до того ж ОАЕ мають стійку соціальну структуру. Тут зуміли поєднати наголос на національній самобутності з відкритістю для світу. Прикладом пошуку шляхів культурної комунікації між представниками різних національностей є діяльність Центру шейха Мохаммеда з культурного порозуміння (The Sheikh Mohammed Center for Cultural Understanding) (створений 1998 р.) в Дубаї. Центр за допомогою реалізації власних програм є своєрідним мостом комунікації між представниками різних національностей, які працюють або відвідують ОАЕ і займається ознайомленням мігрантів із вітчизняними традиціями, звичаями, культурою [14].

У 2010 р. урядом ОАЕ був схвалений план соціально-економічного розвитку країни «Бачення ОАЕ 2021». Ця багатоступенева програма має на меті забезпечити громадян ОАЕ найвищими стандартами добробуту, кінцевою і всеосяжною метою якої є здобуття ОАЕ статусу однієї з кращих країн у світі до 2021 р. – Золотого Ювілею країни. Національний порядок денний програми поділений на шість основних напрямів розвитку країни, до того ж одним із пріоритетів означеної програми є консолідація суспільства, збереження національної самобутності та посилення почуття патріотизму. У «Баченні ОАЕ 2021» зазначено, що діалог з представниками інших національностей, повага і розуміння серед багатьох культурних груп, які мешкають на території країни, є необхідними для збереження продуктивного і гармонійного співіснування [15].

У плані зазначено, що культура ОАЕ залишиться заснованою на цінностях Ісламу, шануватимуться традиції та історико-культурна спадщина одночасно зі зміцненням власної національної ідентичності у часи зростаючого мультикультуралізму. Особливу увагу приділено значенню і ролі Ісламу, арабської мови для країни. Наголошено, що процеси глобалізації не повинні руйнувати давні традиції суспільства та релігійні цінності. Важливим є акцент на релігійній толерантності [15].

Об'єднані Арабські Емірати мають багату історико-культурну спадщину, яка є потужним ресурсом збалансованого розвитку суспільства, відіграє важливу роль у формуванні історичної пам'яті та національної свідомості народу, збереженні національної ідентичності. Охорона пам'яток культурної спадщини є одним із пріоритетних завдань органів державної влади, адже історико-культурний потенціал країни є також цінним туристичним ресурсом. В ОАЕ дбайливо зберігають витоки своєї культури і зацікавлені в поширенні інформації про них у світі.

Професор Л. Прагер зазначає, що створення Об'єднаних Арабських Еміратів (1971 р.), нафтовий бум, який призвів до швидких економічних і соціальних перетворень, поставили на порядок денний перед владними елітами новоствореної країни питання утвердження національної ідентичності на ґрунті

культурних та історичних коренів, з якими народ міг би себе асоціювати. Як наслідок у 1970-х рр. були зібрані перші етнографічні та археологічні артефакти, які мали свідчити про особливу ідентичність кожного емірату, тим самим посилюючи національну свідомість населення [10, р. 37]. У 1990-х рр. з'явилася альтернативна тенденція представництва музеїв в ОАЕ – культурні фестивалі і традиційні (історичні) селища (heritage village), які відтворювали побут і спосіб життя місцевого населення до часів відкриття нафти. Багато з цих сіл та подій були ініційовані і профінансовані місцевими органами влади [10, р. 30]. Важливо зазначити, що різні способи відображення і представлення «традицій» у національних музеях, селищах та фестивалях є частиною всеохоплюючого прагнення національних еліт підвищити обізнаність серед населення про історичну спадщину в публічних дискурсах. Держава також спонсорує різні проекти усної історії, спеціальні радіо- та телевізійні передачі, молодіжні спортивні події тощо [10, р. 38-39].

Л. Прагер звертає увагу, що з другої половини 1990-х рр. в ОАЕ почали переслідувати мету створення образу автохтонного однорідного народу, який чітко вирізнятиметься від фактичної більшості населення – трудових мігрантів. Різні культурні традиції демографічної більшості населення, мігрантів у минулому і сьогодні та їхній вплив на культури корінних мешканців в національних музеях, фестивалях не представлені [10, р. 39].

В ОАЕ використовують різні форми збереження історико-культурної спадщини. Згрупувавши ці форми у декілька напрямів, нами було виділено три головних напрями збереження історико-культурної спадщини: інституційний (створення і підтримання роботи різних інституцій – архівів, культурних центрів і товариств, музеїв, історико-традиційних селищ, мечетей); культурно-організаційний – організація і проведення фестивалів із демонстрацією елементів традиційної культури; молодіжний – робота з молоддю з метою передачі їй знань про спільне минуле суспільства, як основу самоідентифікації.

Враховуючи те, що основний фокус дослідження зосереджений на вивченні інституцій в ОАЕ, які зберігають надбання культури та історії, вважаємо за потрібне зробити короткий огляд двох інших напрямів політики збереження культурно-історичного спадку країни.

Реалізація культурно-організаційного напрямку здійснюється завдяки проведенню спеціальних щорічних фестивалів (Qasr Al Hosn Festival, Sheikh Zayed Heritage Festival, Sultan bin Zayed Heritage Festival та ін.), які допомагають населенню, зокрема і молодому поколінню побачити та оцінити історичні традиції наживо [13].

У країні щорічно проводять Фестиваль верблюдів в еміраті Абу-Дабі (Al Dhafra Festival), який ще відомий як «найбільший показ способу життя бедуїнів». Верблюди – це один із символів країни. Програма свята (триває понад 10 днів), на яку збираються тисячі гостей, що передбачає верблюжі, кінні

перегони, соколине полювання, які є частиною місцевої культури, також показ традиційних ремесел, конкурс краси для верблюдів різних порід [16].

Соколинні лови – традиційний вид спорту, який має давню історію та є складовою способу життя в пустелі. Адміністрація Абу-Дабі доклала значних зусиль для популяризації соколиного полювання, що в свою чергу, посприяло реєстрації соколиних ловів в переліку нематеріальної культурної спадщини (існуючої людської спадщини (living human heritage) ЮНЕСКО [2, р. 287]. Таким чином, влада ОАЕ створює належні умови не лише для збереження, але й для популяризації культурного надбання народу.

Особливу увагу держава звертає на роботу з молоддю з метою патріотичного виховання, усвідомлення нею потреби підтримання зв'язку між минулим країни та її сучасним розвитком, зміцнення національної самобутності. У цьому контексті варто відмітити діяльність Клубу історичної спадщини ОАЕ (Emirates Heritage Club), який відіграє ключову роль у популяризації історичної спадщини та традицій в суспільстві ОАЕ [17].

Для зміцнення культурної обізнаності та національної ідентичності молоді, а також посилення розвитку інтелектуальної і творчої громади Міністерство культури та розвитку знань ОАЕ підтримує реалізацію різних культурних програм та заходів і сприяє діяльності культурних центрів країни, які є у кожному еміраті. Центри включають низку об'єктів – бібліотеки, виставочні зали, театри, тренінгові кімнати та ін. [18].

Участь молоді в реалізації культурних проектів сприяє її залученню до збереження історико-культурної спадщини. Наприклад, процес підготовки згадуваної вище публікації «Культурне відображення ОАЕ», 2017 р. за ред. Ф. Котсі, М.С. Балакрішнан передбачав, що самі учасники опитувань – студенти, збираючи матеріали для наукової роботи, одночасно дізнавалися більше про свою країну, її особливості, менталітет народу, тим самим «долучаючись» до збереження традицій [8].

В ОАЕ інституційний вимір збереження історико-культурної спадщини є найбільш розповсюджений і широко представлений. Провідною науково-архівною інституцією країни, яка займається вивченням і збереженням історії та традицій ОАЕ, також країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) є Національні архіви Абу-Дабі. Цю установу заснував шейх Заїд бін Султан Аль Нахайян у 1968 р. під назвою Бюро архівних документів і наукових досліджень. У своїй сучасній формі Національні архіви функціонують з 2014 р. і займаються збиранням, збереженням, відновленням, перекладом, оцифруванням архівних матеріалів, а також є членом таких міжнародних організацій як ЮНЕСКО, Міжнародної ради по архівам (ICA), Міжнародної федерації асоціації бібліотек та інститутів (IFLA), Генерального секретаріату архівних документів та історичних центрів РСАДПЗ [1; 19].

Установа є сховищем записів урядової діяльності ОАЕ. Архівні фонди містять багато джерел з різних країн світу. Окрім великої кількості документів

Національні архіви зберігають джерела усної історії, рідкісні книги, манускрипти, аудіо-записи, фотографії, фільми. Спеціальний 3-Д театр демонструє історію ОАЕ. Сприяючи формуванню згуртованого суспільства, Національні архіви займаються науковою діяльністю, готують і видають низку наукових праць щодо актуальних проблем історії та культури ОАЕ і регіону, підтримують розвиток наукових досліджень. Зокрема, Національні архіви співпрацюють з Міністерством культури та розвитку знань, створюючи різні наукові програми для студентів, організують конференції, семінари, виставки локального, регіонального і міжнародного рівня. Враховуючи високий рівень науково-архівної роботи, Національні архіви були визнані ЮНЕСКО передовою Арабською культурною інституцією [1; 19].

Науково-дослідна робота Національних архівів знайшла своє відображення на сторінках низки монографій. Спектр дослідження досить широкий, і включає праці, які присвячені історії ОАЕ з давніх часів до наших днів, і наукові роботи з більш вузької проблематики – історії законодавства, освіти, історичної пам'яті, зокрема: «Хранителі золотого берегу. Історія Об'єднаних Арабських Еміратів» («Keepers of the Golden Shore. A History of the United Arab Emirates», 2018 р., автор – Майкл Квентін Мортон), «Історія законодавства в Об'єднаних Арабських Еміратах» («History of Legislation in the United Arab Emirates», 2018 р., автор – Др. Абдул Азіз Мустафа Аль Халід), «Розвиток освіти в ОАЕ (1904-1971)» («Development of Education in the UAE (1904-1971)», 2018 р., автор – Мохаммед Хуссейн Аль Харбі). У 2018 р. була видана книга «Їхня пам'ять наша історія» («Their Memory Our History»), в якій опубліковані усні розповіді очевидців про реалії життя до і після утворення ОАЕ. «Спогади Еміратів» («Memoirs of the Emirates», 2012 р.) містить матеріали, опубліковані в результаті проведення Національними архівами 3-денного семінару в Абу-Дабі в 2010 р. Розповіді, спогади місцевих мешканців і колишніх британських дипломатів та державних службовців, які проживали в ОАЕ в часи трансформації країни, пролили нове світло на історію ОАЕ в 1950-1970 рр. Багато досліджень присвячено засновнику та першому президенту ОАЕ шейху Заїду бін Султану Аль Нахайяну, зокрема монографії: «Заїд... Нагороди і відзнаки» («Zayed... Awards and Decorations», 2019 р., автор – Джума Салем Саїд Аль Дармакі), «Заїд і Досконалість» («Zayed and Excellence», 2016 р., автор – Др. Імад Еддін Хуссейн) [1].

Національні архіви видають академічний журнал «Ліва» («Liwa»), в якому публікуються результати дослідження з проблем історії, археології, історико-культурної спадщини ОАЕ та арабських країн Перської затоки [1].

Окремо хочемо відмітити, що важливе значення у науковому дослідженні, долученні до збереження і популяризації історико-культурної спадщини має робота спеціальних установ, які створені з ініціативи держави – Emirates Heritage Club, Juma Al Majid Center for Culture and Heritage, Association for the Revival of Traditional Heritage, Documents and Research Centre [13; 18].

Нашу увагу також привернула діяльність Дакіра центру досліджень традиції (культурної спадщини) в ОАЕ (діє при Нью-Йоркському університеті в Абу-Дабі (New York University Abu Dhabi (NYUAD)). Дакіра центр працює у тісному співробітництві з науковцями, представниками влади та ЮНЕСКО у напрямі розширення можливостей громадянського суспільства брати участь у збереженні власної історичної спадщини та культурної пам'яті. Основна мета полягає у вирішенні низки регіональних та глобальних завдань такої молоді дисципліни, як дослідження традицій, культурної спадщини (heritage studies). Особливістю діяльності Дакіра центру є акцент на забезпеченні міждисциплінарних досліджень, зокрема на етапі нового розвитку гуманітарних, природничих наук, мистецтва установа розвиває альтернативні підходи для всебічного та сталого управління культурною спадщиною [20].

Головними напрямками програм Центру є: теоретичний, який передбачає бути в курсі поточних питань та дебатів, пов'язаних з історичною спадщиною та музейними дослідженнями; створення програм, які б підкреслювали роль традиції для консолідації нації, економічного розвитку та будівництва миру; розробка методології реєстрації, збереження та презентації культурної спадщини; аналіз цілісної, як матеріальної, так і нематеріальної культурної спадщини за допомогою науки, зокрема і цифрових гуманітарних наук [20].

Історико-культурна спадщина нерідко розглядається як «річ», тобто вже існуюче успадкування, яке передається наступним поколінням і вимагає ідентифікації та збереження. Науковці з Дакіра центру вважають, що набагато краще враження про концепцію спадщини досягається мисленням її як процесу, а не як об'єкта або фіксованої традиції, розуміння того, що історико-культурна спадщина насправді створюється людством в постійному соціальному процесі через надання цінностей і значення конкретним місцям, історіям і практикам [20].

Директор Дакіра центру, професор Р. Партезіус, який працював з проектами Світової спадщини понад 30 років, зокрема у м. Галле Шрі-Ланка і архіпелазі Занзібар у Танзанії, зазначає, що місця історико-культурної спадщини в ОАЕ є надзвичайно важливими для національної ідентифікації країни, її народу, посилення консолідації нації, презентації цікавої історії для сприяння розвитку туризму, економіки. На думку професора, важливим є не лише охорона історичних об'єктів, але й збереження соціальних процесів і культурної пам'яті для збереження традиції автентичності. Науковець відмітив, що, на сучасному етапі є багато речей, яких не можна показати фізично, однак завдяки нематеріальній культурній спадщині вони є легко доступними через усну історію [21].

Роберт Партезіус і його команда вирішили створити унікальний проект збереження історико-культурної спадщини під назвою Ліва-Дальма (Liwa-Dalma). Острів Дальма – це територія ОАЕ, яка має археологічні пам'ятки віком 7000 років і водночас є домом для місцевої громади (близько 10 тис. жителів).

Проект Ліва-Дальма передбачає розробку фрагментарного ландшафту спадщини, що базується на історіях людей, фотографіях і традиційних елементах – будівлях, інших об'єктах і поєднанні цих складових з метою створення динамічної історичної місцевості. Професор Р. Партезіус також прагне інтегрувати технологію в процес, тому веде мову з іншими університетськими факультетами про можливість розробки програмного забезпечення та обладнання для сканування відповідних об'єктів, які потім можуть бути об'єднані з іншими джерелами для створення віртуального світу історичної спадщини. Науковець наголошує на можливості збереження і захисту спогадів, які він вважає, можуть бути більш потужними, ніж реальні об'єкти. Іноді спогади мешканців міста здатні переосмислити і передати кожен його деталь. Таким чином, це свідчить про важливість інвестування в нематеріальну складову, щоб зберегти спогади живими і тим самим зберегти історико-культурну спадщину іншим способом [21].

Однією з головних інституційних форм збереження історико-культурної спадщини ОАЕ є історичні музеї. В кожному з 7 еміратів існують музеї та фортеці, які не лише зберігають історичну пам'ять, але й жваво приваблюють туристів. Близько 5 років тривав процес підготовки до включення історичних пам'яток м. Аль-Айна в еміраті Абу-Дабі до переліку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. У 2011 р. захист ЮНЕСКО та світове визнання отримали 6 еміратських оазисів та три найважливіші археологічні об'єкти: Бідаа Бінт аль-Азіз, Хафіт та Хілі у місті Аль-Айн. У Аль-Айні знаходяться різні музеї (Національний музей Аль-Айна, Палац-музей Аль-Айна – палац першого президента ОАЕ та ін.), значні пам'ятки архітектури, історичні будівлі, культурний та природний ландшафт, етнографічні та історичні колекції [21; 22].

В Дубаї найвідомішими історичними місцями є Дубайський історичний музей у Форті Аль-Фахіді, Традиційний музей архітектури, Аль-Фахіді історичний квартал та ін. [23]. Емірат Шарджа організація ЮНЕСКО в 1998 р. назвала «Культурною столицею арабського світу», Організація ісламського співробітництва в 2014 р. – «Столицею ісламської культури на 2014 р.» [13]. Історична місцевість Шарджи (the Heritage Area (Heart of Sharjah) захоплює своєю архітектурою та історією (близько 6000 р.), дає можливість пізнати спосіб життя місцевих мешканців задовго до відкриття нафтових родовищ у країні, нараховує близько 20 музеїв [24]. Ознайомитися з давньою історією та традиціями емірату Фуджейра можна завдяки Музею Фуджейри, Форту Фуджейри, Форту Аль Хейль, Форту Аль Бітна та ін. [25]. Національний музей Рас-Аль-Хайма – розміщується у військовому форті XVIII ст. і розповідає про історію та етнографію емірату, нараховує значну кількість археологічних знахідок, традиційних предметів життя, ремесел, мистецтва, ювелірних прикрас корінних жителів [26]. Цікавими є давні міста: Юльфар – процвітаючий в минулі часи центр торгівлі морськими перлами і Дігдага – найбільше стародавнє місто емірата.

Як вже зазначалося вище ОАЕ – це сучасна, розвинена країна, не зважаючи на популярність традиційної культури. Позиціонування столиці країни – Абу-Дабі як сучасного міста з особливою роллю культурного центра, в музеях якого поєднуються традиції та інновації, історична спадщина та модернізація, місцеві і глобальні моделі розвитку викликало потребу створити новий міський простір з посиленою увагою до минулого [9, р. 76]. Одним з доказів цього стало створення амбітно задуманого музейного кварталу на острові Саадіят (Острів щастя) емірату Абу-Дабі. Безпрецедентний за площею і змістом культурний квартал повинен стати центром (хабом) світової культури і сховищем головних її надбань, центром мультикультурного обміну локального, регіонального, міжнародного рівнів. Культурний квартал передбачає будівництво нових масштабних музеїв – Лувру Абу-Дабі, Національного музею шейха Заїда і Музею Гуггенхайма в Абу-Дабі (найбільша філія всесвітньо відомого американського Музею сучасного мистецтва Соломона Гуггенхайма) тощо. Всі об'єкти спроектовані володарями Прітцкерівської премії в галузі архітектури [22].

У 2017 р. в ОАЕ з'явився музей сучасного типу і традиційного арабського змісту – Лувр Абу-Дабі, який називають першим універсальним музеєм серед музеїв арабських країн. Установа покликана сприяти поєднанню різних культур, «засвітити нове світло на спільні історії людства». У 2007 р. на основі домовленостей між Францією і ОАЕ було заплановано побудувати унікальний музей, який відобразить загальнолюдські цінності. 17 французьких культурних інституцій були залучені до реалізації проекту. Даний музей – це можливість поєднання бачення ОАЕ щодо культурного прогресу і відкритості з французькими експертними знаннями у світі мистецтва та музеїв [27].

Це перший музей за межами Франції, який носить назву Лувр. За право використовувати знамениту назву до 2037 р. ОАЕ заплатили значну суму коштів. За це французька сторона консультувала новостворений музей і надаватиме впродовж десятиліття твори мистецтва для проведення виставок тривалістю до двох років. У ньому виставлено твори як західного, так і східного мистецтва. Будівництво музею коштувало країні близько 1 млрд. дол. і тривало майже 10 років. Музей відвідав президент Франції Е. Макрон [28].

Проведення значної кількості виставок має на меті не лише ознайомлення із роботами сучасників, а й уособлюватиме обмін між культурами за допомогою творів мистецтва з доісторичних часів і до наших днів. Поруч виставлені пам'ятники різних цивілізацій, але, що важливо – однієї епохи. Тобто виставки розділені не за географічним принципом, а за хронологічним. Надзвичайно важливим є мультикультурний підхід [27]. Це не філія знаменитого на весь світ паризького музею. Музей демонструє людські цінності – спільні для всіх країн і народів, попри численні теракти і напружену геополітичну ситуацію. Лувр Абу-Дабі – своєрідний місток між Сходом і Заходом, різними континентами та цивілізаціями, символ відкритості країни різним культурам і народам. На

одному стенді можна побачити фрагмент Корану IX ст., Тору XV ст. і екземпляри Біблії XIII ст.

Прикладом успішної культурної співпраці ОАЕ і Франції окрім музею Лувр Абу-Дабі стала проведена в грудні 2016 р. в ОАЕ міжнародна конференція під егідою ЮНЕСКО – «Конференція з питань охорони культурної спадщини, яка знаходиться під загрозою зникнення». Це – культурний аспект боротьби проти тероризму у військовому та політичному відношенні. Мета форуму – створення міжнародної системи захисту культурної спадщини людства в зонах збройних конфліктів. Ціла серія історичних пам'яток була зруйнована в останні роки терористами в Іраку, Сирії, Афганістані. За підсумками роботи конференції (закриття конференції відбулося за участю наслідного принца Абу-Дабі Мохаммеда бін Заїда Аль Нахайяна та президента Франції Франсуа Олланда) була прийнята «Декларація Абу-Дабі», яка зобов'язала 40 держав-учасниць створити міжнародний фонд (з бюджетом 100 млн. дол.), відкритий для державних і приватних внесків, а також міжнародну мережу безпечних сховищ для культурних цінностей, що знаходяться під загрозою знищення [29; 21].

У Декларації зазначено про те, що знищення та грабїж культурної спадщини призводить до послаблення основ ідентичності народів та стирання історичної пам'яті, а також є загрозою миру. У Декларації було висловлено підтримку «Стратегії зміцнення діяльності ЮНЕСКО із захисту культури та заохочення культурного плюралізму у випадку збройного конфлікту». Створення міжнародного фонду захисту культурної спадщини у збройних конфліктах сприятиме фінансуванню спеціальних операцій, боротьбі з незаконним обігом культурних пам'яток, а також допомагатиме транспортуванню та відновленню культурних цінностей [30].

Збереження історико-культурної спадщини країни покладено і на Національний музей шейха Заїда – присвячений першому президенту і засновнику ОАЕ – шейху Заїду бін Султану Аль Нахайяну, до пам'яті про якого ставляться з глибокою пошаною в народі. Перший президент зміг не лише об'єднати різні бедуїнські племена окремих еміратів і створити єдину державу та консолідовану націю, але й зробити країну однією з найбільш впливових і багатих у Перській затоці. Його називають «архітектором країни». Завдяки зусиллям першого президента за понад 30 років на місці пустелі розквітла держава, яку ми нині знаємо як ОАЕ, тому на його честь названо багато вулиць, побудовано різноманітні красиві будівлі, які є надбанням культури і зберігають пам'ять про батька нації.

Приміщення Національного музею шейха Заїда складається із 5 веж, які охолоджуються природними повітряними потоками. Форма веж не лише функціональна, але й алегорична: вежі нагадують крила, оскільки засновник ОАЕ любив соколине полювання. Окрім присвячених першому президенту експозицій, зали музею містять інформацію щодо історії, географії, культури країни і демонструють останні досягнення ОАЕ в культурних, соціальних,

економічних перетвореннях; місце та зв'язки країни з Близьким Сходом і світом. Відвідувачі музею зможуть дізнатися про зміни навколишнього середовища понад мільйони років тому, про природні копалини, які згодом вплинули на розвиток суспільства, торгівлі та економіки. До розгляду будуть представлені докази життя людини у цій місцевості починаючи від 200 тис. років тому і до сьогодення [31].

Однією з форм збереження історико-культурної спадщини в ОАЕ є так звані традиційні селища (heritage village) – історична реконструкція традиційних еміратських селищ в оазисі. В кожному еміраті є щонайменше одне таке селище, у якому є традиційні будинки, палатки бедуїнів, школи, базари та інші об'єкти давніх часів. Найбільш популярними є традиційні селища в Абу-Дабі і Дубаї [13].

Значну увагу влада приділяє будівництву і підтриманню мечетей. На сучасному етапі в країні діє приблизно 4818 мечетей. Найбільш відома мечеть в Абу-Дабі отримала назву на знак поваги і любові до першого президента ОАЕ – Велика мечеть шейха Заїда. Заїд бін Султан Аль Нахайян почав її спорудження, але не встиг закінчити, тож його усипальницю розмістили в мечеті після закінчення будівництва. Згадана мечеть є поєднанням кількох традиційних арабських архітектурних стилів, виконана з білосніжного каменю і прикрашена золотом. Важливо, що в цю культову споруду дозволено вхід не тільки мусульманам, але й туристам з іншими релігійними переконаннями. Дозволений вхід також людям, які дотримуються іншого віросповідання (діють спеціальні екскурсії), і в мечеть Думейра – найбільш відому в Дубаї. Ця сучасна будівля, виконана в середньовічних традиціях здатна вмістити одночасно понад 1200 осіб, і зображена на одній з місцевих банкнот. Найстарішою мечетю в ОАЕ є мечеть Аль-Бадія, яка датується XV ст. і знаходиться біля м. Фуджейра [13].

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що ОАЕ – це країна контрастів, де урбаністичні творіння зі скла, сталі і бетону є сусідами з древніми мечетями, багатосмугові автомагістралі – з безлюдними пустелями, а сучасні торгові центри – з традиційними східними ринками.

Через виклики глобалізації, присутність великої кількості мігрантів, туристичну привабливість країни, зростає потреба у зміцненні національної ідентичності, збереженні культурних традицій, етнічної самобутності. Саме тому держава проводить активну роботу у напрямі збереження, популяризації історико-культурної спадщини, формуванні та реалізації політики пам'яті, які є впливовими чинниками утвердження об'єднаних цінностей у суспільстві.

В ОАЕ використовуються різні напрями і форми збереження історико-культурного спадку країни. Найбільш розповсюдженим є інституційний вимір. У країні діє низка державних установ відповідного спрямування. Національні архіви відіграють ключову роль не лише в якості функціонування класичної архівної установи, але є також потужним науково-дослідним центром і

сприяють формуванню політики пам'яті. В ОАЕ для збереження історії та її пам'яток застосовують сучасні методи із залученням новітніх технологій. У цьому контексті варто відзначити новаторську роботу Дакіра центру досліджень традиції (культурної спадщини) в ОАЕ. Діяльність значної кількості музеїв, історичних фортець, традиційних селищ, де зібрані різні артефакти та об'єкти історії, культури і побуту слугує формуванню історичної свідомості у місцевого населення. Окремо слід зазначити, що збереження та ефективне використання пам'яток минулого у вихованні майбутніх поколінь сприяє піднесенню національної свідомості. В ОАЕ держава не лише спонсорує і підтримує діяльність вже існуючих музеїв, але й виступає ініціатором будівництва нових музеїв, які, окрім функції сприяння розвитку патріотизму серед громадян, повинні також стати відомими туристичними місцями. Наявність великої кількості мечетей, які є витворами архітектури та нерідко мають історичну цінність, є характерною особливістю країни.

У цілому, ОАЕ є стійкими до дестабілізуючих впливів ззовні, зберігають власні культурні традиції та етнічну самобутність через пошук у досвіді минулого відповідей на проєкт майбутнього. Шанобливе ставлення до історії та культури, збереження надбань історико-культурної спадщини з боку держави та громадськості має позитивний вплив на міжнародний імідж країни та, в свою чергу, сприяє розвитку туризму.

Список використаних джерел та літератури

1. National Archives. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.na.ae/en/
2. Wakefield S. Falconry as Heritage in the United Arab Emirates // *World Archaeology*. – 2012. – Vol. 44(2). – P. 280-290.
3. Wakefield, S. Heritage, Cosmopolitanism and Identity in Abu Dhabi // *Cultural Heritage in the Arabian Peninsula: Debates, Discourses and Practices* / K. Exell, T. Rico (Eds.). – Farnham: Ashgate, 2014. – P. 99-115.
4. El Reyes A. M. To Learn from the Past Experiences: Collecting the UAE National Archives // *Museums and the Material World: Collecting the Arabian Peninsula* / P. Erskine-Loftus (Ed.). – Edinburgh / Boston: Muse-umsEtc, 2014. – P. 190-221.
5. Lawson F. JH., al-Naboodah H.H. Heritage and Cultural Nationalism in the United Arab Emirates // *Popular Culture and Political Identity in the Arab Gulf States* / A. al-Sharekh, R. Springborg (Eds.). – London: SAQI Books and the London Middle East Institute SOAS, 2008. – P. 15-30.
6. Picton O.J. Usage of the Concept of Culture and Heritage in the United Arab Emirates: An Analysis of Sharjah Heritage Area // *Journal of Heritage Tourism*. 5.1 (2010). – P. 69-84.
7. Hightower V.P. Purposeful Ambiguities: The Pearl Trade and Heritage Construction in the United Arab Emirates // *Cultural Heritage in the Arabian Peninsula: Debates, Discourses and Practices* / K. Exell, T. Rico (Eds.). – Farnham: Ashgate, 2014. – P. 71-84.
8. Cultural Reflections from the United Arab Emirates UAE / compiled by F. Kotsi, M.S. Balakrishnan. Zayed University. – Dubai, 2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.zu.ac.ae/main/en/colleges/colleges/__college_of_comm_media_sciences/_publication/culture.pdf
9. Melotti M. Heritage and Tourism. Globalization and Shifting Values in the United Arab Emirates // *META. Middle East Topics & Arguments*. – 2014. – Vol. 3. – P. 71-91.

10. Prager L. Displaying Origins: Heritage Museums, Cultural Festivals, and National Imageries in the UAE // *Horizons in Humanities and Social Sciences: An International Refereed Journal*. – 2015. – № 1(1). – P. 22-46.
11. Economy. The Official Portal of the UAE Government. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.government.ae/en/about-the-uae/economy>
12. United Arab Emirates. The Encyclopædia Britannica. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.britannica.com/place/United-Arab-Emirates>
13. Culture. The Official Portal of the UAE Government. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.government.ae/en/about-the-uae/culture/tolerance/tolerance-initiatives>
14. The Sheikh Mohammed Center for Cultural Understanding. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.cultures.ae>
15. UAE Vision 2021. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vision2021.ae/en>
16. Everything you need to know about the Al Dhafra Festival // *The National*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thenational.ae/lifestyle/everything-you-need-to-know-about-the-al-dhafra-festival-1.802711>
17. Emirates Heritage Club. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.torath.ae/
18. UAE. Ministry of Culture and Knowledge Development. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: mckd.gov.ae/sites/МСУCDVar/en-us/pages/home.aspx#
19. The National Archives. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://visitabudhabi.ae/en/see.and.do/experiences/the.national.archives.aspx>
20. Dhakira Center for Heritage studies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://nyuad.nyu.edu/en/research/centers-labs-and-projects/dhakira-center-for-heritage-studies-in-the-uae.html>
21. Malcolm Claire. Panoramic vision how the UAE is safeguarding its heritage // *The National*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.thenational.ae/lifestyle/family/panoramic-vision-how-the-uae-is-safeguarding-its-heritage-1.89076>
22. Culture. Abu Dhabi Tourism & Culture Authority. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://tcaabudhabi.ae/en/what.we.do/culture.aspx>
23. Museums and heritage sites in Dubai. Dubai Culture and Arts Authority. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dubaiculture.gov.ae/en/Pages/default.aspx#culture>
24. Museums in Sharjah. The official portal tourism in Sharjah. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sharjahmydestination.ae/en-us/Explore-Sharjah/Museums>
25. Museum and Forts. Government of Fujairah. Fujairah Tourism & Antiquities Authority. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.fujairahatourism.ae/index.pxp?action=MuseumAndForts
26. Salem F. History speaks for Ras Al Khaimah // *Gulf News*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gulfnews.com/how-to/housing/history-speaks-for-ras-al-khaimah-1.711326>
27. Louvre Abu Dhabi. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.louvreabudhabi.ae
28. В ОАЕ відкрили перший музей за межами Франції, який носить назву «Лувр» // *День*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://day.kyiv.ua/uk/news/111117-v-оae-vidkryly-pershyy-muzeu-za-mezhamy-franciyi-yakuu-nosyt-nazvu-luvr>
29. Conference on Safeguarding Endangered Cultural Heritage, Abu Dhabi (2-3 December 2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/cultural-diplomacy/events/article/conference-on-safeguarding-endangered-cultural-heritage-abu-dhabi-02-03-12-16>
30. Conference on Safeguarding Endangered Cultural Heritage – Abu Dhabi Declaration (3 December 2016). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/french-foreign-policy/cultural-diplomacy/events/article/conference-on-safeguarding-endangered-cultural-heritage-abu-dhabi-declaration>

31. Zayed National Museum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: abudhabiculture.ae/en/experience/museums/zayed-national-museum

Мудриевская И.И. Институциональное измерение сохранения историко-культурного наследия в Объединенных Арабских Эмиратах.

В статье исследованы основные направления и формы сохранения историко-культурного наследия в ОАЭ, в частности разные учреждения. Выяснена роль Национальных архивов, как важного архивного и научно-исследовательского учреждения, которое способствует реализации политики памяти и содержательному наполнению национальной идеи. Рассмотрены известные исторические музеи и историко-культурные объекты, как важные памятникиохраняющие учреждения. Проанализирована деятельность Дакира центра исследований традиции (культурного наследия) в ОАЭ. Исследовано создание музейного квартала на острове Саадият (Остров счастья) эмирата Абу-Даби, как центра художественных достижений национального и всемирного культурного наследия, мультикультурного обмена в пределах глобального мировосприятия. Рассмотрена государственная политика в области сохранения традиционной культуры и ее материальных составляющих для укрепления национальной самобытности. В этом контексте также обращено внимание на проведение культурно-этнографических фестивалей, работу с молодежью с целью патриотического воспитания.

Ключевые слова: Объединенные Арабские Эмираты, историко-культурное наследие, учреждение, национальная самобытность, сохранение, популяризация.

Mudriievska I. Institutional Dimension of the Preservation of the Historical and Cultural Heritage of the United Arab Emirates.

There has been researched the institutional direction and its main forms of the preservation of the historical and cultural heritage in the UAE. There has been clarified the role of the National Archives, as an important archival and research institution which assists to implementation of the politics of memory and meaningful filling of the national idea. There have been reviewed main historical museums and cultural objects as important institutions. There has been analyzed activities of the Dhakira Center for Heritage studies in the UAE. The creation of the museum city block on Saadiyat Island of the Emirate of Abu Dhabi as a center of the national and world cultural heritage, multicultural exchange within the global perception of the world has been studied. The state policy of the preservation of the traditional culture and its material components for strengthening of the national identity has been considered. In this context attention was paid to conducting of cultural and ethnographic festivals, working with youth for the purpose of the patriotic education.

Keywords: the United Arab Emirates, historical and cultural heritage, institution, national identity, preservation, popularization.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Ткаченко В.М.

**ІДЕОЛОГІЯ, МІФ І ПОЛІТИЧНА УТОПІЯ В
СТРУКТУРІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ:
ПРОБЛЕМА ОПТИМІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ДИСКУРСУ
(сторінками книги «Філософія и идеология от Маркса до
постмодерна» / Отв. ред. А.А. Гусейнов, А.В. Рубцов, сост.
А.В. Рубцов. – М.: Прогресс-Традиция, 2018. – 464 с.)**

Радянський Союз був ідеократичною державою, а Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно в цій країні філософія (як і увесь гуманітарний блок науки), з одного боку, та комуністична ідеологія – з другого, були максимально близькі, якщо не тотожні в головному. Аргумент цьому феномену був такий: «наукова філософія» і «наукова ідеологія» є неподільними у повній відповідності з формулою, що визначала «соціалізм як науку» (Ф. Енгельс).

Тож не випадково 20 грудня 1962 р. Ідеологічний відділ ЦК КПРС було утворено шляхом об'єднання Відділу культури ЦК КПРС, Відділу науки, вищих навчальних закладів і шкіл ЦК КПРС із Відділом пропаганди і агітації ЦК КПРС (12 травня 1965 р. перейменованій у Відділ пропаганди і агітації ЦК КПРС, а в жовтні 1988 р. перетворений у Ідеологічний відділ ЦК КПРС, і вже 29 серпня 1991 р. Постановою Верховної Ради СРСР діяльність КПРС було призупинено). Увесь цей час науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас намагалися так чи інакше вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології.

Деідеологізація кінця 1990 – початку 2000 рр. при усій фрагментарності, частковій зворотності, а часто-густо й поверховості, тим не менше, різко розширила можливості філософської (та й гуманітарної в цілому) науки – як щодо обраної тематики, так і щодо методологічних підходів і відповідних матеріалів для опрацювання. І все-таки результат проведеної роботи виявився досить неоднозначним. За оцінкою к.філос.н. Олександра Володимировича Рубцова, *«Нині ми спостерігаємо безумовне зростання впливу тіньової «проникаючої» ідеології і навіть досить незграбні спроби відродити подобу радянського ідеологічного офіціозу. В цілому цей процес можна вважати тенденцією до фундаментальної реабілітації ідеологічного – одночасно і концептуально-світоглядного, і практичного – що набирає силу у сфері реальної політики»* (с. 16). (Жирний курсив наш. – В.Т.)

Ця тенденція не могла не відбитися на характері суспільно-політичного діалогу в російському суспільстві. Як наголошує той же О.В. Рубцов, при усій підвищеній увазі еліти до питань ідеології (та й до свідомості взагалі) філософія в Росії поки що не піддається безпосередньому ідеологічному тиску. Зокрема, щодо неї поки що напряду не застосовується відома формула, що широко побутує, стосовно до кінематографу: усе, що виробляється коштом державного бюджету, має замовлятися і контролюватися державою, тобто адміністрацією. Рубцов пояснює цей феномен змінами у диспозиції філософії і влади в Росії: *«якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професіональну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибірковому ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних “філософів”, необов’язково професіональних, але таких, що поступово інфільтруються також в професіональне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої “історики”), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибірковими й точковими, але показовими»* (с.17).

Чи відмінняє ця «м’якість» глибину й гостроту проблеми. Можливо, навіть, навпаки: відсутність очевидного зовнішнього тиску з боку ідеології на наукову сферу створює ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. Відтак з’являється по-своєму парадоксальна ситуація. Так, у філософському середовищі автоматично виникає напруга при самому слові «ідеологія» – навіть там, де ідеологія у цілому (й конкретні ідеології зокрема) є для філософії виключно предметом аналізу й осмислення. А це наводить на думку, що в зазначеному контексті марксистська традиція критики ідеології в Росії практично була обірвана. Водночас науковці не можуть не помічати хай навіть підсвідомого всотування ідеологічних інгредієнтів у саму філософську науку. Окрім того – непомітно для себе вони втягуються в процес, який в житейській практиці завжди відверто називали «ідеологічною роботою», якщо не «ідеологічною боротьбою».

Ця зміна форматів й самої «онтології» ідеологічного в усій повноті ставить питання про нове самовизначення філософії (та й гуманітарної науки взагалі) у її ставленні до ідеології. Саме тому в системі Російської академії наук порушується проблема щодо нового освоєння принципів взаємовідносин філософії й ідеології, щодо переосмислення термінології й мовленнєвої практики суджень про ідеологічне. Тобто, виникає необхідність відкривати для себе принципово нову предметність ідеології. Парадоксальність нашої доби, зазначає Рубцов, проявляє себе в тому, що ідеології нерідко вже немає там, де ми її звикли бачити, і вона з’явилася там, де ми її досі не помічаємо, зокрема у собі.

Цей виклик часу зумовив появу у середовищі науковців РАН прагнення до переосмислення феномену ідеології в суспільно-політичному житті, а разом з тим і до введення ідеологічних баталій в площину толерантності й наукової виваженості.

Ініціатива Інституту філософії РАН

Впродовж 2016-2018 рр. в Інституті філософії РАН опрацювання проблем взаємовідносин філософії й ідеології відбулося в межах цілої серії наукових заходів. Початок обговорення цієї складної й особливо гострої в наш час проблеми було закладено в трьох доповідях, проголошених на Загальноінститутському семінарі Інституту філософії, і об'єднаних єдиною темою «Філософія й ідеологія» (керівники семінару – академік Абдусалам Абдулкеримович Гусейнов і академік Андрій Вадимович Смірнов).

7 червня 2016 р. д.філос.н. Еріхом Юрієвичем Соловйовим було прочитано доповідь «Філософія як критика ідеологій». В основу концепції лягла ідея «контрїдеологічної аналітики» – розуміння філософії як особливого роду рефлексії над «неправдивою свідомістю», що поширюється політично ангажованими ідеологіями. На думку доповідача, ідеологія – це завжди «свідомість для іншого», що нав'язується прикриваючи особистий інтерес. Ставлення до такої ідеології може бути лише негативним, тим більше в добу нових технологічних можливостей щодо масового впливу на свідомість. Висловлюється побажання, що раціональна філософська критика ідеології покликана започаткувати «Нове Просвітництво».

Згодом, 27 квітня 2017 р. д.філос.н. Вадимом Михайловичем Межуєвим було прочитано доповідь «Філософія як ідеологія». Відштовхуючись від попередньої доповіді Е.Ю. Соловйова, В.М. Межуєв ставить питання щодо необхідності прояснення самих цих понять: «філософія», «ідеологія», «критика». Головна тема філософських досліджень – опрацювання проблеми людської свободи. Філософія є сама свого роду ідеологією – починаючи від Античності аж до Нових часів. Доповідач також поділяє думку про ідеологію як форму «неправдивої свідомості для іншого», однак при цьому вбачає можливість її позитивного розвитку в контексті філософії свободи.

Врешті-решт 14 грудня 2017 р. в розвиток обговорюваної проблеми відбулась доповідь к.філос.н. Олександра Вадимовича Рубцова «Ілюзія деїдеологізації. До концепції «дифузної» й «проникаючої ідеології». Доповідач розглядає філософію й ідеологію в єдиному континуумі – через опозицію «впізнання». Головна розбіжність між філософією й ідеологією полягає не у змісті того чи іншого тексту, а у його інтенції, самій настанові та мотиві дослідження: ідеологія тяжіє до догматизації, а філософія переймається «критикою очевидностей». Зазначається, що подолання суто політичних трактувань ідеології призводить до розповсюдження ідеологічного на сфері культури, мистецтва, науки, техніки, економіки, права тощо. Окрім того – ідеологія залюбки сприймається людиною в режимі «внутрішнього діалогу». За цих умов

залишаються важливими різного роду просвітництво й раціональна критика, однак їхній вплив нині різко обмежений внаслідок переходу ідеологій у тіньові, латентні й дифузні формати.

За підсумками цих доповідей, їх обговорення й наступних публікацій стало ще більш очевидним, що дискусія щодо взаємовідносин філософії й ідеології такими напрацюваннями не завершується. Скоріше, навпаки, такого роду матеріали відкривають безліч нових поворотів теми і додаткових можливостей пошуку консенсусу. **В результаті виникла ідея проведення в Інституті філософії «круглого столу» на тему: «Філософія й ідеологія: ілюзії деідеологізації».** Ніхто не чекав від усіх цих заходів якихось вичерпних відповідей, а тим більше «закриття» теми. Навпаки, з'явилася необхідність в рамках колективної дискусії окреслити максимально широкий спектр підходів, до того ж не лише концептуальних, але й «галузевих», де присутність ідеологічного виявляє себе в різних соціальних практиках.

Організатори «круглих столів» з самого початку взяли курс не на досягнення якихось остаточних висновків, а на визначення максимально широкого спектру підходів (як у розумінні предмета, так і в концептуальних орієнтаціях). Домінуюча думка полягала в тому, що тема «Філософія й ідеологія» відносяться до таких, що принципово не закриваються. До того ж вона заслуговує того, щоб в тих чи інших форматах стати предметом регулярного осмислення. **Уже зараз визначилися найбільш гострі лінії суперечностей:**

1. Чи протистоїть філософія ідеології, чи філософія сама є різновидом ідеології, безпосередньо чи опосередковано виконуючи її політичні, соціально-психологічні та ін. функції?

2. Який обсяг і ареал розповсюдження ідеологічного? Чи достатньо лише соціально-політичних трактувань предмета? Наскільки важливо вбачати присутність ідеології у сфері наукового пізнання в цілому, а також художньої творчості тощо?

3. Чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції? Відповідно: чи достатньо обмежуватись лише критичним ставленням до ідеології? І навпаки – чи зобов'язані ми визнати її конструктивні можливості (а якщо так, то достоту які)?

4. Чи виникла ідеологія одночасно із філософією в часи Античності, а чи стала самостійною духовно-інтелектуальною формою лише в процесі секуляризації Нового часу?

5. Якщо, допустимо, говорити про «першопочатки» ідеології, то чи значить це що можна говорити і про її вірогідний кінець? Відповідно, чого можна чекати від процесів деідеологізації: наскільки вони можуть бути глибокими й незворотними?

Ще одним знаковим заходом Інституту філософії РАН стало проведення 15 травня 2018 р. конференції «Карл Маркс і філософія марксизму»,

присвяченої 200-річчю із дня народження Карла Маркса. Серед низки змістовних доповідей на пильну увагу, з погляду академічного профілю «Інституту всесвітньої історії», посіла доповідь В.М. Межуєва «Ідея всесвітньої історії в ученні Карла Маркса».

Матеріали цієї серії заходів Інституту філософії РАН лягли в основу зазначеної в заголовку статті монографії.

Історичний екскурс

У передмові до згаданої вище книги О.В. Рубцов наводить свою версію взаємовідносин філософії й ідеології впродовж тривалого історичного періоду. На його думку, «це ціла драма», діапазон котрої простерся від «висхідної нерозрізненості «думки» й «ідеї» в Античності до їхнього розмежування в Новий час, всередині якого виявляється своє «коло»: від радикального протиставлення філософії й ідеології до їхнього нового зближення, аж до епохального «злиття» в «революційній теорії».

Саме починаючи з часів Наполеона, зазначає Рубцов, «ідеологія виникає як специфічна інтелектуальна й духовна форма, як майже окремий інститут: «Це не заперечує існування ідеологічного раніше, якщо не сказати «завжди», але саме в Новий час воно стає відносно самостійною компонентою свідомості, намагає особливі жанри й організованості, властиві ідеології у власному розумінні цього слова». Показово, що комплекс висунутих ідей в тій чи іншій комбінації й поєднанні склав «ядро великих ідеологій, що стали в епоху Модерну не лише важливою частиною символічного освоєння світу, але й мобілізуючою силою політичної дії» (с. 379). Йдеться насамперед про класичні ідеології – лібералізму, соціалізму й консерватизму.

Затим слідує черговий цикл від деідеологізації до нових колізій розходження-зближення філософії й ідеології у постмодерні. Ця амплітуда коливань, вважає О.В. Рубцов, потребує більш предметного аналізу. Проблема в тому, що філософія як така виникає достоту як «вчення про ідеї». Саме у цій точці, відділяючись від натурфілософії, філософська наука вперше окреслює своє особливе місце у сфері свідомості й духу: «Якщо таке розуміння ідеології зовсім не відповідає її сучасним трактуванням, тим гірше для сучасності: можливо, тут утрачено дещо важливе» (с. 14).

Історія XIX і XX ст. засвідчує, що в процесі секуляризації початку Нового часу відбувається емансипація філософії й ідеології майже в одному режимі, але паралельними траєкторіями. Ідеологія, самовизначившись як «наука про ідеї» починає претендувати на визначення напрямів політики, так само як філософи Античності намагалися чинити вплив на політиків. Однак уже в середині XX ст. (марксизм) філософія виступає в принципово новій якості – в ролі гробаря ідеології як «неправдивої свідомості», що легітиміє панування людини над людиною. А ще через півстоліття (в тій же морально-політичній традиції) філософія вже стає «науковою ідеологією» з претензією на єдиноправильне розуміння світу і таке ж єдиноправильне його

перевлаштування внаслідок повстання пригнічених. З цього приводу О.В. Рубцов акцентує увагу на злій «іронії історії»: прагнення «убити» ідеологію наукою, щоб твої ж послідовники зробили її наукою революції, а потім і взагалі замкнули коло, заявивши, що ідея деідеологізації і «кінця ідеології» сама є нічим іншим, як суто ідеологічним концептом» (с. 15).

Впродовж ХХ ст. тривали невщухаючі спроби або ж покінчити з ідеологією, або ж навпаки – обґрунтувати її незнищенність й використати її «у мирних цілях». І хоч в теорії пізнання перспектива елімінувати ідеологію була визнана позитивістською утопією, в політичній філософії, навпаки, сама ця утопія і відродилася. Свідчення тому – сумної долі концепція «кінця історії» Ф. Фукуями, що на практиці означало б і «кінець ідеології». Врешті-решт в постмодерні кінця ХХ – початку ХХІ ст. філософія намагається подолати ідеологію в особливий спосіб: не виявляючи об'єктивну життєву сутність, яка прихована за неправдивістю й ілюзіями ідеологізованої свідомості. Такий вже гандж постмодерну – у ньому думка зливається з ідеєю ціною заперечення об'єктивної сутності.

Цей короткий історичний екскурс зримо засвідчує, що напрацьований філософською думкою матеріал навряд чи дає підстави для оптимістичного бачення щодо негайного вирішення проблеми взаємовідносин ідеології й гуманітарних дисциплін у сфері науки, зокрема й філософії. Тож можна зрозуміти укладачів книги «Філософія й ідеологія: від Маркса до постмодерну», коли вони й не ставили завдання прийти чи хоча б наблизитися до рішень, які можна було б інтерпретувати як остаточні. При всій повазі до озвучених точок зору (як канонічних так і полемічних), **науковці РАН дійшли думки, що цінним виходом на загальні контури проблеми було б досягнення хоча б більш широкого погляду на проблему.**

Які ж кроки планувалося здійснити? По-перше, для оптимізації досліджень з метою «охопити ціле з висоти пташиного польоту» необхідно різко змінити масштаб розгляду і саму оптику бачення. Якщо скористатися архітектурною метафорою, необхідно піднятися до рівня «генплану», узріти у колективному спільному опрацюванні проблеми композицію основних «ансамблів», «трас» і «територій».

По-друге, для здійснення цього проекту науковці РАН вирішили застосувати уже апробовану методику «Ідеологічного конструктора», яка свого часу виправдала себе при узагальненні дискусії щодо російської національної ідеї. Ця робота була проведена в межах Групи консультантів Адміністрації президента в 1996-1997 рр.: її результатом стала книга «Росія в пошуках ідеї» (Баранов А., Захваткин М., Добровольский Д., Мирский Э., Рубцов А. Россия в поисках идеи: анализ прессы (Рабочие материалы Группы консультантов при Администрации Президента РФ. Вып. 1). М.: Известия, 1997.) В цілому методика набула такого характеру:

- збирається корпус текстів, що репрезентують основний масив напрацьованих матеріалів;
- даний корпус текстів піддається деконструкції, розбивається на умовно атомарні висловлювання й судження (проблемні модулі);
- на основі цієї деконструкції вибудовується архітектура майбутнього контенту, проблемна структура змісту;
- атомарні висловлювання переформатовуються відповідно до нової структури з окремих більш локальних тем;
- у підсумку отримується логічний каркас проблеми, що всотує в себе судження десятків, якщо не сотень, авторів.

Як свідчить досвід створення узагальненої монографії щодо російської національної ідеї, далі вичленяються своєрідні тестові проблеми:

- національна ідея це...
- національні ідеї бувають...
- національні ідеї корисні, тому що...
- національні ідеї небезпечні й шкідливі, тому що...
- нині національна ідея для Росії не потрібна...
- нині національна ідея для Росії життєво необхідна, оскільки...
- вона могла б з'явитися із...
- вона в жодному випадку не має виходити із положення...
- вона могла б мати такий вигляд...
- вона в жодному разі не має бути такою...
- національна ідея нині в Росії неможлива, оскільки...

У підсумку в 1997 р. було оприлюднено книгу «Росія в пошуках ідеї» з узагальненою аналітикою, запропонованим «ідеологічним конструктором» й детальною іконографічною статистикою у вигляді безлічі діаграм і графіків.

Саме цей досвід і було запропоновано дослідниками Інституту філософії РАН для опрацювання феномену ідеології у контексті її взаємовідносин із наукою гуманітарної сфери, насамперед із філософією. Готуючи книгу «Філософія й ідеологія: від Маркса до постмодерну» аналітики РАН спробували здійснити приблизно ту ж роботу, хоча і в суттєво меншому обсязі. Не стояло завдання представити авторів у всій повноті їхніх суджень. Головним завданням було – побудувати загальну схематичну карту, заповнивши її простір окремими цитатами лишень як окремими ілюстраціями їхніх позицій. Залишилось сподіватися на розуміння цитованих авторів, що не всі вони представлені в одному обсязі – так була вибудована загальна тематична схема аналізу. Інший колектив авторів міг би здійснити таку ж роботу зовсім по-іншому, що надало б розглядуваній проблемі ще більшого обсягу.

Наразі в зазначеній монографії рубрикатор («тематичний конструктор») у загальних рисах набув такого вигляду:

1. **Що є філософія?**
2. **Що є ідеологія?**

Загальні уявлення

Ідеологічне: обсяг поняття і ареал розповсюдження
Коли і де виникає ідеологія як самостійний інститут
Негативні сторони й властивості ідеології
Конструктивні функції ідеології

3. *Взаємовідносини філософії й ідеології*

4. *Деідеологізація: межі можливого і неможливого*

Ілюзії деідеологізації
Чому відмова від ідеології проблематична
Як і якою мірою деідеологізація можлива
Реалії деідеологізації

5. *Прояви ідеологічного*

Історія
Ідеологія на полях (мистецтво і наука, релігія, психопатологія, економіка, соціальне проектування й прогнозування)
Інші ідеології (латентна ідеологія, ідеологічне несвідоме тощо).

Сутність і покликання філософії

В процесі наукового дискурсу дослідників Інституту філософії РАН щодо пошуків *визначення взаємовідносин філософії й ідеології набули такого вигляду.*

З погляду Е.Ю. Соловйова, за умов ідеологічного протиборства з обох сторін – філософії й ідеології – використовується однотипна софістика й казуїстика. Однак при цьому мобілізація масових аудиторій забезпечується дзеркальною ідеологічною симетрією й підпорядковується двом головним інтенціям: з боку філософії – застереження щодо пропонованого проекту суспільних перетворень; з боку ідеології – захоплююче піднесення від проекту. З боку філософії ефект застереження досягається шляхом роздмухування недовіри, створення «образу ворога», подачі винахідливого компромату й насаджування культу пильності. Типовий дискурс застережень з боку ідеологів – це «колаж із розрізаних інформаційних спалахів», що допускають втрату логічної пам'яті і вдаються до логічної безсовісності.

Закликаючи до захисту свідомості й мислення, Е.Ю. Соловйов наголошує, що захоплюючі суспільно-політичні проекти достатньо точно відповідають поняттю місії, вони тривають і понині, приховуючи в собі небезпеку геополітичних міфів, міжнаціональної нетерпимості й відродження історичистських спекуляцій. На думку автора, філософською відповіддю на ці ідеологічні загрози має стати культура скептичної верифікації очікувань і сподівань, проведення чіткої грані між програмою й ідеалом (цільовим орієнтиром), а також подальше опрацювання концепції відкритої історії (с. 419).

У зазначеному дискурсі важливу роль відіграє відповідь на запитання: що ж собою являє філософія? Е.Ю. Соловйов переконаний, що філософствувати –

значить відсторонитися від життєвої суєти, зосередитися на питанні про сенс життя, а філософію визначити як теорію свідомості.

Деяко іншої думки дотримується О.В. Рубцов. З одного боку, він розглядає філософію як «самодостатню еволюцію ідей і уявлень» (с. 370). З іншого боку, на його переконання, ілюзорними є самі уявлення про можливість радикальної деідеологізації. Посилаючись на американського представника неопрагматизму Р. Рорті, О.В. Рубцов зазначає, що «філософія у традиційному розумінні слова дедалі більш обмежує свої універсалістські претензії на вище інтегративне знання, компенсуючи такого роду «втрати» безпосереднім підключенням до всього комплексу актуальних життєвих проблем... Таким чином, в цій актуалізованій філософії, що впроваджується й проникає [в життя], є своя ідеологія, і в цій ідеології є своя професійна, авторитетна філософія» (с. 370).

Таким чином маємо ілюстрацію щодо вічної суперечки між «правильним» і «корисним». Строго кажучи, це взагалі два типи інтелектуальної роботи дослідників і досліджень. На першій погляд, або ж мова йде про підкреслено академічні спекуляції від автора до автора, від думки до думки... Або ж, навпаки, відбувається поринання в «злобу дня» й відштовхування від тієї чи іншої життєвої проблеми, «зовнішньої» стосовно до власне філософської теорії (с. 371). На мою думку, в другому випадку мова може йти скоріше про історіософію, ніж про філософію як таку.

Втім, як засвідчує практика, ***наука філософії щораз то дужче, хочеться того комусь чи ні, об'єктивно змушена поринати в «злобу дня» й відштовхується від тої чи іншої життєвої проблеми***, що, здавалось би, є «зовнішньою» стосовно власне філософської теорії. Так відбувається «практична», а в певному розумінні й політична орієнтація філософії. Або, іншими словами, філософія постає в іпостасі «гуманітарної експертизи», коли розгляд фундаментальних філософських апорій стає невіддільним від ідеології живої реальної діяльності (с. 370).

Певного консенсусу у цьому дискурсі, очевидно, досягнуто в положенні д.філос.н., академіка РАН Владислава Олександровича Лекторського: «Будь-яка значима філософська концепція завжди має дві іпостасі. З одного боку, це критика існуючого стану справ: в пізнанні, в моральному житті, в політичному й соціальному устрої тощо. З другого боку, це побудова певного ідеалу знання, морального життя, політичного устрою. У світлі побудованого ідеалу формулюються норми діяльності, спрямовані на його досягнення» (с. 371).

У підсумку, складається враження, що науковці РАН реально докладають зусиль, щоб подолати «самовпевненість філософії», її зарозумілість у ставленні до «низового», ще не просвіченого мислення. Така інтенція викликана усвідомленням того, що нині основними філософськими питаннями – про смерть і безсмертя, про Бога й космос, про космополіс і Батьківщину, про мораль і право – перейняті тисячі й тисячі людей. І філософія не може стояти

осторонь. Правда те, що нині кожен сам собі філософ. Але правда й в тому, що нині філософія взаємодіє із іншими формами розвинутого інтелектуального життя, на які вона має серйозно зважати.

Феномен ідеології

Академік РАН А.А. Гусейнов відстоює погляд, що в процесі розподілу праці, коли виник поділ матеріальної й духовної праці, склався особливий різновид суспільної діяльності, спеціалізованим заняттям котрого є вплив на свідомість людини з метою її уніфікації, приведення у відповідність з інтересами соціуму як цілісності. От саме в цьому й полягає сенс і завдання ідеології. Тому, коли висловлюється думка про готовність змиритися із ідеологією в тому випадку, коли вона нікого не повчає, варто нагадати, що ідеологія якраз і орієнтована на те, щоб учити людей, нав'язувати їм деякі спільні для всіх ідеї й цінності (с. 372).

Тобто, *йдеться про те, що ідеологія за своїм єством і за своїм призначенням претендує на істинність і завжди нав'язує себе окремим індивідам*. Як би до цього не ставитися, але вона дійсно виступає засобом стандартизації мислення в межах спільноти і з метою її збереження: хоч би то був народ, держава, соціальний лад (с. 373).

Позитивний момент у реабілітації ідеології вбачає й д.політ.н. Марія Михайлівна Федорова. На її думку, ідеологія залишається частиною символічного простору будь-якого суспільства. Вона дозволяє здійснювати зв'язок між теоретичним освоєнням соціально-політичної реальності і політичним дійством (С. 373).

Коли ж йдеться про потяг людей до ідеології консерватизму, то М.М. Федорова вбачає в цьому наслідок особливостей поточного моменту, що характеризуються дослідницею як криза історичної свідомості. Револьюційність, проєктивність і прогресизм історичної свідомості часів Модерну, що стали тоді базовими елементами класичних ідеологій, уже втрачають свій сенс для людини XXI ст., яка живе сьогоденням («презентизм»). Така людина наразі не чекає нічого доброго від майбутнього, яке видається їй невизначеним, навіть ворожим («криза майбутнього»), а тому звертає свій погляд до минулого. При відсутності проєктів альтернативного суспільного розвитку як на Заході, так і на пострадянському просторі, позначився відчутний ухил в бік консервативного світогляду й інтерес до класичних консервативних понять (традиція, культура, історія, сильна держава, нація, патріотизм). В данному випадку багато залежить від філософської рефлексії, спрямованої на прояснення сенсу ключових понять, що відображають ці суспільно-політичні тенденції (с. 437-438).

Було б перебільшенням представляти ідеологію лише в площині того «соціального клею», що забезпечує інтереси соціуму як цілісності. *Ніхто не в змозі заперечити й класову сутність цього суспільного феномену*. Так, директор Левада-Центру д.філос.н. Лев Дмитрович Гудков наголошує на тому, що ідеологія є системою ідей чи уявлень, функція котрих полягає у виправданні

(легітимації) панування. Тобто, або ж йдеться про забезпечення інтересів і прав групи, яка вже володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади. Або ж це може бути ідеологія групи, що прагне до здобуття владних повноважень, а для того формує конфігурацію смислових значень задля досягнення й утримання влади своїми агентами впливу. Отже, підсумовує Л.Д. Гудков, «ідеологія в цьому сенсі не може інтерпретуватися як «вільно ширяюче» вчення, світогляд, теорія чи концепція» (с. 373-374)

Ідеологія існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів. В цілому, зазначає О.В. Рубцов, «сюди входять як мінімум: увесь установочний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо. Поряд з «ідеологічними апаратами держави» існують й незалежні ідеологічні інститути громадянського суспільства. Плюс «тіньова» ідеологія – простори, в котрих ідеологічна робота і боротьба як такі не афішуються, але впроваджуються контрабандно, приховано й майже партизанськими методами – зокрема й самою державою» (с. 374).

Виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології обслуговуються справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом. То ж не дивно, що деідеологізація комуністичної пропаганди свідчила насамперед про демонтаж відповідних інститутів. Втім, зазначає О.В. Рубцов, нині саме цю ідеологічну структуру в Росії й намагаються реструктурувати: «Щодалі то більшу питому вагу інституціоналізації ідеології надає розвиток технологічної бази обробки свідомості. Проповідь змінилася інженерією прополіскування мізків й керованим самонавіюванням. В арсеналах засобів масового ураження свідомості “м’яка сила” чинить проникаючу дію, що порівнювана з радіацією» (с. 375).

Назагал складається враження, що в межах держави завжди будуть розвиватися практики ідеологічного впливу елітарної меншості на більшість населення. Процес масової ідеологізації суспільства втягує в свою орбіту все більше людей, ідеологію можна виявити скрізь. В результаті у суспільстві складається своєрідне ідеологічне поле. Відтак поняття ідеології виходить за традиційні межі розуміння політики і у своєму «всеохоплюючому» розширенні виявляє себе у найрізноманітніших сферах пізнання, культури, економіки й повсякденного життя.

Потреба в ідеології наступає для індивіда тоді, коли він, в силу якихось причин, виявляється не в змозі відповісти сам на присутні запитання свого власного існування. Ось тоді пропагандистські кліше влади повторюються людиною у внутрішньому діалозі з самим собою, активізуються самонавіюванням й самовиправданням, раціоналізацією навколишнього хаосу, ідеалізацією непривабливої дійсності тощо. Висновок О.В. Рубцова з цього приводу не вносить оптимізму: «Схеми панування й підлягання реалізуються

зокрема і як схеми ідейного панування над собою – і (чи) підпорядкування себе, своїм же власним навіюванням і концептуалізації. Полеміка уподібнюється ідеологічному мікросоціуму» (с. 377).

Взаємовідносини філософії й ідеології

Відтак у середовищі науковців РАН ставиться проблема упорядкування взаємовідносин гуманітарних наук (насамперед філософії), з одного боку, й ідеології – з іншого. Було б перебільшенням стверджувати, що бажаного консенсусу вдалося досягти. Однак було сформульовано низку проблем, над вирішенням яких пропонувалося зосередитися в першу чергу.

Соловйов дотримується «осудливо-негативного ставлення» до усіх утворень, що виявляють прикмети й ознаки ідеологій. Таку позицію він формулює як «презумпцію недовіри», якої має дотримуватися філософія і наука в цілому щодо ідеології як особливого роду феномену брехні й фальші: таким цей феномен «із часів Маркса увійшов у культуру й зберігся в ній». На думку Е.Ю. Соловйова, «жодні фрагменти істинного знання у складі впливових ідеологічних побудов цієї презумпції (презумпції недовіри) ні відмінити, ні похитнути не можуть. Ідеології мають бути піддані аналітичній перевірці як доктринальне ціле і, допоки вона не відбулася, не можуть бути виведені із-під підозри» (с. 380).

Але перспективи й цього процесу аналітичної перевірки вбачаються Е.Ю. Соловйовим досить сумнівними. Річ в тому, що будь-яке ідеологічне утворення, вважає він, є «онтологічне “ні те, ні це”»: не свідомість, надбудована над буттям, і ні буття, яким воно є до і незалежно від свідомості. Разом з тим, це і буття, і свідомість одночасно – буття і свідомість, пов'язані одне з одним синкретично, амбівалентним способом, кожне в міру своєї мінливості. Достоту тут... і приховується головна причина того, що ідеології у їхніх смислових глибинах не піддаються раціональним спростуванням і декретним відмінам». Один із бар'єрів на шляху критичного спростування ідеологічного продукту є те, що жоден із цих продуктів не є лише фікцією, котру брехуни вмонтували в людські голови: «Парадоксальність ідеологій в тому, що вони являють собою правдоподібні – часом високо правдоподібні – й на диво стійкі обмани й самообмани» (с. 385).

Близьку, але ще менш оптимістичну позицію займає В.М. Межуєв: **«Ідеологія у наш час, схоже на те, вже не потребує жодної філософії.** Але в такій якості вона стає носієм ідеї не індивідуальної свободи, а влади над людьми держави, корпорації чи якоїсь іншої спільноти – етнічної, релігійної, геополітичної тощо» (с. 382). Однак і доля філософії в наш час досить незавидна: «Для Маркса, наприклад, кінець буржуазної епохи означав одночасно й кінець ідеології, а разом з нею всієї філософії, на зміну котрої мала б прийти наука. Критика ідеології є, з цієї точки зору, справою не філософії, а науки. В дійсності ж, всупереч прогнозу Маркса, подібна критика стала не кінцем філософії, а її переходом у нову якість – до посткласичного типу

філософствування, далекому і від науки, і від ідеології. Сучасні ідеології в більшості своїй втратили зв'язок з культивованою філософією ідеєю індивідуальної свободи. Останню будуть шукати тепер в глибинах власної екзистенції, винесеної за межі розуму й будь-якого соціуму. Сама ж філософія все більше набуває характеру інтелектуального спілкування приватних осіб, вільного від прив'язаності до будь-якої суспільно значимої ідеології. Вона стає нібито ідеологією особисто для себе (кожен сам собі філософ) чи для вузького кола близьких осіб» (с. 452).

Не дивно, що така розчарованість щодо потенціальних можливостей філософії у ролі критики соціальної дійсності призводить до акцентування уваги на розгляді феномену ідеології в контексті комунікативного системоутворюючого ефекту. Так, наприклад, к.філос.н. Федір Миколайович Блюхер і н.с. Сергій Львович Гурко вважають, що «для дослідження ідеології необхідно проаналізувати ті світоглядні шаблони, що поділяються людьми, які прагнуть опрацювати ідею якоїсь спільної діяльності, частіше всього спрямованої проти інших людей». Від такого ультрапрагматичного підходу, на мою думку, стає якось не по собі, особливо в контексті невщухаючої агресії Росії проти України: «Ідеологія» використовується державою, владою чи суспільством, щоб мати можливість здійснювати швидко диференціацію на дихотомічній основі «свій-чужий»... Ідеологія – це локальна культурна диференціація соціуму на основі «свій-чужий» (с. 381).

Ось таке надзавдання – терміново створити групу на принципі «свій-чужий» – вносить, на думку цих авторів, і певний елемент оптимізму. Як ще можна зрозуміти такий пасаж: «Несумісність ідеологічних позицій не заважає реальним людським спільнотам домовлятися: торгівці торгують, промисловці промишляють, мандрівники мандрують, сусіди сусідствують. Тобто ідеологія є важливою для організації доцентрового процесу, що дозволяє збирати групу, але зовсім недоречна для тривалого співіснування (а значить, співіснування з іншими групами) суспільства, що вже склалося» (с. 381).

Академік В.О. Лекторський піднімає ідеологію на більш значущий рівень – не просто «соціального клею», а й «соціального орієнтиру». Логіка його роздумів зводиться до того, що коли людей не влаштовує їх життя, якщо вони хочуть чогось кращого, то вони потребують орієнтир для змін, модель іншого суспільного устрою. Ці зміни можуть сприйматися і як реформування, і як революційний злам. А це і є ідеологія. Вона націлена на майбутнє, містить у собі програму політичних змін, тобто якийсь утопічний образ майбутнього. Відтак загрозою суспільного поступу стає ідеологічний застій – він знаменує собою повну безперспективність, втрату самого сенсу усього соціального й політичного життя: «Адже прийняття якогось утопічного проекту (в якості конструктивно-утопічного, а не фантастично-утопічного) насправді є могутнім мотиватором соціальної діяльності» (с. 382).

За цих умов *перед науковою критикою ідеологічних побудов постає низка проблем*. Насамперед, зазначає Е.Ю. Соловйов, необхідно опрацювати схему «контрідеологічної аналітики, яку філософська просвіта, якщо така ще можлива, має протиставити нинішньому масовому наступу на розумність». До того ж «критика ідеологій має піднятися до морально-філософської проблематики» (с. 387). Аналогічної позиції притримується й д.філос.н. Олексій Олексійович Кара-Мурза: «Російська філософія намагається розмінувати проблему репресивності в ідеології. За допомогою наявного в її арсеналі аналітичного апарату вона здатна розвінчувати ідеологічні смисли і ставити перепони на шляху перетворення в репресивну ідеологію» (с. 386).

Особливе ставлення має бути до текстів, коли мовиться про «випробування видимості на справжність». Де закінчується філософія і де розпочинається ідеологія? Свою версію такого вододілу пропонує О.В. Рубцов: за «належністю до філософського чи ідеологічного текст може бути й зовсім тотожним, текстуально ідентичний фрагмент. Належність до філософії чи ідеології визначається не по контенту як такому, а по інтенції ставлення до нього. Якщо філософія покликана розкривати неочевидність нібито очевидного (а тому й не промислюваного), то ідеологія, навпаки, прагне зробити очевидним зовсім не очевидне, усуваючи процедури рефлексії, критики й самокритики. У математичній термінології це один і той же скаляр, але з протилежно спрямованими векторами» (с. 386). Тобто, один і той же текст може тяжіти одночасно до різних полюсів, зокрема до ідеології й філософії. Це питання не контенту як такого, але інтенції: догматизація «очевидності» робить текст ідеологією, а настанова на критику того ж самого висловлення перетворює акт дії в філософію.

В процесі розглядуваного нами російського дискурсу *було звернуто увагу й на суть поточного моменту, який слід враховувати в процесі оптимізації суспільно-політичного діалогу*. Стає все більш самоочевидним, що в Росії відбувається своєрідна «реакція значної частини суспільства на засилля ідеології в радянський період, особливо в час його занепаду. Ця оскомина зберігається в нинішній свідомості філософів, аналітиків і широких мас інтелігенції. Але поряд з цим, нині знову виводиться порода ентузіастів, готових беззавітно віддатися ідеологічній роботі і боротьбі на службі нової ідеократії. Як можна в такому контексті ставитися до ідеології аналітично відсторонено – проблема, що вимагає спеціального аналізу» (с. 387).

Проблема ускладнюється тим, зазначає О.О. Кара-Мурза, що всі ідеології в Росії (чи то слов'янофільська, ліберально-буржуазна чи комуністична) «розвиваються в логіці одного алгоритму – деградації, виродження позитивної, благородної ідеї в репресивну ідеологію. Переймаючись питанням, як і чому це відбувається, важливо розуміти, що репресії не є атрибутом ідеології. Скоріше то є певна самостійна сутність, котра в певний момент спарюється з ідеологією» (с. 390).

До того ж і критичні позиції філософії останнім часом дещо послабшали. Як зазначає В.М. Межуєв, посткласична філософія, намагаючись накреслити нові шляхи людської емансипації у світі сучасної цивілізації, так і не досягла того рівня ідеологічного впливу на суспільство, котрого досягла класична філософія: «Похитнути віру в силу ідей тої ж епохи Просвітництва їй вдалося, але змінити їх на більш впливову ідеологічну систему у неї не вийшло. У підсумку посткласична філософія втратила роль головного «володаря дум» свого часу, поступаючись тим, хто далекий від всілякої філософії» (с. 388).

Так, наприклад, послідовниками західних ідей на російському ґрунті стали російські інтелігенти, які відрізнялися від інших людей своєю підвищеною ідейністю. Інтелігент в російському розумінні – це просто інша назва ідеолога. **«Не увінчалось успіхом, - звертає увагу В.М. Межуєв, - і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї».** Цей пошук виродився в ідею відособленості Росії від решти світу, її виключності стосовно усіх інших країн і народів. У підсумку під ідеологією у нас стали розуміти не те, що об'єднує людей різних національностей і культур, а що їх розділяє, протиставляє один одному» (с. 388). Філософія ж тим часом грішила просвітницьким самолюбіванням і претендувала на верховенство й панування над будь-якою нефілософською свідомістю й мисленням.

Ілюзії деідеологізації

До якої ж думки хилиться спроба пошуку консенсусу щодо оптимізації суспільно-політичного діалогу в Російській академії наук? Підводячи перші підсумки дискурсу щодо взаємовідносин науки (насамперед філософії) й ідеології, О.В. Рубцов констатував таке. При уважному аналізі ілюзій і уявностей щодо у свій час голосно заявленої деідеологізації слід зробити висновок, що справжні зміни виявилися суттєво менш масштабними й глибокими, ніж то зазвичай вважають. Ідеології не стало там, де росіяни звикли її бачити – в атрибутах і символах держави, у системах її презентації і самопрезентації (що з погляду українського спостерігача досить сумнівно – взяти хоча б суєту навколо «георгіївської стрічки»). Однак, на думку О.В. Рубцова, в оцінках габаритів і якості цього процесу залишається ціла низка досить неоднозначних, а то й просто ілюзорних позицій.

Ілюзія перша: *«Ми відмінили стару ідеологію»*... Положення сумнівне, позаяк ідейна демобілізація – це не опублікування декрету про розпуск ідеократії, а тривала й виснажлива робота: інтелектуальна, моральна, організаційна, політична тощо.

Ілюзія друга: *«Ідеологія – неправдива свідомість, яку можна відмінити»*... Насправді при ретельному розгляді будь-який антиідеологізм на перевірку сам же й виявляється ідеологемою, навіть метаідеологією, нерідко достатньо розгорнутою й раціоналізованою: «На цьому фоні ідея вилучити ідеологію із суспільного життя й природного повсякденного обігу свідомості видається й зовсім утопічною» (с. 392).

Ілюзія третя: *«Ідеологія – є шкідливою свідомістю, яку необхідно відмінити»...* Тут домінуюча думка філософського дискурсу звучить так: «Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави» (с. 393).

Житейська практика наочно довела, що різноманітні проекти й міфи деідеологізації виявилися нав'язаними самою ідеологією, яка віддавна протиставляла «неправдивій свідомості» якусь свідомість «істину» й «наукову». Тим часом сама ситуація кінця ХХ ст. довела, що ця жорстка альтернатива виявилася застарілою. До того ж сама ідея деідеологізації (широко популяризована в роки «перебудови» вцент до нульових років) з самого початку виявилася різновидом новітньої ідеології. Просто люди сприйняли можливість «говорити все, що завгодно» як вивільнення від нав'язаних колись стереотипів, «навіть часто не помічаючи, як це поступово набуває систематичного ідеологічного характеру» (с. 393).

Отже, в процесі обговорення диспутантти дійшли думки, що «основні суспільні конфлікти нині – смислові й ідеологічні. Відповідно, варто ставити питання не про кінець ідеології, а про те, яка ідеологія нам потрібна і як можна її напрацювати» (с. 393).

Насамперед слід виходити з того, що визначення ідеології як неправдивої свідомості задає критиці ідеологій презумпцію непримиренності. Остання легко підштовхує до нелімітованої конфронтації, до полемічного свавілля й до перманентних скандалів на подіумі. Розуміння об'єктивних витоків різноманітних ідеологій обґрунтовує і формує настанову на терпіння, витримку, коректність і тривалі виховні зусилля. Завдання правильної контрідідеологічної поведінки успішно вирішується, якщо критика ідеологій підпорядковується стратегії толерантності.

Відповідно, з метою оптимізації суспільно-політичного діалогу в суспільстві необхідно прийняти до неухильного дотримання ту точку зору, що жодна викривальна верифікаційна робота не забезпечить знищення ідеологій. Вони когнітивно нездоланні. Вони вистояють, відроджуються і являються на світ у новій формі. Це відбувається насамперед тому, що доктринально оформлені ідеології спираються на свій притаманний їм базис, на структури свідомості, що стихійно складаються і є об'єктивно заданими.

Саме тому слід з самого початку відмовитися:

по-перше, від настанови на повну концептуальну дискредитацію, відміну чи заміну впливових ідеологій;

по-друге, від надії на те, що ідеології розпадаються і гинуть разом із зламанною політичною системою, котру вони обслуговували.

Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології не лише не воює, але і в мирний час розкладається армія. Школа без ідеології немислима: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у

самій державі цієї ідеології немає навіть у проекті. До тогож, навіть якщо зняти всі відверто ідеологічні висловлювання, прихована, латентна ідеологія виявить себе в самій фактурі тексту – в корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідях й інтерпретаціях (наративи), врешті-решт, у конструкції будівель.

І насамкінець, як лише якась знання стає переконанням, системою поглядів, стимулом до об'єднання й дії, всяка «істина» починає жити згідно особливих законів і критеріїв ідеології. В цьому розумінні ідеологія незнищенна.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Зайцева Зінаїда Іванівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри політичних технологій ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Малець Олександр Омелянович – доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри суспільних дисциплін та фізичної культури Мукачівського державного університету.

Ротар Наталія Юрївна – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Васильців Олександра Олександрівна – молодший науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Деменко Олександр Федорович – кандидат політичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Малець Наталія Богданівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри громадського здоров'я та гуманітарних дисциплін ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Мудрієвська Ірина Ігорівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Недошитко Ірина Романівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності Тернопільського національного економічного університету.

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та

методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zaitseva Zinaida – Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Malets Oleksandr – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social Disciplines and Physical Culture of Mukachevo State University.

Rotar Nataliia – Doctor of Political Sciences, Professor, Professor of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

Rudiakov Pavlo – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Vasylytsiv Oleksandra – Junior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Demenko Oleksandr – Ph.D. in Political Sciences, Associate Professor, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Malets Nataliia – Ph.D. in History, Associate Professor of Uzhhorod National University.

Martynenko Volodymyr – Ph.D. in History, Post-graduate of M.S. Grushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Mudriievska Iryna – Ph.D. in History, Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Nedoshytko Iryna – Ph.D. in History, Senior Lecturer of Ternopil National Economic University.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shmorgun Oleksandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 3(9), 2019**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 17,06.

Тираж 300.

Зам. № С18-244

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.